

O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

4 / 2020

O'ZBEK TILI, ADABIYOTI
VA FOLKLORI INSTITUTI

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ
ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ

Ўzbek tili va adabiyoti

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

*Журналга 1958 йил январда
Ойбек асос солган*

Бир йилда олти марта чиқади

4

2020

Бош муҳаррир:
Низомиддин МАҲМУДОВ

Таҳрир ҳайъати:
Абдусалом АБДУҚОДИРОВ
Раҳматулла БАРАКАЕВ
Маматкул ЖЎРАЕВ (бош муҳаррир
ўринбосари)
Наим КАРИМОВ
Баҳодир КАРИМОВ
Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА
Абдуваҳоб МАДВАЛИЕВ (бош
муҳаррир ўринбосари)
Тўра МИРЗАЕВ
Баҳтиёр НАЗАРОВ (бош муҳаррир
ўринбосари)
Ёрқинжон ОДИЛОВ
Эргаш ОЧИЛОВ (масъул котиб)
Шомирза ТУРДИМОВ
Бокижон ТЎХЛИЕВ
Алмаз УЛВИЙ
Дурдона ХУДОЙБЕРГАНОВА
Жаббор ЭШОНҚУЛОВ
Бердак ЮСУФ
Қурдош ҚАҲРАМОНОВ
Улуғбек ҲАМДАМОВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ

*Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти*

Тошкент - 2020

Манзилимиз:

100060, Тошкент, Шахрисабз тор кўчаси, 5-уй.

Телефон: 71 233-71-44

E-mail: jurnal_uzlit@mail.ru

На узбекском языке

Узбекский язык и литература

№ 4, 2020

Мухаррир Э.Очилов

Компьютерда саҳифаловчи Б.Зайнутдинов

Журнал Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги томонидан

22.12.2006 йилда рўйхатга олинган.

Гувоҳнома №0053

© Ўзбекистон Республикаси ФА, 2020 йил.

21 октябрь – Ўзбек тили байрами куни

Низомиддин МАҲМУДОВ

ТИЛ: ИЛМ, ТАЪЛИМ ВА ТАРҒИБ

Қадим ўзбек тилининг қиёссиз зангинлиги ва рангинлигини иддаосиз кўрсата билган, унинг адабийлик ўзанларидаги ҳаракати интизомига мунтазамлик ва мукамаллик бахш этмоқдан ҳақли равишда ҳузурланган беназир сўз синчиси Алишер Навоийнинг “Сўз айлади инсонни жудо ҳайвондин, Билки, гуҳари шарифроқ йўқ ондин” деган ҳикматида тил эҳтиёжи ва мавжудлигининг бошқа ҳеч бир нарса билан солиштириб бўлмайдиган залвори ва зарурияти мутлақо бетакрор бир тарзда ўз тажассумини топган. Айни шу тил деган муҳташам ва муқаррар ўлчовга кўра ибтидо ер юзидаги бутун махлуқот – яратик жонзотлар тамоман фаркли икки улкан синфга ажралади, бани башарнинг том тамалини тил ташкил қилади.

Шунинг учун ҳам неча минг йиллардирким, одам боласи тил деган бу мўътабар синоатнинг мағзини чақиш пайида минг битта кўчага кириб чиқади, излайди, изланади, аммо ҳали-ҳамон бу тилсимот бағрига гизланган моҳият одам ақлига бўй бермайди. Энг қадимги даврлардан бошлаб дунёнинг турли пучмоқларида тил ва унга дахлдор ҳодисаларни турли даражаларда ўрганишга ҳаракат қилинган, аммо қаерларда нималардир илганган, қаерларда нималардир инсон ақлига сиғмаган. Масалан, қадимги мисрликларнинг тил ҳақидаги тасаввурларини тадқиқ этган Н.С.Петровскийнинг қайд этишича¹, эрамиздан олдинги иккинчи минг йилликларнинг ўрталарида мисрликлар тушунчасига кўра, “гапирмоқ” маъносидаги нутқ феъли фақат уларнинг тилида мавжуд бўлган, ўзга мамлакатлардаги бошқа тил эгалари эса “гапирмаганлар”, балки “ғўлдираганлар”. Қадимги мисрликларнинг англашларича, бу уларнинг оғзида тилнинг нотўғри жойлашганлиги билан боғлиқ бўлган. Мисрликлар нутқни бевосита тил (орган) юзага келтиради деб ҳисоблаганлар ва бошқа бир тилни ўрганиш учун шунчаки оғиздаги тилнинг ҳолатини ўзгартириш, яъни аксинча ҳолатга келтириш кераклигига ишонганлар. Кўриниб турганидай, бу ғариб ва ғаройиб тасаввурот маҳсулидан бошқа нарса эмас.

Аммо, таъкидлаш лозимки, тилшунослик тарихида тилни турли томонлардан ўрганиш мақсади билан шаклланган ва анчайин жиддий ютуқларни қўлга киритган психологизм, социологизм, натурализм, структурализм, эстетизм каби бир қанча оқимлар мавжудки, бу оқимлар вакиллари бениҳоя кўп жиҳатли бўлган тилнинг муайян бир жиҳатига хос қонуниятларни инкишоф қилишга ҳаракат қилганлар. Илгари ҳам

¹ Петровский Н.С. Представления древних египтян о языковых явлениях // История лингвистических учений. Древний мир. – Л.: Наука, 1980. – С.8.

таъкидлаганимиздай, “албатта, тилнинг мукаммал тадқиқи йўлларини топиш борасидаги жиддий саъй-ҳаракатлар ҳамон давом этмокда, инсоният тараққиётининг мислсиз жадаллашуви билан бу ҳаракатлар янада суръат ва кўлам касб қилмокда”².

Ақсар тилшуносликларда, хусусан, ўзбек тилшунослигида ҳам анча вақт эътиборда бўлган структур ёки систем-структур тилшунослик тилни имманент ҳодиса сифатида, яъни ўз ички қонуниятлари асосида эгасидан айро ҳолда ривожланадиган ҳодиса тарзида ўрганди. Бу, табиийки, тилдай мураккаб ва серқирра ҳодисанинг моҳиятига киришга имкон бермади. Шунинг учун ҳам структурал тилшунослик, тадқиқотчилар ҳақли равишда таъкидлаганларидай, Америка ва ғарб мамлакатларида ўтган асрнинг иккинчи яримлари сўнггида инкирозга юз тутди³. У ўз ўрнини антропоцентрик тилшуносликка бўшатиб берди. Тўғри, тил тадқиқида структур тилшуносликка ҳам мурожаат қилишга эҳтиёж туғилади, аммо у мутлақ ягона бўлмаслиги мақсадга мувофиқ.

Сўнгги ўн йилликларда дунё тилшунослигида кузатилаётгани каби ўзбек тилшунослигида ҳам тилга антропоцентрик ёндашувнинг устуворлашиб бораётганлиги бениҳоя қувонарли ҳолдир. Тилшуносликда антропоцентрик парадигма доирасида лингвокультурологик, когнитив, социолингвистик, этнолингвистик, лингвопоэтик каби бир қанча йўналишларда жиддий тадқиқотлар юзага келмокдаки, улар, шубҳасиз, тилнинг моҳиятини тўғри ва ҳолис ёритишга имконият яратади. Чунки уларда тил соҳибидан тамоман ихоталанган ҳолда эмас, балки эгаси билан бирга, эгасининг сурати ва сийратига мусаллам тарзда тадқиқ этилмокда. Ҳатто тилшунослигимиз анчайин “унутиб қўйган” шеваларимиз ҳам лингвомаданий жиҳатдан (аслида, миллий тилнинг аслий-қадимий ҳолатини ўзида саломат сақлаган шеваларни бошқа жиҳатдан ўрганишнинг ўзи номумкин бир юмушдир!) ўрганилмокда, ўзбек шевалари ва ўзбек тили мисолида оламнинг диалектал ва лисоний манзаралари қиёсланиб, хилма-хил диалектал лингвомаданий бирликларга ҳос миллий-ментал хусусиятлар, қонуниятлар тадқиқ этилмокда⁴. Бугун мамлакатимиздаги тил илмида ўзбек тилини, унинг бошқа тиллар билан қиёсланиши билан боғлиқ муаммоларни ўрганишда айнан антропоцентрик ёндашувнинг салмок ва кўлам касб этиб бораётганлигини мамнуният билан қайд этмок жоиз.

Беш қўлдай маълумки, ҳар қандай табиий тил миллий-ментал моҳиятга эга, агар шундай моҳиятдан мосуво бўлса, ундай тил табиий эмас, балки сунъий (масалан, эсперанто тили) тилдир. Ҳар қандай табиий тил фақат коммуникатив (алоқа) вазифанигина эмас, балки миллий менталлик, этномаданий, этносоциологик, когнитив, креатив, аккумулятив, аксиологик, эстетик, эмотив каби хилма-хил вазифаларни

² Батафсил қаранг: М а х м у д о в Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2017, 50–51-бетлар.

³ Ш в е й ц е р А.Д. Современная социоллингвистика. – М.: Наука, 1976. – С. 11.

⁴ Масалан, қаранг: М у с а е в а Ф. Ўзбек шеваларининг лингвомаданий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2019.

умрбод елкасига олган ҳолда дунёга келган, бу вазифаларнинг ҳаракати инсоннинг миллий-руҳий ва ақлий-шуурий сажиясини тирик тутиб туради. Шунинг учун ҳам тил миллат мавжудлигининг, миллат эса тил мавжудлигининг зимну заминидир. Аммо баъзи тадқиқотчилар фақат коммуникатив вазифанигина бажарадиган тиллар мавжуд бўла олишини исботламоқчи бўладилар. Масалан, В.М.Смокотин деган бир файласуф инглиз тили бутунжаҳон тили сифатида, асосан, глобал коммуникатив вазифа бажаришини, бу тил миллий-маданий унсурлардан, вазифалардан холи эканлигини, бошқа тиллардан фарқли ўлароқ миллий-регионал маданиятни ифодаламаслигини таъкидлаб, бутунжаҳон тили ва миллий тиллар ўртасидаги зиддиятларнинг ривожланишга хизмат қилишини “асослашга” уринади⁵. Ҳолбуки, фақатгина коммуникатив вазифа бажарадиган тил бўлиши мутлақо мумкин эмас, бу ҳолга тушган тил бутунжаҳон тили бўлиш у ёқда турсин, ҳатто тирик тил ҳам бўла олмаслиги исботсиз ҳақиқатдир. Бунинг устига, дангал айтиш жоизки, бугунги глобал дунёда инглиз тили бундай “ҳимоя”га, сунъий, илмий мантикка тамоман тескари “папалаш”га мухтож эмас.

Бугун хорижий тилни билиш, у инглиз тили бўладими, рус ёки япон тили бўладими, хитой ёхуд яна бошқа бир тил бўладими, барибир, бутун дунёда бир заруриятга айланиб бўлган, бу зарурият англаб етилган. Энг муҳими шуки, бегона тилни миллий ўзликдан бегоналашиб, ўзликни бой бериб эмас, балки ўзликда собитлашиб, миллий менталликда тургунлашиб ўрганиш ақлнинг ишидир. Бунинг мутлақ бирламчи, фавкуллода мустаҳкам омили она тили туйғуси, она сўз сезгисининг соғломлиги ва балоғатидир. Ана шундай соғломлик ва балоғат ҳар қандай она тили таълимининг мунтазам мақсаду муддаоси бўлмоғи лозим.

Таассуф билан айтиш керакки, кўпчилик, ҳатто айрим мутахассислар ҳам тилни шунчаки бир алоқа воситаси, ёрдамчи бир курол сифатида бениҳоя жўн талқин қилишга мойилдирлар. Атоқли америка тилшуноси Э.Сепир тил кўмагига мурожаат қилмасдан туриб, борлиқни тўлиғича англаш, идрок қилиш мумкин деб ҳисоблаш ёки тилни алоқа ва тафаккур муаммоларини ҳал қилишда ёрдамчи восита сифатида талқин қилиш янглиш эканлигини, биз у ёки бу ҳодисаларни энг аввало тил мезонларига мувофиқ тарзда кўришимиз, эшитишимиз ва идрок қилишимизни, умуман, бу жараёнларда тилнинг ёрдамчи эмас, балки фавкуллода муҳим ўрнини таъкидлайди⁶. Дунё тилшунослигида “Сепир – Уорф гипотезаси” номини олган назариянинг иккинчи муаллифи Б.Л.Уорф “хинд-европа тилларида гапирадиган барча замонавий олимлар” ва “барча олимлар” тушунчалари айнан тенг эмаслигини таъкидлаб, қуйидагича изох беради: “Замонавий хитой ёки турк олимларининг европа олимлари каби олами тавсифлаши уларнинг бутун ғарб тафаккур

⁵ Смокотин В.М. Язык всемирного общения и этнокультурная идентичность: комплементарность в условиях глобализации. Автореф. дисс. ...док. философ. наук. – Томск, 2011. – С. 36–38.

⁶ Бу ҳақда қаранг: У о р ф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в лингвистике. Вып.1. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. – С. 135.

тизимини тўласича ўзларига олганлигини англатади, аммо бу тизимни уларнинг ўзлари мутлако мустақил тарзда, ўз кузатув постларидан туриб яратганлигини билдирмайди⁷. Олимнинг “Агар Ньютон инглиз тилида эмас, балки, масалан, хопи (хинду тилларидан бири) тилида гапирганда эди, унинг коинот ҳақидаги концепцияси бутунлай бошқача бўларди” қабилдаги хулосасида муболағадан кўра ҳақиқат кўпроқ эканлигига ишониш мумкин.

Тил ва тафаккурнинг ўзаро боғлиқлиги ҳақида фанлар тарихида қадим давлардан бери кўп гаплар айтилган. Аммо “тафаккурни улуғ фазилат деб билган қадимги юнон файласуфи Гераклитдан бошланган “тафаккур ҳамма учун умумийдир”, “фикрлаш ҳамма кишиларга хосдир”⁸ қабилдаги қоидаларда муайян нотугалликни бугун сезмаслик мумкин эмас. Тўғри, фикрлаш ҳамма кишиларга хос, аммо тафаккурнинг ҳамма учун, яъни ҳар қандай тил эгалари учун умумий бўлишини тўғри деб бўлмайди. Агар шундай бўлса, “миллий тафаккур” тушунчаси ўз моҳиятини тамоман йўқотади. Тил тамоман мустақил мазмуннинг ташқи ифодаси эмас, америка тилшуноси М.Блэкнинг образли таъбири билан айтганда, тил ва мазмун ўртасидаги муносабатни кийимнинг танага муносабатига ўхшатиб бўлмайди, яъни тил тананинг либоси эмас⁹.

Бу ўринда Б.Д.Уорфнинг тафаккурнинг барча тил эгалари учун бир хил бўлмаслиги борасидаги теран мулоҳазаларига эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ. Унинг кўрсатишича, оддий ва жўн мантикка кўра нутқ – бу фақат фикрларни узатиш билан боғлиқ, аммо фикрларнинг шаклланишига дахлсиз бўлган ташқи жараён. Нутқ, яъни тилни қўллаш гўёки тил ёрдамисиз асосий чизгилари билан шаклланиб бўлган нарсани фақат “ифодалаш” ҳисобланади, холос. Фикрнинг шаклланиши – бу гўёки тафаккур ёки фикр деб номланадиган ва айрим конкрет тилнинг табиати билан ҳеч бир боғланмаган мустақил жараёндир. Шунинг учун ҳам тил грамматикаси анъанавий умумий қоидалар йиғиндиси тарзида жўн талқин қилинади. Олим бундай қарашлар асосида юзага келган “фикр грамматикага эмас, балки тилидан қатъи назар, оламдаги барча кишилар учун гўёки умумий бўлган мантик ёки тафаккур қонунларига боғлиқлиги” ҳақидаги фикрнинг асосли эмаслигини таъкидлагандан кейин қуйидагича хулосага келади: “Шу нарса аниқланганки, ҳар қандай тил лисоний тизимининг асоси (бошқача айтганда, грамматикаси) фикрларни ифодалаш учун шунчаки қурол эмас. Аксинча, грамматика ўзи фикрни шакллантиради, у индивидуум тафаккур фаолиятининг дастури ва йўриқномасидир... Фикрларнинг шаклланиши – бу мустақил жараён эмас..., аммо у ёки бу тил грамматикасининг қисмидир ва турли халқларда баъзи ҳолларда озрок, бошқа ҳолларда тегишли тилларнинг грамматик

⁷ У о р ф Б.Л. Наука и языкознание \ Новое в лингвистике. Вып.1. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. – С.175–176.

⁸ О б л о к у л о в С. Тафаккур ва тил тарихидан. – Тошкент, 1969, 8-бет.

⁹ Қ а р а н г Б л э к М. Лингвистическая относительность \ Новое в лингвистике. Вып.1. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. – С. 207.

қурилиши каби анчайин сезиларли фарқ қилади. Биз табиатни она тилимиз кўрсатган йўналишда бўлакларга ажратиб тасаввур қиламиз”¹⁰.

Тил ва тафаккур, тил ва маданият, тил ва гапирувчи инсон ўртасидаги бундай узвий, икки томонлама ва мунтазам алоқа, грамматика ва тафаккурнинг ўзаро уйғун мунасабати бугун ҳам, айниқса, антропоцентрик талқинларда алоҳида эътироф этилмоқда. Рус тили илмининг атоқли намояндаларидан бири Г.А.Золотованинг куйидаги гапларида ҳам аynи ҳақиқат ўз ифодасини топган: “Грамматика илми – филологиянинг бир қисми, бу илм турли парадигмалар, коидалар ва тақиклар тўплами эмас, балки тил қурилишига, матнлар қурилишига, инсоннинг тафаккур қурилишига кириш учун калитдир”¹¹. Қирғиз тилшуноси З.К.Дербишеванинг куйидаги фикрлари ҳам диққатга сазовор: “Инсоний маданият, ижтимоий ахлоқ ва тафаккур, маълумки, тилсиз ва тилдан ташқарида мавжуд бўлолмайди... Аммо алоҳида таъкидламоқ лозимки, миллат менталитетини тилнинг грамматик қурилиши бениҳоя аниқ акс эттиради, чунки у, энг аввало, тафаккурга яқиндир”¹². Ҳатто француз тилшуноси А.Соважон: “Бир тилни бошқаси билан алмаштириш халқнинг бутун тафаккурининг алмашинувиға олиб келарди”, – деган гапни айтганки¹³, унда тил ва тафаккурнинг теран таносиби кескин бир тарзда ифодаланган. Йирик рус филологи Г.В.Степанов шундай ёзади: “Айтиш мумкинки, онг олам бўйлаб тил билан бақамти ҳаракат қилади, тилнинг луғати одамларнинг нима ҳақида ўйлашларидан, грамматика эса қандай ўйлашларидан гувоҳлик беради”¹⁴.

Кўринадики, “миллий тафаккур”, “миллий маданият”, “миллий маънавият” каби мўътабар тушунчаларни тилсиз, она тилисиз тасаввур ҳам қилиб бўлмайди, тилсиз бу тушунчаларнинг туб моҳияти муаллақлашади, зотан, мазкур тушунчалар тилсиз ҳатто мавжуд бўлолмайди. Она тили ана шундай мухтарам тушунчаларнинг мустаҳкам синчи сифатида миллий манфаат, аynи пайтда миллий ҳамият кўрғонининг ҳушёр кўрикчиси, посбонидир. Бугунги глобаллашган дунёда миллий манфаатлар мунозараси жадал ва кескин кечаётганлигини сезмаслик мумкин эмас. Бунда энг ҳассос муаммолардан бири, албатта, она тили муҳофазаси эканлигини ҳам эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёев томонидан 2019 йил 21 октябрда имзоланган “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида таъкидланганидай, “Бугунги глобаллашув даврида ҳар бир халқ, ҳар қайси мустақил давлат ўз миллий манфаатларини таъминлаш, бу борада, аввало,

¹⁰ У о р ф Б.Л. Наука и языкознание \\\ Новое в лингвистике. Вып.1. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. – С. 169–170, 174.

¹¹ З о л о т о в а Г.А. Грамматика как наука о человеке \\\ Русский язык в научном освещении. №1. – М., 2001. – С.108.

¹² Д е р б и ш е в а З.К. Национальный менталитет и его отражение в языке \\\ altaica.ru/Articles/mentalitet.php

¹³ Иктибос куйидаги китобдан олинди: Б у д а г о в Р.А. Человек и его язык. – М.: МГУ, 1974. – С.23.

¹⁴ С т е п а н о в Г.В. О филологии и филологах \\\ Энциклопедический словарь юного филолога (языкознание). – М.: Педагогика, 1984. – С.8.

Ўз маданиятини, азалий кадриятларини, она тилини асраб-авайлаш ва ривожлантириш масаласига устувор аҳамият қаратиши табиийдир”. Ана шундай ва шу каби рост ва расо кўрсатмалар ҳамда азалий ҳақиқатлар мантиғига мувофиқ мамлакатимизда тил илмига ҳам, тил таълимига ҳам, она тили ва давлат тилидай икки муаззам рутбани елкасига олган ўзбек тилининг, юртимизда шаклланган ҳолис ва одил тил сиёсатининг тарғибига ҳам фавқуллодда улкан эътибор берилмоқда, жиддий амалий ишлар олиб борилмоқда.

Шубҳасизки, тил ва таълим масалалари жамиятдаги энг нозик муаммолардан биридир. Бугун бутун дунёда, хусусан, бизнинг мамлакатимизда ҳам хорижий тилларни ўрганишга бўлган эътибор мисли кўрилмаган даражада ортганлиги маълум. Бу мутлақо табиий бир ҳол, чунки дунё тажрибасидан, турли мамлакатлар қўлга киритган ақлий фаолият натижаларидан хабардор бўлмасдан туриб, тараккиётга суръат ва шиддат бахш этиш мушкул. Бу табиий ва зарурий жараёнларда хорижий тилларнинг ўрни киёссиздир. Француз адиби Анатолий Франс таъбири билан айтганда, “кўп тилни билиш бир қулфга тушадиган бир неча қалитга эга бўлиш билан баробар”.

Аммо шунини ҳам унутмаслик зарурки, хориждаги ютуқларнинг бирортасини ҳам чиқитга чиқармасдан ўзлаштириш мақбул иш эмас. Араб тили ва маданиятини бир-бирдан ажралмас ҳодиса деб ҳисоблаган араб олими Сати ал-Хусрий илғор мамлакатларнинг ютуқларини ўзлаштириш борасидаги даъватларни халқ қалбида шаклландирган маънавий маданиятга татбиқ этмаслик зарурлигини айтади¹⁵. У яна таъкидлайдики, цивилизация байналмилал характерга, маданият эса миллий характерга эга; моддият билан кўпроқ боғлиқ бўлган цивилизация бир миллатдан бошқасига ўтишга ва бу миллат ичида тез тарқалишга қодир, аммо маданият эса ҳар бир миллатда, унга бошқа маданият кучли ёки кучсиз таъсир қилса ҳам, ўзига ҳослигича қолади¹⁶. Шунинг учун ҳам у ёки бу мамлакатдаги ҳар қандай пешқадам янги ғоя, янги мақбул илмий фикр ўзлаштирилари экан, асосий эътибор ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасига эмас, балки табиий-аниқ фанлар соҳасига қаратилиши лозим. Бунини хорижий тилдаги таълим жараёнларини ташкил қилишда ҳам, албатта, инобатга олиш зарур. Жуда кўп мамлакатларда шундай ҳолат кузатилади. Масалан, Филиппинда икки тилли таълимни амалга оширишда расман қабул қилинган мезонларга мувофиқ адабиёт, тарих, фуқаролик ҳуқуқи фанларини она тилида – миллий пилипино тилида, инглиз тилида эса математика ва табиий фанларни ўқитиш кўзда тутилган¹⁷. Табиийки, бу ижтимоий-гуманитар фанларнинг асл ҳадафи миллат шууридаги миллий тафаккур ўзанлари дунёсига, инсоннинг

¹⁵ Бу ҳақда қаранг: Н и к о л ь с к и й Л.Б. Язык в политике и идеологии стран зарубежного Востока. – М.: Наука, 1986. – С.118.

¹⁶ Т и х о н о в а Т.П. Саты ал-Хусри о роли культуры в укреплении арабского единства // Проблемы арабской культуры. – М.: Наука, 1987. – С. 334.

¹⁷ Бу ҳақда қаранг: Н и к о л ь с к и й Л.Б. Кўрсатилган асар, 118–119-бетлар.

миллий-рухий оламига таъсир қилишдан иборат эканлиги билан изоҳланади.

Хориждан олинадиган ёки кириб келадиган янги билим, мақбул кўринган ғоя ёки умуман, фикр-натижаларга бениҳоя ҳассос ва зийрак ёндашмоқ, уларни ҳазм қилмоқдан олдин оқилона ва холис баҳолай билмоқ фавқуллодда муҳимдир. Бу янгиликлар, улар қанчалик салмоқли ва муҳим бўлмасин, бизнинг миллий тасаввуротимиз, миллий маданиятимиз ва азалий маънавий-маърифий қадриятларимиз мувозанатини тамоман издан чиқариб юбормаслиги лозим. Ўзгачадан олинадиган ҳар қандай нарсага ижодий ёндашмоқ, унга миллий манфаат муҳофазаси нуқтаи назаридан баҳо бермоқ мақсадга мувофиқ. Буюк рус адиби Н.В.Гоголнинг 1834 йилда ёзган “Ал-Маъмун” эссесидаги қуйидаги аёвсиз ҳақиқатни фаромуш қилиш оқилликдан эмас: “Маърифат халқнинг ўзидан олинади, ташқаридан келадиган маърифат фақат шу даражада ўзлаштирилмоғи керакки, бу унинг ривожига кўмаклаша оладиган даражада бўлсин, бироқ халқ фақат ўзининг миллий муҳити, заминидагина ривож топтоғи керак”¹⁸.

Она тили таълими ҳақида гап кетганда, аксарият мутахассислар, ҳатто номутахассислар ҳам, тилишунослик унсурларидан, айниқса, грамматикадан воз кечишнинг самарадор йўл эканлигини асосламоқчи бўладилар. Албатта, мактаб таълимида грамматика муайян меъёردа бўлмоғи лозим, аммо ундан бутунлай воз кечиш ақлнинг иши эмас. Айрим мутахассислар мактаб она тили таълимида, ҳатто, масалан, сўз ясалишини ўрганиш кераксиз эканлигини, ҳозиргача бу мавзунинг ўрганган ҳеч бир ўқувчининг сўз ясаганини кўрмаганлигини иддао қиладилар. Бу “кераксиз мавзу”ни ўқитиш давлатга моддий жиҳатдан зарарлигини, бу зарарнинг сўмдаги миқдорини ҳам ҳисоблаб чиққандай бўладилар. Сўз ясалишини ўрганишдан мурод сўз яшаш эмас, балки тилдаги ясама сўзларни онгли идрок қилиш кўникмаларини шакллантиришдан иборат эканлиги равшан бир нарса. Грамматика, юқорида бир неча бор қайд этилганидай, тилининг фақат шаклига эмас, балки унинг моҳиятига дахлдор, тафаккурнинг шаклланишига алоқадор бутун бир олам. Грамматика она тилини мактабга келгунча ғайришуурий бир тарзда ўзиники қилиб бўлган боланинг бу тилни онгли идрок қилиш кўникмаларининг турғунлашувига кўмак беришини, боланинг бутун умри давомида тилининг узун ва тугал бўлиши учун тиргак тутишини ёдда тутмоқ лозим. Илгари грамматика керагидан ортиқроқ бўлган бўлиши мумкин. Аммо таъкидлаш жоизки, мактаб таълимида, камида, синфлар кесимида грамматика оқилона бир меъёردа бўлиши керак.

Президентимиз ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқда таъкидлаганидай, “Дунёдаги қадимий ва бой тиллардан бири бўлган ўзбек тили халқимиз учун миллий ўзлгимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли, бебаҳо маънавий бойлик, буюк қадриятдир”. Бу буюк қадриятимизни ҳар тарафлама теран илмий тадқиқ қилиш, бу тил таълими

¹⁸ Гоголь Н.В. Ал-Маъмун // Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида (Озод Шарафиддинов таржималари). – Тошкент: Маънавият, 2010, 133-бет.

самарадорлигини таъминлашнинг янада оқилона йўлларини излаш, ўзбек тилининг ҳам она тили, ҳам давлат тили сифатидаги такомилли ва тарғиби борасидаги ишларга суръат бахш этиш ҳар зиёлининг кўнглидаги мунтазам муддаодир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада тил илми, таълими ва тарғиби борасидаги ҳал қилиниши лозим бўлган долзарб ва муҳим муаммолар хусусида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются актуальные вопросы языкознания, преподавания и пропаганды языка.

RESUME. The article discusses current and important issues in linguistics, education and promotion.

Таянч сўз ва иборалар: тил, тафаккур, таълим, грамматика, структур тилшунослик, антропоцентрик тилшунослик.

Ключевые слова и выражения: язык, мышление, образование, грамматика, структурное языкознание, антропоцентрическое языкознание.

Key words and word expressions: language, thinking, education, grammar, structural linguistics, anthropocentric linguistics.

Ёрқинжон ОДИЛОВ

ТИЛ ВА ЖАМИЯТ ТАЪСИРЛАШУВИ

Тилни тўқис тадқиқ этиш учун тилшунослик доирасидагина иш кўришнинг камлиги бугун шу фан мутахассисларининг ҳеч бирига сир эмас. Шу боис замонавий лингвистик тадқиқотларда бошқа фанлар ютуқларидан ҳам кенг фойдаланилмоқда. Ана шундай уринишларнинг самараси ўлароқ, лингвوماданиятшунослик, когнитив тилшунослик, этнолингвистика, психоллингвистика, этнопсихоллингвистика, прагматлингвистика каби соҳалар ривож топмоқда ва бу соҳалар тилга, анъанавий структурализмдан фарқли равишда, доимий ҳаракатдаги, ўсиш-ўзгаришдаги ҳодиса сифатида ёндашаётгани билан аҳамият касб этмоқда. Социоллингвистика ҳам жамиятшунослик ва тилшунослик кесишган нуктада пайдо бўлган соҳа сифатида тилнинг асосларини жамиятдан, жамиятнинг асосларини тилдан кидиради, ижтимоий-сиёсий омилларнинг тилга таъсири ва яна бошқа масалаларни текширади.

Тадқиқотларда социоллингвистиканинг расман АҚШда шаклланиши кўп айтилса ҳам¹⁹, унинг марказий масаласи бўлган тил ва жамият таъсирида, тилнинг жамиятда тутган ўрни, миллий тиллар ва давлат тили, тил сиёсатида доир қарашлар бошқа тилшуносликларда: ҳинд, япон, инглиз, немис, чех тилшуносликларида социоллингвистика номи остида бўлмаса-да, ўрганилган эди. Америка тилшуноси У.Лабов фаол социоллингвистик тадқиқотлар кўп тилли Ҳиндистонда ҳиндийни ягона

¹⁹ Никольский Л.Б. Синхронная социоллингвистика (теория и проблемы). – М.: Наука, 1976. С. 7.

давлат тилига айлантириш ғояси билан боғлиқ вақтлардаёқ бошланганлигини қайд этади²⁰.

Тадкикотлар шундан гувоҳлик берадики, АҚШда олиб борилган тадқиқотлар дастлаб соф лингвистик характер касб этмаган, уларда тарихий-этнологик, социологик ва антропологик жиҳатлар устувор бўлган; тилда жамият ҳаёти акс этгани сабабли шундай бўлиши табиий. К.Клакхон Э.Сепир фикрларини ривожлантирар экан, инсоннинг барча хатти-ҳаракатлари моделлашганлиги, шахснинг нима қилиши, нимани ўйлаши ёки хис қилиши ҳар қанча ўзига хос бўлмасин, барибир, хатти-ҳаракатларида жамиятга хослик сезилади, деган қарашни илгари суради²¹. Бизнингча ҳам, бу тўғри, чунки ҳар қандай индивидуалликда маълум маънода ижтимоийлик – жамиятга хослик бўлади. Шахс умр бўйи ўзи улғайган жамиятда қарор топган одатлар, қадриятлар доирасида ҳаракат қилади, нутқий фаолияти ҳам жамиятдаги лингвомаданий кўникмалар асосида кечади. Шундай экан, тилида ҳам ижтимоийлик – жамиятга хослик белгилари бўлмаслиги мумкин эмас.

Ўзбек тилшунослигида тилнинг ижтимоий табиати, жамиятнинг тилга таъсири масаласига ўтган асрнинг 80-йилларида “Тилшуносликка кириш” қўлланмасида²² алоҳида тўхталинган бўлса ҳам, тил ва жамият муаммолари анча аввалроқ тилга олина бошлаган. Фитрат, Элбек, Боту сингари жадидларнинг асарларида озми-кўпми шунга оид қайдлар бор. М.Миртожиев ва Н.Маҳмудовларнинг “Тил ва маданият” рисоалари (Тошкент, 1992)да ҳам тилнинг ижтимоийлиги, давлат тили ва тил сиёсати ҳақида сўз кетган ўринлар мавжуд. Мутахассислар С.Мўминовнинг “Ўзбек мулоқот нутқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари” номли докторлик диссертациясини социолингвистик аспектдаги илк иш сифатида қайд этадилар. Кейинги йилларда бу борадаги тадқиқотларнинг сираси бир қадар кенгайди²³.

²⁰ Л а б о в У. Единство социолингвистики // Социально-лингвистические исследования. М.: Наука, 1976. С. 8 – 9.

²¹ Бу ҳақда қаранг: Я р ц е в а В.Н. Проблема связи языка и общества в современном зарубежном языкознании // Язык и общество. – М.: Наука, 1966. С. 43.

²² С о д и қ о в А., А б д у а з и з о в А., И р и с к у л о в М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981, 17–19-бетлар.

²³ С у л а й м о н о в М. Ўзбек тилидаги дастхатларнинг социолингвистик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2009; Қ у р б о н о в а М. Ўзбек болалар лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи: Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2009; Р а у п о в а Л. Диалогик дискурдаги полипредикатив бирликларнинг социопрагматик тадқиқи: Филол. фан. ...д-ри. дисс. автореф. – Тошкент, 2012. Да да б о в е в Х., У с м а н о в а Ш. Хорижий социолингвистика. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Университет, 2014; У с м а н о в а Ш., Б е к м у х а м е д о в а Н., И с к а н д а р о в а Г. Социолингвистика. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Университет, 2014; Й ў л д о ш е в а Х. Ўзбек тарихий романларининг социолингвистик тадқиқи: Филол. фан. б. фалс. д-ри. дисс. – Тошкент, 2018; Қ ў ш о к о в а Б. Тил функционал ривожланишининг социолингвистик таҳлили: Филол. фан. б. фалс. д-ри автореф. – Фарғона, 2019.

Бутун дунёда кечаётган глобаллашув жараёнлари социолингвистик тадқиқотларнинг нақадар зарурлигини миллий тиллар ва инглиз тили экспанцияси мисолида аён этиб қўйди. Миллий тиллар луғат таркибига катта миқдордаги инглизча сўзларнинг кириб бориши тил сиёсатида ўзгаришлар килиш зарурлигини ҳам кўрсатмоқда. Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида “Социолингвистика” бўлимининг ташкил этилиши социолингвистик тадқиқотларнинг кенгайиши ва кучайишини таъминлайди, республикадаги лисоний вазиятни доимий таҳлил килиб боради. Бу бўлим ўз фаолиятида “Ўзбек тилининг ривожланиши билан боғлиқ фундаментал, амалий ва инновацион тадқиқотларни амалга ошириш ва кенгайтириш; ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш борасидаги илмий изланишларни кучайтириш; ўзбек тилининг ёзма матни меъёр ва қоидаларини ишлаб чиқиш; ўзбек тилининг изоҳли луғатлари, давлат тилида иш юритиш бўйича қўлланма ва адабиётлар тайёрлаш; давлат тилини ривожлантиришга оид норматив-ҳуқукий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқишда фаол иштирок этиш”га²⁴ алоҳида эътибор беради.

Лингвистик адабиётларда тил ва жамият муносабати, тилнинг социал фаркланиши, жамиятдаги лисоний вазият, тил ижтимоийлиги, тил ва ижтимоий муносабатлар, ижтимоий омилларнинг тилга таъсири, иккитиллилиқ ва кўптитиллилиқ, тил сиёсати, миллат ва миллий тил муаммолари социолингвистиканинг муҳим вазифалари дейилади²⁵. Шу жиҳатдан тилнинг социал фаркланиши турли маслак, турлича касб-кор, турфа аклий-руҳий имкониятдаги жамият аъзоларидан ташкил топганлигидан келиб чиқади ва бунга “мос равишда ҳар қайси ижтимоий гуруҳнинг фаол ҳамда нофаол луғат таркиби бўлади”²⁶. Жамият аъзоларининг ҳудудий мансублиги ҳам, табиийки, ҳар хил. Бинобарин, социал ва ҳудудий диалектлар ижтимоий гуруҳларнинг маслак, касб-кор, аклий-руҳий имконият ва ҳудудий келиб чиқишга кўра тилдан фойдаланиш тарзларидир.

Шу маънода ҳозирги замон социолингвистикасидан социал ва ҳудудий диалектларни шунчаки қайд килиш, лингвистик табиатини тушунтиришгина эмас, балки улардан унумли фойдаланиш йўллари кўрсатиш ҳам талаб этилади. Зеро, адабий тилни бойитиш, ўзлашма терминларга миллий муқобилларни топишда социал ва ҳудудий диалектлар муҳим лексик-семантик манба бўлиши аниқ. Биргина суд-ҳуқуқ тизими лексикасида *афв, вазж, гаров, гумондор, гумонланувчи, ижсрочи, иш, тадбир, ўзлаштириш* сўзларининг ихтисослашган,

²⁴ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 11 мартдаги “Ўзбек тили ва адабиёти бўйича фундаментал ва амалий тадқиқотлар самарадорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 139-сонли қарори.

²⁵ Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. С. 481 – 482; Р а с у л о в Р. Умумий тилшунослик. 2-қисм. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2006, 10-бет; Н у р м о н о в А. Танланган асарлар. III жилдлик. I жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012, 172-бет.

²⁶ Н у р м о н о в А. Кўрсатилган асар, 171-бет.

махсуслашган янги маъноларидан адабий тилни бойитиш ва расмий услуб имкониятини кенгайтиришда фойдаланса бўлади.

Кишилар ўртасидаги алоқани таъминлаш тил ижтимоийлигининг биринчи ва зарурий шарти бўлиб, тилшуносликнинг барча даврларида тилнинг бу мақоми эътироф этилган. Аммо тилнинг ижтимоий табиати, “социал хосланганлиги унинг қабила, халқ, миллат тарихини, умуман, инсоният ўтмишини ўзида сақлашида ҳам кўринади”²⁷. Жамият аъзоларининг тилга муносабати, тилдан қандай фойдаланиши, жамиятдаги ўзгаришларнинг тилга таъсири ҳам тил ижтимоийлигидан бегона эмас. Ўзбек тили ҳам ўз тарихий тараққиётида ўзи мансуб жамиятнинг фаол таъсирида бўлган, ўзбек турмушидаги ўзгаришлар, менталитетига таъсирлар бу тилда изини қолдирган. Масалан, араб ҳалифалиги ва Ислом таъсирида арабча бирликлар ўзлашган, ўзлаштирилган. Ёки мўғул ҳукмронлиги мўғулча тил унсурларининг кириб келишига замин бўлган. Жадидчилик ҳаракатининг ёйилиши билан арабий ўзлашмаларни туркчалаштиришга ҳам киришилган. Айниқса, собиқ иттифок даврида минг-минглаб сўзлар рус тилидан ёки унинг воситачилигида бошқа тиллардан ўзлаштирилган, чет сўзларни олишнинг маълум моделлари қабул қилинган. Буни биргина *-ия*, *-ция* қўшимчаси билан тугайдиган сўзлар мисолида кўриш мумкин ва ўзлашмани шу тарзда олиш бугун ҳам амалда. Истиклолнинг қўлга киритилиши ўзбек тили ривожининг янги имконларини яратиш билан бирга, кўплаб эскирган сўзларнинг қайта фаоллашувини ҳам таъминлади. Глобаллашув даври эса кўплаб тиллар қатори ўзбек тилини ҳам халқаро тилларнинг фаол таъсирига учратмоқда. Диккат қилинса, зикр этилган таъсирлар ва тилдаги ўзгаришларни соф лисоний жараёнлар эмас, тилдан ташқари, масалан, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий жараёнлар ҳаракатлантирмоқда. Ўзбек социолингвистикаси ана шундай таъсирлашувларни холис баҳолаши, миллий тил ва давлат тили манфаати нуқтаи назаридан иш кўриши лозим бўлади.

Тилнинг фикр узатиш, ҳис-туйғу ифодалаш вазифаси унинг жамиятда яшашини, жамиятгина тилнинг асосий таркиб топтирувчиси бўлишини ва улар ўртасида доимий таъсирлашув жараёнлари кечишини кўрсатади. Жамиятнинг тилга таъсири унинг барча сатҳларида сезилади, бироқ бу таъсирлар ҳар бир тил сатҳида ўзига хос бўлади. Масалан, муайян лаҳжа ва шевадар асосида адабий тил шакллантирилган экан, тил сатҳларининг барчаси жамият таъсирига берилади. Яъни турли лаҳжалар фонемалари ичидан адабий тил учун маълум фонемаларни танлаб олишда (масалан, ўзбек тилида қарлук, қипчоқ, ўғуз лаҳжалари бор, аммо адабий меъёр сифатида қарлук лаҳжаси товушлари қабул қилинган) фонетик сатҳга; муайян тушунчани ифодалаш учун турли шевалардаги сўзлар орасидан айримларини адабий тилга қабул қилишда (масалан, ўзбек тилининг Бухоро, Навоий шеваларида “йўқлик қасб этмок, мавжудлиги барҳам топмок” маъноси *йитмок* сўзи билан, Фарғона, Тошкент диалектларида *йўқолмок* сўзи билан ифодаланади, аммо адабий меъёр

²⁷ Ф и л и н Ф.П. К проблеме социальной обусловленности языка // Язык и общество. – М.: Наука, 1966. С. 19.

сифатида *йўқолмоқ* танланган) лексик сатҳга; муайян грамматик маънони ифодалаш учун турли шевалар грамматик шакллари орасидан маълум биттасини танлашда (масалан, ўзбек тили шеваларида феълнинг ҳозирги замон маъносини ифодаловчи *-оп, -вот, -ут, -яп* қўшимчалари бор, аммо адабий меъёр сифатида *-яп* қабул қилинган) грамматик сатҳга жамият фаол таъсир этган.

Жамият тараққиётининг барча давларида тилга камдир-кўпдир таъсирлар бўлиб туради. Баъзан узоқ вақт тилнинг бирор сатҳи жамият, инсон омили билан боғлиқ таъсирларга, ўзгаришларга учрамайди ёки тилга таъсир умуммиллий миқёс касб этмайди. Бироқ ёзув ва имло борасидаги ўзгариш ёки янгиланишлар умуммиллий миқёсда, жамиятнинг онгли аралашуви остида ҳал қилинади. Ҳатто ҳукумат бундай лисоний жараёнларга фаол таъсир ўтказди (ўзбек араб, ўзбек лотин, ўзбек кирилл ва яна ўзбек лотин алифболарининг жорий этилишида шуни кузатиш мумкин), миллий манфаатлар юзасидан лисоний жараёнларни назоратга олиш, тартибга солишда иштирок этади. Зарур меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилади, тил масалалари билан шуғулланувчи ваколатли тузилмаларни ташкил этади. Масалан, “Давлат тили ҳақида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қабул қилиниши, “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чоратадбирлари тўғрисида”ги Президент Фармонининг эълон қилиниши, Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Давлат тилини ривожлантириш департаментининг ташкил этилиши, Атамалар комиссиясининг иш бошлаши шундан далолатдир.

Терминологияни тартибга солишда вертикал таъсир чораларининг ўрни ҳам муҳим. Шу маънода ўтган асрнинг 90-йилларида фаолият кўрсатган Атамакўмнинг терминологияни тартибга солишдаги хизмати катта бўлган. Ҳозир тилда барқарорлашган *ҳоким, ҳокимият, девон, вазир, қўмита, туман, вилоят, муаллиф, таҳририят, муҳаррир, мавзу, режа* сўзлари ўша даврда қайта фаоллаштирилган сўзлардир. Ўз навбатида, бундай фаоллашиш шу сўзларнинг аввалги муқобиллари – *райком, аппарат, министр, комитет, район, область, автор, редакция, редактор, тема, план* сўзларининг эскиришига, нофаол катламга ўтишига олиб келган.

Глобаллашув даври ўзбек тили терминологиясини тартибга солишда ҳам вертикал таъсир чораларига эҳтиёж бор, чунки ўзбек тили терминологиясида муқобили бўлгани ҳолда ўринсиз ўзлашган, соҳавий лексикага қабул қилинган чет сўзлар йиғилиб қолган. Масалан, яқин йилларда *компетенция* сўзи пайдо бўлди. Инглиз тилида “competence”, рус тилида “компетенция” шаклидаги бу сўз асли “маҳорат”, “қобилият”, умуман эса “лаёқат” маъносини билдиради. Ўзбек тилида бу олинмани *лаёқат* сўзи тўла алмаштира олади. *Компетенция* сўзи олинаётганда ўзбек тилининг ички имконияти эътиборга олинмаган. Натижада нотўғри ўзлашма асосида *компетентлик, компетенциявий* сингари терминлар ҳам ясалган. Агар чет сўзга бу қадар ўчлик бўлмаганда, “компетенция” *лаёқат, “компетентность” лаёқатлилик* деб калькаланган ва *компетенциявий* тарзидаги ғалати ясалма “бино бўлмас” эди.

Мукобили бўла туриб олинган сўзлардан яна бири *креатив*дир. Инглиз тилида “creative”, рус тилида “креативный” шаклидаги бу сўз ҳар икки тилда “ижодий” маъносини англатади. Бу олинма ўзбекча матнларда “креатив фикрлаш”, “креатив ёндашиш” сингари бирикувларда қўлланмоқда. Энди ушбу олинма ўрнига *ижодий* сўзини қўйсак, *ижодий фикрлаш*, *ижодий ёндашиш* тарзидаги маъзи тўқ бирикма ҳосил бўлади, чунки *креатив*нинг маъбул мукобили *ижодий*дир. Давлат тилини ривожлантириш департаменти ҳузурида Атамалар комиссиясининг ташкил этилиши айни эҳтиёж натижаси бўлиб, терминологияни ўзбек тилининг ички имкониятларидан фойдаланиб миллийлаштириш, тартибга солиш унинг асосий вазифаларидандир.

Собиқ иттифок ҳаётининг ҳамма даврларида чет тилларга (масалан, немис, инглиз тилларига) муносабат бугунгидек бўлмаган, давлат фуқароларининг чет тилларни лозим даражада эгаллашни хоҳламаган. Бундай тил сиёсатидан қўзланган мақсад эса дунёга “ёпилиш”, ташқи дунёга қўшилишни чеклаш, чегаралаш бўлган. Ўтган асрнинг биринчи ярми собиқ иттифок тил сиёсати ҳақида тилшунос А.Огурцов келтирган факт бунга тасдиқлайди: “Сталинча онг ...чет тилларни билишга жуда шубҳали нарса сифатида қараган. Масалан, Бухариннинг судлов жараёнида Вишинский исми киши унинг тўртта хорижий тилни билишини “фош” қилар экан, бу устунлик Бухаринга совет ҳукуматини тўрт тилда тухмат қилиш имконини беришини айтади”²⁸. Чет тилларни давлатга, мафкурага хавф сифатида тушунилган бундай муносабат шўро тузумининг кейинги даврларида юмшаган бўлса-да, амалда чет тилларни ўрганишга кенг йўл очилмади, мактабларда чекланган дарс соатлари ажратилди.

Собиқ иттифок инкирозга учрагач, мустақил республикаларда чет тилларни ўрганишга кенг йўл очилди, тил сиёсати мўътадиллашди, чунки миллий республикаларнинг ўзи дунёга “очилиш”ни, қўшилишни истарди. Ўзбекистонда ҳам чет тилларни, айниқса, жаҳон тилларини ўқитишга катта эътибор қаратилди. 1992 йилда собиқ Рус тили ва адабиёти институти ва Тошкент чет тиллари педагогика институтларининг Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университетига айлантирилиши зарур амалий ишлардан бири бўлди. Шундан кейин чет тилларни ўқитиш самарадорлигини оширишга қаратилган давлат даражасидаги ҳужжатлар қабул қилинди. Энди чет тилларни билиш зарарли эмас, фойдали одат деб қараладиган бўлди.

Чет тилларни ўрганиш – яхши ва жуда зарурий юмуш. Чет тиллардан бирини эгаллаган мутахассисга бугун талаб ҳам, эҳтиёж ҳам катта. Аммо “...чет тилларни ўрганиш минбаъд она тилини эсдан чиқариш ҳисобига бўлмаслиги лозим”. Чунки она тилини унутиш ҳисобига ўрганилган хорижий тил она тилининг ўрнини босиб олиши муқаррарки, бунда миллий тафаккур ва миллий идрок бутунлай бошқа, бегона

²⁸ Огурцов А.П. Подавление философии // Общественные науки, 1989. С. 177.

тафаккур ва бегона идрокка айланади”²⁹. Афсуски, бугун ижтимоий тармоқлар тилида инглизлашув, инглизча унсурлар (бошқасини кўя турайлик) кўпайиб бормоқда. Масалан, *вой* ундов сўзи ўрнида *вау*; *маъқул*, *бўпти*, *яхши* сўзлари ўрнида *ок*; *ташаббус*, *чақирик*, *даъват* деган сўзлар бўла туриб *челленж* оммалашмоқда; *лайк* (*бос*), *нейминг*, *хештег*, *тегга* ўхшаш варваризмлар бисёр. Бундай ўзлашмаларни тезда аниқлаб, тилда “котиб” қолмасдан тегишли муқобилларига алмаштириш керак. Чунончи, *лайк* (*бос*) сўзини *маъқул*ла, *нейминг* сўзини *ном* билан бемалол алмаштира бўлади. Шунингдек, тилни яхши билмаслик оқибатида келиб чиккан нотўғри таржималар: *компьютерларга хизмат кўрсатиш*, *машиналарга хизмат кўрсатиш* уриб бормоқдаки, бу ўринда *компьютерларни тузатиш*, *машиналарни таъмирлаш* дейилса тўғрироқ чиқади. Тил ва жамият муносабатидаги ушбу ўткир муаммоларнинг келиб чиқиши ҳам глобаллашув таъсири ва тил маданиятининг пастлаб кетиши билан боғлиқдир.

Жамият аъзоларининг тилга муносабатида икки жиҳатни – умуман, тилга муносабат ҳамда она тилига муносабатни фарқлаб олиш лозим. Биринчи ҳолатда – тилнинг халқни бирлаштиришдек вазифани бажаришини англаб муносабат кўрсатилиши, “Давлат тили ҳақида”ги қонун талабларига риоя этилиши, иш юритишда адабий тил меъёрларига амал қилиниши зарур. Иккинчи ҳолатда – она тили ўта миллий, этномаданий ҳодиса деб тушунилиши, она тили тақдирига миллат тақдири деб қаралиши ва она тили бутун кам-кўсти билан қабул қилиниши керак.

Бугунги ўзбек жамиятида ҳар икки муносабатга алоқадор муаммолар етарли. Бу “Давлат тили ҳақида”ги қонун талабларининг кўп ҳолларда бажарилмаётгани, давлат тилининг амалиётга кенг жорий этилмаётгани, таълимнинг турли бўғинлари ва иш юритишда лисоний лаёқатлилиқ даражасининг пастлиги, давлат тилига ҳам, она тилига ҳам беписанд муносабатнинг учраётгани, тил маданиятининг лозим даражада шаклланмаётганида кўринади. Ўзбек социолингвистикаси жамиятда давлат тилига муносабатнинг аҳволини, жамият ҳаётининг қайси жабҳаларида тил билан фаол таъсирлашув кечаётганини, тил сиёсатида нималарга эътибор бериш лозимлигини аниқлаши ва давлат тилини амалиётга тўлиқ жорий этиш ҳамда терминологияни тартибга солиш бўйича тавсияларни ишлаб чиқиши зарур.

Тил ва жамият таъсирлашуви ҳақида сўз борар экан, тилнинг жамиятга қандай таъсир этишини ҳам тушунтирмак лозим. Мутахассислар тўғри таъкидлаганидек, тилнинг жамиятга таъсири жамиятнинг тилга таъсирига нисбатан кам ўрганилган, ҳатто бундай таъсирлашувга шубҳа билан қараш ҳам бор. Бизнингча, тафаккур курали бўлган воситанинг жамиятга таъсир кўрсатмаслигининг ўзи шубҳали, чунки тил жамиятни мунтазам ҳаракатлантириб туради ва бу тарз таъсирлашувнинг энг ибтидоий акси унинг ахборотни шакллантириш ва узатиш вазифасида кўринади. Жамиятнинг тилга таъсири нақд лисоний натижаларда кўринади, шу сабабли бу тарз таъсирлашув шубҳа уйғотмайди, бир

²⁹ Махмудов Н. Тил даҳоси \ “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2006 йил 3-сон.

карашдаёқ таъсирлашув натижаларини илғаш мумкин бўлади. Тилнинг жамиятга таъсири натижалари тилшунос қайд қила биладиган тил материалларида ифода топмайди, балки ижтимоий ҳаётнинг ўзида бўй кўрсатади. Аниқ лисоний материал орқали далиллай олинмаганлиги тилнинг жаъмиятга таъсири механизмларининг очилмай қолишига олиб келган. Масалан, адабий тилнинг жамиятга таъсири, аввало, миллий бирликни таъминлашида, қолаверса, оммавий саводхонликни шакллантириш ва яхшилашда, илм-фанни ривожлантириш ва маданиятни юксалтиришида, таълим-тарбияда кўринади. Саноқни яна давом эттириш мумкин. Умуман, жамиятда ахборот узатилар экан, унда тилнинг иштирок қилмаслиги, таъсири бўлмаслиги мумкин эмас.

Хуллас, тил ва жамият ўртасида доимий таъсирлашув кечади. Фан ва таълим, маданият ва санъат, техника ва давлатчиликнинг тараққиёти тил ва жамият таъсирлашувининг асосий омилларидир. Бундай таъсирлашув жараёнини ҳаракатлантирувчи кучи, албатта, инсон ва у мансуб жамият. Жамият эҳтиёжлари эса тилнинг вазифа доирасида кенгайиш, услубан тўлиб-тўликиб боришига сабаб бўлади.

РЕЗЮМЕ Мақола тил ва жамият таъсирлашуви, бу таъсирлашув натижасида юз берадиган ижтимоий-лисоний ўзгаришларни аниқлашга бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена взаимодействию языка и общества, выявлению социолнгвистических изменений, которые происходят в результате этого взаимодействия.

RESUME. The article is devoted to the interaction of language and society, the identification of sociolinguistic changes that occur as a result of this interaction.

Таянч сўз ва иборалар: тил, жамият, ўзаро таъсирлашув, ижтимоий омиллар, лисоний ўзгаришлар, тилнинг ижтимоийлиги, тил сиёсати, терминологияни тартибга солиш.

Ключевые слова и выражения: язык, общество, взаимодействие, социальные факторы, языковые изменения, социализация языка, языковая политика, регулирование терминологии.

Key words and word expressions: language, society, interaction, social factors, language changes, socialization of language, language policy, regulation of terminology.

Алижон МАМАЖОНОВ БИНАР ҚЎШМА ГАПЛАР ВА УЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Маълумки, қўшма гаплар фикр ифодалашнинг алоҳида бир тури ҳисобланиб, энг камида икки предикатив бирликнинг семантик-грамматик алоқасидан ташкил топади. Қўшма гапларнинг ўзи “таркиб жихатдан оддий ва мураккаб бўлиши мумкин”³⁰.

³⁰ Ка м о л Ф. Қўшма гапларга доир масалалар. – Тошкент, 1955, 62-бет.

Оддий кўшма гаплар таркиби фақат кесим предикатив бирликнинг ўзаро боғланишидан ташкил топади ва содда гапга қараганда, мураккаброк фикрни ифодалаш учун хизмат қилади. Шунинг учун ҳам машхур рус тилшунос олими А.М.Пешковский кўшма гапларни “Сложное целое” атамаси остида ўрганишни тавсия этади³¹.

Иккидан ортик содда гапдан тузиладиган кўшма гаплар ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, улар алоҳида текширишни талаб этади³². Таркиби иккидан ортик предикатив birlikдан ташкил топган кўшма гаплар ўзбек тилшунослигида “мураккаб кўшма гаплар” атамаси остида талқин этилиб келинади³³. Мураккаб кўшма гапларнинг шаклий-ритмик-мелодик ва динамик характер касб этувчи алоҳида кўриниши ўзбек тилшунослигида “период” атамаси остида махсус ўрганилган³⁴.

Бинар³⁵ кўшма гаплар мураккаб кўшма гапларнинг махсус қолип асосида, жуфтлашган ҳолда шаклланган ўзига хос лисоний ифодаси ҳисобланади. Шаклий қурилиши жиҳатидан бир хил структурага эга бўлган икки ва ундан ортик кўшма гапларнинг жуфтлашиши ва синтактик алоқаси асосида воқеланадиган синтактик бутунликлар “бинар кўшма гаплар”, дейилади. Уларнинг бундай аталишига сабаб шуки, мураккаб кўшма гапларнинг бу тури бир хил қолипда жуфтлашган кўшма гаплардан таркиб топади. Бинар кўшма гапларнинг ҳар бири синтактик такрор асосида шаклланиб, синтактик birlikнинг ҳар бир компоненти бир қолипда такрорланган кўшма гапдан иборат бўлади.

Бинар кўшма гаплар миллий кадриятларимиз, миллий менталитетимизнинг асл моҳияти ва мазмунини аниқ ифода этувчи синтактик, услубий-семантик восита ҳисобланади. Бундай кўшма гаплар кўпинча халқ мақоллари ва ҳикматли иборалари кўринишида шаклланади.

Бинар синтактик birlikлар ўзида икки кўшма гап бирлигининг мавжудлигини таъминлаш учун хизмат қилади, услубий-семантик оппозиция усули асосида реаллашади.

Бор бўлса, кўролмайди, йўқ бўлса, беролмайди. (Мақол)

Бинар кўшма гап компонентлари орқали қуйидаги семантик муносабатлар мазмуни воқелантирилади:

1. Ижтимоий ва сиёсий муносабатлар мазмуни:

Тўртовлон тўла бўлса, бўлмагани булдирар,

³¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956.

³² Абдурахмонов Ф. Кўшма гап синтаксиси. – Тошкент, 1958, 312-бет.

³³ Абдурахмонов Ф. Кўшма гап синтаксиси асослари. – Тошкент, 1964, 7-бет; Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида эргашиш усуллари ва эргаш гаплар. ДД. – Тошкент, 1962, 646–647-бетлар.

³⁴ Мамажонов А. Периоды в современном узбекском литературном языке. АҚД. – Ташкент, 1975.

³⁵ “Бинар” сўзи латинча “binarius” сўзидан олинган бўлиб, “икки”, “кўшалок” деган маъноларни англатади.

Олтовлон ола бўлса, оғзидагин олдирар. (Мақол)

Подшо одил бўлса, юрт ўзар, подшо золим бўлса, юрт тўзар.

(Мақол)

2. Физиологик муносабат мазмуни:

Инсонлар бор: тиригида ўликдир,

Инсонлар бор: ўлган одам тирикдир,

3. Эмоционал муносабат мазмуни:

Агар ҳаёт қайғу эса, ишқ унинг давосидир,

Агар ҳаёт қўрқув эса, ишқ унинг шифосидир. (Ашраф

Шамъизода)

4. Этик ва эстетик муносабатлар мазмуни:

Одам борки, одамларнинг нақшидир,

Одам борки, ҳайвон ундан яхшидир. (Мақол)

Гул ўсса, ернинг кўрки, қиз ўсса, элнинг кўрки. (Мақол)

5. Интеллектуал муносабат мазмуни:

Мард кураида синалади, дўст – таъвишида.

Доно газабда синалади, аҳмоқ – суҳбатда. (Ибора)

6. Моддий муносабат мазмуни:

7. Характер ва белги-хусусиятга хос муносабатлар мазмуни:

Биров бор: бахтини кўради гулда, биров бор: бахтини кўради пулда. (Шухрат)

Сўзлар бор: харсангдек бошига тушади,

Сўзлар бор: қанотга қанот қўшади. (З.Обидов)

Бинар кўшма гапларнинг асосий белгиси бир хил қолипда жуфт ҳолда қўлланишидир. Масалан:

1. Бир хил шаклий ва мазмуний қурилишдаги боғловчисиз кўшма гаплар жуфтлиги:

а) *Ер семирди, бог бўлди, Мол семирди, ёғ бўлди. (Мақол)*

б) *Қизгинанинг боғи бор, богбони йўқ,*

Юрагининг дарди бор, дармони йўқ. (Кўшиқ)

в) *Сўзлар борки, бол топар, куз сувидай безубор,*

Сўзлар борки, дил ёнар, сўнг қолғувчи доғи бор.

(Г.Нуруллаева)

2. Бир хил шаклий ва мазмуний қурилишдаги эргаш гапли кўшма гаплар жуфтлиги:

Гулни гул дерму киши, гулнинг тикони бўлмаса?

Ёрни ёр дерму киши, ёрнинг вафоси бўлмаса?! (Халқ кўшиғи)

Эргаш гапли бинар кўшма гапларнинг тобе компоненти (қисми) куйидаги эргаш гап шакли ва мазмунида бўлиши мумкин:

1. Шарт эргаш гап шакли ва мазмунида :

Оға-ининг тотув бўлса, от кўп,

Опа-синглинг тотув бўлса, ош кўп. (Мақол)

2. Аниқловчи эргаш гап шакли ва мазмунида :

Бир тонгки, ўзингдай танти, дилрабо

Бир тонгки, кўзингдай тиниқ, мусаффо. (Т.Сайдалиев)

Одам борки, одамларнинг нақшидир

Одам борки, ҳайвон ундан яхшидир. (Алишер Навоий)

3. Тўлдирувчи эргаш гап шакли ва мазмунида :

*Тойчалар кишинашади, от бўлдим, деб,
Келинлар ийглашади, ёт бўлдим, деб. (Кўшик)*

Кузатишлар шунини кўрсатадики, кесим эргаш гапли бинар қўшма гаплар нутқда деярли қўлланмайди.

Бинар қўшма гаплардан ташкил топган синтактик бутунликлар бадий нутқда – кўпроқ поэтик нутқ, қисман насрий асарларда қўлланади. Бинар қўшма гаплар халқ оғзаки ижоди материалларида, хусусан, маколлар шаклида кўп учрайди:

Ош келса, егин, гап келса, дегин.

Ўтти ковласанг, ўчар, қўшинини ковласанг, кўчар.

Бинар қўшма гапли мураккаб синтактик конструкцияларда эргаш гаплар ва бош гапларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида интонацион-ритмик-мелодик бирикмани – синтагмани ташкил этади.

Бинар қўшма гаплар структурал такрор (параллелизм) усули асосида шаклланади. Маълумки, структурал параллелизм услубий воситалар³⁶ сирасига киради ва синтактик-стилистик (поэтик) фигуралардан бири саналади.

Синтактик фигуралар такрорланувчи мусикали фразалар каби нутқни оҳангдор, таъсирчан ва жозибатор қилиши, шу йўл билан унинг тингловчи томонидан осонлик билан тез ва эсда қолашли даражада қабул қилинишида муҳим роль ўйнайдиган стилистик воситалар ҳисобланади³⁷.

Бинар қўшма гаплар баъзан уюшиб келиб, бир бутун йирик синтактик структура – микромагнларнинг шаклланишига олиб келади:

Агар боғлар гулласса, демак, боғбон ўлмабди,

Агар чироқ порласса, ҳа, чароғбон ўлмабди.

Агар қанот қоқилса, демак, шунқор ўлмабди,

Шириласса сув агар, демак, мироб ўлмабди.

Агар бўлса китобхон, демак, китоб ўлмабди,

Йўлда ёлғиз бўлмасам, демак, йўлдош яшайди,

Байроғимиз яшаркан, азиз Ватан яшайди.

Модомики номим бор, демакки, тан яшайди. (М.Шайхзода)

Поэтик нутқ кўриниши эса бир неча уюшган эргаш гапли бинар қўшма гаплар ёрдамида шаклланган бир бутун шеърый асардан иборатдир.

Қуйидаги мураккаб синтактик бутунлик эса аралаш услубий фигуралар – такрор, анафора, эпитофа, структурал параллелизм қолипида вокелланган боғловчисиз бинар қўшма гаплардан ташкил топган:

Биров бор: бахтини гулда кўради,

Биров бор: бахтини кўкда, юлдузда.

Биров бор: бахтини тулда кўради,

Биров бор: бахтини кўради қизда. (Шухрат)

³⁶ Мамажонов А., Маҳмудов У. Услубий воситалар. – Фарғона: “Фарғона”, 1996, 20-бет.

³⁷ Шомаксудов А. ва бошқ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983, 228-бет.

Бинар характерга эга бўлган нутк бирликлари баъзи лингвистик адабиётларда “аксиологик диада” термини остида изоҳланади³⁸.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, бинар синтактик бирликлар оддий қўшма гаплар, мураккаблашган қўшма гаплар, суперсинтактик бутунликлар (матннинг йирик бирлиги) шаклида намоён бўлиши мумкин. Нутк бирлигининг бундай кўринишлари, асосан, поэтик услубда жуда кенг қўлланади, прозаик нутқда эса жуда кам учрайди.

Бинар қўшма гаплар поэтик нутк услубини белгиловчи, унинг бадийлигини таъминловчи, эмоционал-экспрессивлигини оширувчи поэтик синтаксиснинг асосий бирлиги ҳисобланади, уларнинг воқеланиши услубий-семантик оппозиция усули асосида юз беради.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада бинар қўшма гапларнинг функционал-услубий ҳамда структур-семантик хусусиятлари очиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье раскрыты функционально-стилистические и структурно-семантические особенности бинарных сложных предложений.

RESUME. This article reveals the reveals functional-stylistic and structural-semantic features of binary complex applications.

Таянч сўз ва иборалар: бинар қўшма гап, функционал-услубий, структур-семантик.

Ключевые слова и выражения: бинарное сложное предложение, функционально-стилистический, структурно-семантический.

Key words and word expressions: binary complex applications, functional-stylistic, structural-semantic.

Раъно ДАВЛАТОВА

ЎЗБЕК ТИЛИДА ИЖТИМОЙ ҲОЛАТ ДЕЙКСИСИ ВА УНИНГ ОЛМОШЛАР ОРҚАЛИ ИФОДАЛАНИШИ

Ўзбек тилида ижтимоий ҳолат дейксисини ҳосил қилишда ҳам лингвистик, ҳам экстралингвистик воситалардан фойдаланилади. Ижтимоий ҳолат дейксисини ишакланттирувчи тил бирликларига **олмошлар, мурожаат бирликлари, ижтимоий ҳосланган лексик бирликлар, айрим қўшимчалар** киради. Ижтимоий ҳолат дейксисига ишора қилувчи фаол лингвистик воситалар ичида кишилиқ олмошлари асосий ўрин тутди. Мазкур мақолада олмошларнинг ижтимоий ҳолат дейксисига ишораси масаласини ёритамиз.

Маълумки, олмошлар нуткий вазиятга боғлиқ ҳолда ёшидан, жинсидан катти назар, катта, кичик, аёл, эркак, умуман, ҳар қандай шахсга нисбатан қўллана олиш имконияти билан универсаллик касб этади. Кишилиқ олмошлари: **мен, биз** сўзловчи шахсни; **сен, сиз** сўзловчи нутки қаратилган шахсни; **у, улар** нуткий мулоқотда иштирок этмаётган шахсни бирлик ва кўпликда ифодаланиши маълум. “Сўзлаётган кишига тегишлилик”, маъноси барча кишилиқ олмошлари учун марказий маъно бўлиб, қолган олмошлар “мен” олмошига боғлиқ ҳолда белгиланади.

³⁸ Багаутдинова Г.А. Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты. АДД. – Казан, 2007. С.31.

Нуткда сўзловчи мазкур бирликларни танлашда нутқ иштирокчиларининг ижтимоий ҳолатига эътибор қаратади. Жумладан, **мен** кишилиқ олмоши сўзловчининг ўзига ишора қилиш билан бирга унинг турли коммуникатив мақсадини ифодалаш вазифасини ҳам бажаради. Яъни нутқий мулоқотда **мен** олмоши сўзловчи шахсиятининг ижтимоий мавқеига, яъни бошқа нутқ иштирокчиларидан устунлигига (ёки аксинча) ишора қилиб ижтимоий ҳолат дейксисига йўл очади. Масалан: *Қўшчи кўкрагига кафт қўйди. Мен! – дея кўкрак урди. Мана шу мен, ботиқ фирқаман, Ботиқ фирқа! ...Бир сўз билан айтсак, мен шу кундан бошлаб Ботиқ фирқа бўлдим! Айни вақтда, қишлоқ шўросини раиси-да бўлдим! – деди.* (Т.Мурод. «Бу дунёда ўлиб бўлмайди»)

Матн парчасида қўлланилган **мен** олмоши сўзловчи ижтимоий макомининг юқориликка ишора қилади. Шунингдек, эгаллаган мансабидан фахрланиш, мактаниш каби коммуникатив мақсадини ҳам намоён этади. Буни **мен** олмошининг бир неча ўринда такрор қўлланиши ва *кўкрагига кафт қўйди, кўкрак урди* хатти-ҳаракатлари ҳам тасдиқлайди.

Мен олмошининг мулоқот чоғида тез-тез қўлланиши, уни жумлаларнинг бошига қўйиш, олмошдан кейин тўхтам қилиш, сўзловчининг ўзига бўлган ишончини, эҳтимол ҳаддан ортиқ ишончини, яъни манманлигини ифода этиш, тингловчи диққатини ўзига жалб қилиш, нутқий мулоқот иштирокчиларидан ўзини устун тутиши ёки аксинча, мулоқот иштирокчиларидан ўзини қўйи тутиши кабиларни акс эттиришга хизмат қилади. Олмошнинг қандай ижтимоий ҳолатга ишора қилаётганлиги матн қуршовида аниқланади. Масалан:– *Нима, энди сиз ҳам амир Олимхонни ишларини...келган жойидан давом эттирмақчимисиз?*

– **Мен... мен...**

– *Совет ҳокимияти ўрнатилганига неча йил бўлди? Жавоб беринг!*

– **Мен...** ҳалол коммунистман, Шароф Рашидович, ҳалол! – *дея қўти ўчди Ражабов. – Чин коммунист сўзим. Мен баъзи бировлар юрган йўлларида юрмайман. ...Виноват, Шароф Рашидович, виноват. Мен... тушунмабман.* (Т.Мурод. «Бу дунёда ўлиб бўлмайди»)

Ушбу матн парчасида **мен** олмоши орқали сўзловчининг суҳбатдоши олдида ўзини айбдор ҳис этиш ҳисси ифода этилган. Бу ҳолат орқали унинг ижтимоий мавқеи пастлигига ишора қилинади. Буни сўзловчининг *“қўти ўчди”, “Виноват, Шароф Рашидович, виноват”* жумласи ҳам тасдиқлайди.

Ўзбек тилида **мен** олмоши *бир (бир оддий)* сўзлари билан бириқиб, ижтимоий ҳолат дейксисини юзага чиқаради. Масалан: – *Мендан қўп хавотирланма, Робия. Мен бир деҳқон одаммен.* (П.Қодиров “Юлдузли тунлар”) Бундай ўринларда олмошлар ишора қилган ижтимоий макомни белгилаш учун матн қуршови ўта муҳим.

А.А.Колобова бундай ўринларда шахс ва ижтимоий ҳолат дейксисини контекст объектига қараб фарқлаш лозимлигини кўрсатади. Олима контекстларнинг объектига кўра вазият (ситуацион) ва ижтимоий (социал) контекстларини ажратади. Вазият контекстида нутқий алоқа иштирокчилари (адресант ва адресат), уларнинг муайян макон ва замонда

ўринлашуви актуаллаштирилиб, шахс, замон, макон дейкисига, социал контекстда коммуникантларнинг ўзаро ва атрофдаги воқеликка муносабатлари, ижтимоий табакаланиши актуаллаштирилиб, ижтимоий ҳолат (социал) дейкисига йўл очилиши таъкидланади³⁹. Бизнингча, бундай ўринларда кишилик олмошлари ижтимоий ҳолат ва шахс дейкисини шакллантирувчи восита сифатида мураккаб дейктик характер касб этади. Улар бир вақтнинг ўзида нутқ иштирокчиларига ишора қилиб, ҳам шахс дейкисини, уларнинг ўзаро муносабатларини, ижтимоий омилларни кўрсатиб, иштимоий ҳолат дейкисини ҳам юзага чиқаради.

Нутқда **мен** олмоши ўрнига баъзан **биз** олмоши ҳам қўлланади. Масалан: – *Мавлонога биздан битта от анжоми билан инъом қилинсин, – қўшимча қилди Бобур. Мулла Фазлиддин таъзимга эгилиб миннатдорчилик билдирар экан, бир неча кишининг. – Муборак! Муборак! – деган сўзларини эшитди.* (П.Қодиров “Юлдузли тунлар”)

Ушбу матнда **биз** олмоши сўзловчи мавқеининг улуғлигига ишора қилган, қуйидаги мисолда эса сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги муносабатнинг расмийлигига, сўзловчининг ижтимоий амалига, лавозимига ишора қилади: – *Бу ерда саволни биз берамиз. Қаерда ўтирганингизни унутманг, ўртоқ, Шарипов.* (Тергов ҳужжатидан.)

Нутқда **мен** олмоши ўрнига **фақир, банда, одам, киши, мазлум, бенаво, нотава, телба, шикаста, ҳақир, камина, қулингиз** каби сўзларнинг қўлланилиши ҳам сўзловчи шахснинг бошқа нутқ иштирокчиларидан қуйи мақомда эканлигига ишора қилиб, ижтимоий ҳолат дейкисини юзага чиқаради. Масалан: – *Қулингиз айтмоқчименким, бундай муҳим ишда барча нуфузли бекларнинг ризолигини олмасак бўлмас; – Жоним билан! Аммо бекларнинг баъзи андишаларидан фақир хабардормен. Густоҳлик саналмаса айтай.* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”)

Ж.Ҳамдамов **мен** маъносини ифода этувчи **фақир, банда, мазлум, бенаво, нотава, телба, шикаста, ҳақир, камина** каби сўз ва иборалар биринчи шахс бирликдаги кишилик олмоши ўрнида унинг услубий эквиваленти сифатида ишлатилиб, ҳурмат, самимият, ўзини камтарин ва ҳокисор тутиш каби мазмунларга эга эканлигини эътироф этади⁴⁰.

Нутқда **сен** олмоши орқали сўзловчи ёш жиҳатдан кичик, тенг, ўзига яқин деб ҳисоблаган кишиларга, шунингдек, ижтимоий мавқеи пастлигига ишора қилиш, ҳурматсизлик грамматик маъноларини ифодалаш мақсадида қўллаиди. Масалан: *Сен ўзи кимсанки, «задерживать» қиласан? Сен билан биз фақат «опоздывать» қиламиз, фақат айб қиламиз. Партия-совет раҳбарияти, особенно, биринчи шахс кечикмайди, айб ҳам қилмайди! Сен «Я задерживаюсь», деган телеграмманг билан ўзингни ... биринчи шахс қилиб қўйгансан. Биринчи*

³⁹ Колобова А.А. Дейктики американских корпоративных кодексов как средство репрезентации модели корпоративной культуры. // [https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/38\(82\)1/kolobova_38_82_p172_179.pdf](https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/38(82)1/kolobova_38_82_p172_179.pdf)

⁴⁰ Ҳ а м д а м о в Ж. Ўзбек тили тарихи. Тарихий морфология. Исмлр. – Самарқанд, 2003, 114-бет.

шахс ўртоқ Ражабовни эса ... пешка қилиб қўйгансан, пешка!.. (Т.Мурод. «Бу дунёда ўлиб бўлмайди»)

Мазкур матн парчасида **сен** олмоши тингловчи шахсини кўрсатиш билан бирга, унинг ижтимоий мавқеи пастлигига ишора қилиб ижтимоий ҳолат дейксисини ҳам юзага чиқарган.

Ёш жиҳатдан катта, нотаниш, лавозими баланд шахсларга ҳурмат маъносини ифодалаш мақсадида сўзловчи иккинчи шахсдаги **сен** олмоши ўрнига **сиз** олмошини қўллайди. **Сиз** кўплик олмоши нутқда бирликдаги шахсга ҳурмат муносабатини ифодалашга хосланган. Масалан: – Амирзодам, **сиз** шохсиз, **сизнинг** ҳукмингиз вожиб, – деб Бобурни дадилроқ бўлишга ундаб кетди. (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар”)

Ўзбек тилида **ким** сўрок олмошининг иккинчи шахсга қаратилган сўрок шакли **кимсан** олмоши орқали назарда тутилган кишининг ижтимоий мавқеи юқорилигига (ёки аксинча) ишора қилиш мумкин. Масалан: 1. **Сиз** кимни зурриётини бозорга олиб чиққанингизни билиясизми? **Кимсан**, Мирзахўжабойни зурриётти!; 2. **Сен** ўзи **кимсанки**, «задерживать» қиласан? **Сен** билан биз фақат «опоздывать» қиламиз, фақат айб қиламиз. (Т.Мурод. «Бу дунёда ўлиб бўлмайди»)

Берилган мисолларнинг биринчисида **кимсан** олмоши шахснинг ижтимоий мавқеи юқорилигига, иккинчи мисолда кўйилигига ишора қилиб, ижтимоий ҳолат дейксисини юзага чиқаради.

Нутқда ўзлик олмоши орқали ҳам назарда тутилган шахснинг ижтимоий мавқеи юқорилигига ишора қилинади. Масалан: “Граф Л.Н.Толстой. Николай таёқ”, – деб ҳижжалаб ўқиди Олимтой сарғайиб, титилиб кетган китобчани икки қўллаб тутиб. – Николай? Қайси Николай?

– Ўзи! – деди Валера кўрсаткич бармоғини шифтга қадаб. (А.Мухтор. «Чинор»)

Мазкур матн парчасида ўзлик олмоши орқали матннинг юқори қисмида тилга олинган шахснинг ижтимоий мавқеи юқорилигига ишора қилинган бўлиб, буни “**кўрсаткич бармоғини шифтга қадаб**” паралингвистик воситаси ҳам кўрсатади.

Нутқда баъзан кўрсатиш олмошлари ҳам шахснинг ижтимоий ҳолатига ишора қилади. Бунда олмош якка шахсни кўрсатишга қаратилган бўлса, **-лар** қўшимчаси ёки **киши** сўзи билан қўлланиб, ҳурмат маъносини ифодалайди ва ижтимоий ҳолат дейксисига йўл очади. Албатта бу ўринда **-лар** қўшимчасининг ҳурмат грамматик маъносини ифодалашга хосланганлигини эътиборга олиш муҳим. Масалан: **Булар** (бу киши) рухсат бермайдилар, –деди эрига қимтини қараб. (Сўзл.)

Кўрсатиш олмоши орқали адресантга ишора қилиш кўп ҳолларда кескин нутқий вазиятларда, яъни ишора қилинаётган шахс айбдор деб топилганда, танбех беришда, ҳуллас, салбий муносабат ифодалашда ҳам қўлланади. Масалан: «Мадиев партия-совет арбобларига қўлини пешлади. Кўрсаткич бармоғини бигизлади. – Биз **булар** билан... бўлмаймиз!» (Т.Мурод. «Бу дунёда ўлиб бўлмайди»)

Келтирилган микроматнда **булар** олмоши орқали партия-совет арбобларига ишора қилиш билан бирга нутқ эгасининг уларга нисбатан

паст назарда қараши ҳам англашилади. Бунни матнда *бармогини бигизлади* паралингвистик воситаси ҳам тасдиқлайди.

Мисоллар тахлилидан маълум бўладики, олмошлар баъзан матнда нутқ иштирокчиларининг турли ижтимоий мавқеига ишора қилиб ижтимоий ҳолат дейксисига йўл очади. Албатта, бу ўринда уларнинг шахс дейксисига ишорасини ҳам инобатга оладиган бўлсак, уларнинг мураккаб дейктик характер касб этишини эътироф этиш мақсадга мувофиқ.

РЕЗЮМЕ. Мақола ўзбек тилида ижтимоий ҳолат дейксиси ва унинг олмошлар орқали ифодаланиши таҳлилига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализированы дейкис социального статуса и его передача с помощью местоимений.

RESUME. The article is devoted to the analysis of the social situation deixis in Uzbek and its expression through rhymes.

Таянч сўз ва иборалар: дейкис, олмош, нутқ, матн, шахс, ижтимоий ҳолат, таҳлил.

Ключевые слова и выражения: дейкис, местоимение, речь, текст, личность, социальный статус, анализ.

Key words and word expressions: deixis, rhyme, speech, text, personality, social status, analysis.

Дилмурод ҚУРОНОВ

ЧЎЛПОН ШЕЪРИЯТИДА ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ

Рус адиби Антон Павлович Чехов 1888 йилда Н.А.Хлоповга ёзилган мактубида унинг бир ҳикоясидаги тиниш белгиларининг ишлатилишига тўхталар экан, “тиниш белгилари мутолаа пайти нота бўлиб хизмат қилиши”⁴¹ни уқтиради. Эътибор берилса, мазкур фикрда тиниш белгиларининг биринчи галдаги функцияси – ёзма нутқни жонли нутққа яқинлаштириши ўзининг образли ифодасини топгани кўрилади. Зотан, тиниш белгилари нутқнинг оҳанги – интонациясига ишора қилиш билан етказилмоқчи бўлган фикр, ҳис-туйғу ифодасида бекиёс катта аҳамият касб этади. Айниқса, шеърда, шеърий нутқда. Шу маънода рус шоири Александр Блок “Ҳақиқий шоир қалбининг тархи ҳамма нарсада аксланади – то тиниш белгиларига қадар...”⁴² деб ёзганида тўла ҳақдир. Тиниш белгиларининг бадий нутқдаги аҳамияти ҳақида айтилган бу каби фикрлар жуда кўп. Бирок, адолат ҳақи шуни ҳам айтиш керакки, тиниш белгиларини умуман инкор қилувчи ижодкорлар ҳам йўқ эмас. Мутахассислар тиниш белгиларидан воз кечишнинг бошланишини француз шоири Гийом Аполлинер номи билан боғлашади. Шоирнинг ўзи бунинг сабабини “ҳақиқий пунктуация – шеър ритми ва паузалар” деб ҳисоблагани билан изоҳлайди. Шу қарашдан келиб чиқиб, Аполлинер тиниш белгиларини шундай ишлатганки, улар аксар мавжуд коидаларга тўғри келмайди ва, табиийки, муҳаррирларнинг эътирозларига сабаб бўлади. Хуллас, бу ҳол жонига теккач, Аполлинер тиниш белгиларини умуман ишлатмай қўйган эмиш. Мутахассислар бунда бошқа сабабларни ҳам кўришади. Жумладан, Аполлинернинг ўзи англамаган тарзда символистларга хос кўп маънолилик, сирли мавҳумлик тамойилларини давом эттирганини сабаб қилиб кўрсатувчилар ҳам бор. Нима бўлганда ҳам, биринчидан, тиниш белгиларидан воз кечиш модернистик шеъриятда жуда тез оммалашди, иккинчи томондан, бунга эргашган шоирлар турлича сабабларни кўрсатадилар. Масалан, шеърларининг псаломлар каби монотон ўқилишини, диний шеъриятга руҳан яқин бўлишини ишташларини...

Бизни бу ўринда бошқа нарса – Аполлинернинг тиниш белгиларидан воз кечиши 1912 йил охирларига тўғри келиши кизиқтиради. Зеро, аён бўляптики, модернистик шеъриятдаги тиниш белгиларидан воз кечиш амалиёти янги ўзбек шеърияти шакллана бошлаган – тиниш белгиларидан энди-энди поэтик ифода воситаси сифатида ҳам фойдаланишга ўтила бошланган даврларга тўғри келади. Биз

⁴¹ Чехов А.П. Полн. собр. соч. и писем: в 30 т. Т. 21. – М.: Наука, 1976. С. 574.

⁴² Блок А. Собр. соч. в 8 т. Т V. – М.–Л., 1962. С. 515.

буни янги ўзбек шеърлятидаги изланишлар бўртиб тажассум топган Чўлпон шеърляти мисолида бир макола имкони даражасида кузатишга ҳаракат қиламиз.

“Ўзбек ёш шоирлари” (1922) мажмуасининг “Чўлпон шеърлари” бўлими “Суйган чоқларда” шеъри билан бошланади. Шу шеърнинг илк бандида тиниш белгилари қуйидагича ишлатилган:

*Гўзалларнинг маликаси экансан,
Буни сенинг кўзларингда: ўқидим;
Ўқидим-да истиқболим қушига,
Хаёлимдан олтин қафас тўқидим*⁴³.

Кўчирма аслиятга айнан келтирилди, яъни парчадаги тиниш белгилари ўша даврда амал қилган имло қоидаларига мувофиқ қўйилган дея оламиз. Хусусан, Фитрат “Наҳв”да ёзадики: “ 1. (.) – тўқташ белгисидир. Гапларнинг охирига қўйилади. Тўқташ белгиси қайси гапнинг охирига келса, шу гапда ўйнинг тамом бўлганини, ўздан кейинги гап билан ҳеч байланиши қолмаганини” билдиради. Шунинг учун бунга келгач ўқувчининг тўқташи, ундан кейинги гапни янгидан бошлаши лозимдир”⁴⁴. Фитрат таърифидан маълум бўляптики, банд охиридаги нукта Чўлпон шу ердагина “ўй тугаган” деб билганини кўрсатади. Ҳолбуки, кейинги нашрларнинг деярли ҳаммасида иккинчи мисра охирида ҳам (.) нукта қўйилган, яъни бу ҳолда “ўйнинг тугаши” олдинроқ содир бўлаётир. Фитрат уктирадики, нуктали вергул “бир-бирларига байланишли бўлганлари учун нукта билан ажралишлари истанилмаган гаплар орасига қўйилади”⁴⁵. Фитрат нуктали вергул ишлатиладиган ўринларга мисол сифатида келтирган гапларга эътибор берилса, гарчи олим уларни жамлаб, “уюшқон гаплар” деса-да, бу тушунча ичига боғланган ва боғловчисиз қўшма гапларни ҳам киритиб юбораётгани кўзга ташланади. Шу билан бирга, Фитрат “гаплар орасида “бир тиниш” белгиси (;) қўймоқ ёзувчининг ихтиёридадир. Истаса “бир тиниш” белгиси жойига нукта ҳам қўя оладир” деб айтади⁴⁶. Агарки Чўлпон иккинчи мисрадан сўнг нукта қўймаган бўлса, демек, қўйишни истамагани, буни ўзининг бадиий ниятига мувофиқ келмайди деб билгани учун қўймагани ҳақиқатга яқинроқ. Хуллас, Чўлпон мазкур бандни бир бутун синтактик қурилма – мураккаб қўшма гап сифатида тушунган, кейинги нашрлар эса уни иккита мустақил гап сифатида тақдим этаётир. Чўлпон бандни мазмун ва ритмик-интонацион жиҳатдан нисбий тугалликка эга бутунлик (классик тушунчадаги банд) сифатида тақдим этган бўлса, кейинги нашрларда бутунликка раҳна солинаётир. Табиийки, бир қарашда арзимасдек кўринадиган шугина ўзгариш ҳам шеърнинг ритмик-интонацион қурилиши ва шундан келиб чиқиб эмоционал томонига сезиларли таъсир кўрсатади. Бундан фарқли ўлароқ, шеърнинг қайта нашрлардаги

⁴³ Ўзбек ёш шоирлари. – Тошкент: Туркистон давлат нашриёти, 1922, 26-бет.

⁴⁴ Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар. Беш жилдлик. IV жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006, 210-бет.

⁴⁵ Ўша манба, 211-бет.

⁴⁶ Ўша манба, 210-бет.

матнларида кузатиловчи бошқа ўзгартиришлар: 1) иккинчи мисрадаги икки нуктанинг тушириб қолдирилиши, 2) учинчи мисра охиридаги вергулнинг туширилиши; 3) учинчи мисра бошидаги “Ўқидим-да” сўзидан сўнг вергул қўйилишини матнни ҳозирги имло ва пунктуация қоидаларига мослаштириш орқали бугунги ўқувчининг қабул қилишини осонлаштириш йўлидаги ҳаракатлар сифатида, умуман олганда, маъқуллаш керак. Зеро, булар Чўлпон шеърларини оммалаштириш, уларни ўқувчининг маънавий мулкига айлантириш нияти билан киритилган таҳрирлардир. Албатта, бундай таҳрир муаллифлик ҳуқуқига, у яратган асар дахлсизлигига тажовуз бўлиб қолмайдими қабилидаги эътирознинг туғилиши табиий. Ахир, бир вергул учун оламни бузгудай бўлиб ноширни маҳкамага тортган адиблару бир вергул ўрнини алмаштириш билан қатлдан қутулган маҳкумлар ҳақидаги ривоятларни, бир нукта кўрар кўзни кўр қилиб қўйиши мумкинлигидан огоҳлантирувчи мисраларни кўпчилик эшитган. Шунга қарамай, сирасини айтганда, қайта нашрларда бундай йўл тутилиши том маънодаги зарурат туфайлидирки, буни қуйида кўриб ўтамыз.

“Ўзбек ёш шоирлари” тўпламига кирган “Табиатга” шеърининг биринчи бандини тиниш белгиларининг ишлатилишига кўра айнан келтирамыз:

*Кел малак кел, кел пари кел, кел ўпай бир эркалаб;
Кел қуёш чиққунча ўптир.. кел ўпай бир эрталаб...
Кел қучоқлай, кел қўлингни, бармогингни бир кўрай,
Кел кўзингга кўз солай, кел кўрай, сўнгра... ўлай...⁴⁷*

Худди шу банд 1994 йилда чоп қилинган 3 жилдли “Асарлар”нинг I жилдида қуйидагича берилган:

*Кел малак, кел, кел пари, кел, кел ўпай бир эркалаб,
Кел қуёш чиққунча ўптир... кел ўпай бир эрталаб.
Кел қучоқлай, кел қўлингни, бармогингни бир кўрай,
Кел кўзингга кўз солай, кел кўрай, сўнгра ўлай...*

Қиёсда аниқ кўринадики, кейинги нашрда: 1) биринчи мисрага иккита вергул қўшилган, 2) иккинчи мисра ўртасидаги (...) қўшнукта (...) кўпнуктага алмаштирилган; 3) тўртинчи мисрада “сўнгра” сўзидан кейинги кўпнукта тушириб қолдирилган. Бир қарашдаёқ матнни замонавий пунктуация қоидаларига мослаштириш йўлидан борилгани кўзга ташланади. Жумладан, биринчи мисрадаги нуктали вергул ўрнига вергул, иккинчи мисрада қўшнукта ўрнига кўпнукта ишлатилгани айни амалга ишора қилади. Бироқ, нашрга тайёрловчи мазкур амалида изчил бўлмаган, шу боис матн аро йўлда қолган. Акс ҳолда, ҳеч бўлмаса бундаги ундалмалар икки тарафидан вергул билан ажратилган (Кел, **малак**, кел, кел, **пари**, кел, кел ўпай бир эркалаб) бўлур эди. Шунингдек, банддаги боғловчисиз қўшма гаплар орасига ҳам тегишли тиниш белгиларининг қўйилиши тақозо этиларди.

Кези келганда айтиш керакки, 2016 йилда нашр қилинган 4 жилдлик “Асарлар”нинг биринчи жилдида “Табиатга” шеърининг банд қурилиши ўзгартириб – маснавий шаклида берилган. Тўғри, шеърининг банд

⁴⁷ Ўзбек ёш шоирлари, 35-бет.

қурилиши, агар қофияланиш тартибини эътиборга олсак, маснавийни эслатади. Бирок, шуниси борки, Чўлпоннинг ўзи шеърни маснавий шаклида бандга ажратган эмас, балки унга уч қисмдан иборат қилиб тартиб берган: биринчи тўрт мисра биринчи қисмни, кейинги йигирма олти мисра иккинчи қисмни, охириги икки мисра учинчи қисмни ташкил қилади. Шеърнинг бу тарздаги композицион қурилиши пухта ўйлаб амалга оширилгани ҳар бир қисм мазмуний ва ритмик-интонацион жиҳатдан нисбий мустақилликка эга эканлигида, бу қисмларнинг ҳар бири бир бутун ҳолда бошқалари билан муносабатга киришишида намоён бўлади. Яъни бу шеърдаги “банд” вазифаси энди мумтоз маснавий шаклидаги, ҳар бири икки мисралик бандларга эмас, балки Чўлпон таъкидлаб – ораларига чизик тортиб ажратган қисмларга юклатилган. Демак, Чўлпон шеърнинг строфик қурилиши борасида ҳам новаторона йўлдан борганки, унинг қайта нашрларида бу хусусиятни сақлаш шартдир. Энди асосий масалала қайтиб, мазкур нашрдаги дастлабки икки банддаги пунктуацияга эътиборни тортамыз:

*Кел, малак, кел, кел, пари, кел, кел, ўпай бир эркалаб,
Кел, қуёш чиққунча ўптир... кел, кел, ўпай бир эркалаб!**
*Кел, қучоқлай, кел, қўлингни, бармогингни бир кўрай,
Кел, кўзингга кўз солай, кел, кўрай, сўнгра ўлай...*⁴⁸

Аввало, бунда тиниш белгиларини замонавий қоидаларга мослаштириш йўлида, гарчи охиригача собит қолинмаган эса-да, анча изчил бўлинганини таъкидлаш зарур. Жумладан, аввалги нашрдан фарқ қилароқ, ундалмаларнинг ҳаммаси икки томондан, шунингдек, гаплар ҳам бир-биридан вергул билан ажратилган. Бирок, бундаги айрим ўзгаришлар, хусусан, иккинчи мисра охиридаги кўпнуктанинг ундов белгиси билан алмаштирилгани, бизнингча, дуруст эмас. Тўғри, “кел ўпай бир эрталаб”дан кейинги кўп нукта ҳис-ҳаяжонни ифодалайди. Лекин бу ҳол уни ундов белгиси билан алмаштиришга асос бўлолмайди. Чунки илк нашрда “кел ўпай бир эрталаб” жумласидан кейинги кўп нукта ҳис-ҳаяжон ифодасидан ташқари яна гапга сирлилиқ, сирли тугалланмаганлик ҳам бахш этади. Яъни Чўлпон учун бу ўринда кўпнукта поэтик ифода воситасига айланганки, қайта нашрларда бундай ҳоллар асло назардан қочирилмаслиги зарурдир. Бизнингча, агар замонавий пунктуация қоидаларига мослаштиришда қатъий изчиллик сақланса, банд қуйидагича кўринишни олиши керак:

*Кел, малак, кел, кел, пари, кел, кел – ўпай бир эркалаб,
Кел, қуёш чиққунча ўптир... кел – ўпай бир эрталаб...
Кел – қучоқлай, кел – қўлингни, бармогингни бир кўрай,
Кел – кўзингга кўз солай, кел – кўрай, сўнгра... ўлай...*⁴⁹

* “Ўзбек ёш шоирлари”да курсивда берилган “кел” сўзи йўқ, унинг қўшилиши вазнининг бузилишига олиб келган; шунингдек, илк нашрдаги иккинчи мисрада “эркалаб” эмас, “эрталаб” сўзи ишлатилган.

⁴⁸ Ч ў л п о н. Асарлар. Уч жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994, 7-бет.

⁴⁹ Ўша манба, 51-бет.

Кўриб турганимиздек, бунда: 1) 4 жилдлик “Асарлар”нинг I жилдида қўйилган айрим вергуллар тирега алмаштирилди; 2) “Ўзбек ёш шоирлари” тўпламидаги қўшнукта ва кўпнукта қўйилган ўринларга кўпнукта қўйилди. Қайд этиб ўтиш керакки, боғловчисиз қўшма гап қисмлари орасида шарт муносабати устувор (“кел – ўпай...” = “келсанг – ўпаман”) деб ҳисоблаганимиз учун ўртага тире қўйилгани маъқул кўринди. Натижада эса уюшиқ гаплар (**Кел**, малак, **кел**, **кел**, пари, **кел**) билан боғловчисиз боғланган қўшма гаплар (кел – ўпай бир эркалаб) фаркланди, тиниш белгилари уларни ўзларига мос интонация билан ўқишга ишора қиладиган бўлди. Яъни, бизнингча, кўрилаётган байтда тиниш белгилари шу тартибда қўйилса, улар, А.П.Чехов назарда тутган каби, “нота” вазифасини бажара олиши мумкин бўлади.

Юқорида зикр этилган иккинчи ўзгариш – илк нашрдаги қўшнуктанинг кўпнукта билан алмаштирилиши масаласига муфассалроқ тўхталишга зарурат бор. Эътибор қилинса, қайта нашрларнинг иккаласига хос битта умумий жиҳат кўзга ташланади: иккаласида ҳам биз шартли равишда қўшнукта деб атаётган тиниш белгиси (..) кўпнуктага (...) алмаштирилган. Эҳтимол, бу белги матбаа хатоси сифатида тушуниладир?! Бўлиши мумкин. Лекин мазкур белги (..) Чўлпоннинг бошқа тўпламларида ҳам ишлатилгани эсга келади-да, ортиданок бунини шоир атайин, яъни муайян мақсадни кўзлаб ишлатган эмасмикан, деган ўй туғилади. Албатта, шеър матнинини замонавий имлога мослаштириш муҳим, лекин “муаллиф тиниш белгиси” деган тушунча ҳам бор ва бу “ҳуқуқ” кўпчилик томонидан эътироф этилган эмасми?! Демак, аввал шу масалани аниқлаштириб олиш зарурати юзага келади.

Чўлпоннинг илк тўпламлари чоп этилган даврга яқин вақтда яратилган имлога оид рисола ва қўлланмаларда қўшнукта (..) белгиси ҳақида маълумот топа олмадик. Жумладан, Махмудхўжа Бехбудийнинг “Китобат ул-атфол” (1908), Муҳаммадамин Фахриддиновнинг “Туркча коида” (1913), Ашурали Зоҳирийнинг “Имло” (1916), Абдурауф Фитратнинг “Наҳв” (1924) асарларида қўшнукта белгиси ҳақида ҳеч бир маълумот учрамайди. Бу ҳолат эса қўшнукта Чўлпонга хос муаллифлик тиниш белгиси бўлиши мумкин деган фаразни мустаҳкамлайди. Дарҳақиқат, қўшнукта (..) белгиси Чўлпоннинг 20-йилларда чоп қилинган деярли барча тўпламларида қўлланган. Аниқроғи, “Уйғониш” тўпламидаги 6 та, “Булоқлар”даги 4 та, “Тонг сирлари”га киритилган 15 та шеърда қўшнукта ишлатилган. Албатта, буларнинг ичида айримларинг матбаа хатоси туфайли, бошқа бирларининг вақт ўтиши билан битта нукта ўчиб кетгани натижасида пайдо бўлган бўлиши эҳтимолини инкор қилиб бўлмайди. Бирок, масалан, “Булоқлар” тўпламидаги “Кўклам қайғиси”, “Тонг сирлари”га киритилган “Қиш олдида” шеърларида қўшнукта 4 мартадан ишлатилганки, бу ҳол мазкур белгининг қўлланишидаги атайинлик, англаб тушуриш қийинлиги келадиган ҳолат келади. Яна бир жиҳати, эски ўзбек ёзувида чоп этилган тўпламларнинг охиригиси – 1926 йилда нашр юзини кўрган “Тонг сирлари”да қўшнукта энг кўп қўлланган. Бу ҳам, бизнингча, белгини қўллашдаги атайинликни тасдиқлайди. Зеро, қўшнуктанинг қўлланиши йилдан йилга кўпайиб бораётгани шоир унинг поэтик аҳамиятига, ўзи учун муҳим ифода воситаси эканлигига тобора чуқур

амин бўлиб борганини кўрсатади. Айтилганлар Чўлпон шеъриятига татбиқан кўшнуктани “муаллиф тиниш белгиси” деб тушунишга тўла асос беради.

Шу ўринда бир нарсани ёкса-ёкмаса алоҳида таъкидлаб ўтишга зарурат бор: Чўлпон шеърларида тиниш белгиларининг қўлланиши рус шеъриятидаги пунктуация аъаналарини ёдга солади. Аслида, бунинг ажабланарли жойи ҳам йўк: рус-тузем мактабида таҳсил олгани такрор-такрор айтилувчи (гарчи буни тасдиқловчи ҳужжатлар ҳали топилмаган эса-да) Чўлпоннинг рус шеърятини яхши билгани, юкоридаги тўпламлари яратилган вақтлар (1922–1926) Пушкин, Блок шеърларидан таржима қилгани, ниҳоят, 1924–1927 йилларда Москвада яшаб ижод қилгани шундай дейишга изн беради. Рус шеъриятида эса XIX асрнинг охириги – XX асрнинг биринчи чораги кизғин ижодий экспериментлар даври эди. Ижодий изланишлар шеър тузилишининг барча жиҳатларига тааллуқли бўлган. Жумладан, рус символистлари шеърнинг ўқилганда қандай жаранг топишига катта қиммат берганлари боис унинг ритмик-интонацион қурилишига, демак, тиниш белгиларининг қўлланишига ҳам айрича аҳамият берганлар. Шу боис ҳам, масалан, шу даврда ижод қилган И.Ф.Анненский, А.Блок, А.Ахматова, М.Цветаева кабилар ижодида тиниш белгиларининг ишлатилиши, эстетик функциялари ҳақида тадқиқотлар олиб борилгани бежиз эмас⁵⁰. Хуллас, Чўлпон бу ижодий изланишлардан хабардор, яъни у ўша муҳит ҳавосидан бебаҳра қолмаган, макбуллари у ўз ижодий фаолиятида синовдан ўтказиб, янги ўзбек шеърятини имконларини бойитишга ҳаракат қилган.

Рус тилшуноси В.И.Чернишевнинг гувоҳлик беришича, И.С.Тургенев “тиниш белгиларини фикрни янада равшан ифодалаш ва нутқнинг табиий бўлиниши учун мослаштиришга интилган. Тургеневда кўпнукталарни қўллаш тизими айниқса муваффақиятли ишланган. “Насрдаги шеърлар” қўлёзмасида у кўпнуктанинг учта турини ишлатади: 1) иккита ёнма-ён нукта (..), 2) учта нукта (...) ва 3) тўртта нукта (....). Кўпнукталарнинг бундай ишлатилиши, айтиш мумкинки, биз нутқ бўлинганлигининг турли даражаларини ифодалаш учун вергул, нуктали вергул ва нуктани ишлатишимизга параллелдир”⁵¹. Қизиғи, Чўлпоннинг тўпламларида ҳам кўпнуктанинг турли кўринишларини учратамиз. Масалан, “Ўзбек ёш шоирлари” тўпламига кирган “Пўртана”, “Шарк кизи”, “Ўзбек кизи учун” шеърларининг ҳар бирида уч мартадан тўрт нукта (...) белгиси ишлатилган. Ёки “Тонг сирлари” тўпламидаги “Ўш кечаси” шеърда беш нукта (.....) белгиси ишлатилган. Шунингдек, комбинацияланган тиниш белгиларининг ҳам Чўлпонда турлича вариантлари учрайди: ундов белгиси + учта нукта (!...), ундов белгиси +

50 Хайлова Е. Г. Пунктуация стихотворений И.Ф.Анненского. КД. – М., 2005; Валгина Н.С. Необычное в обычном. Заметки о пунктуации А. Ахматовой // Русская речь, 1979, № 6. С. 22–29; Сафронова И. П. Эстетическая функция пунктуации в поэзии М.Цветаевой. КД. – Ижевск, 2004 ва б.

51 Чернышев В. И. Избранные труды. Т.2. – М., 1970. С. 275.

тўртта нукта (!....), ундов белгиси + бешта нукта (!.....). Шу ўринда Фитрат таърифидан англаувчи тиниш белгилар градациясини эслаш ўринли: “ярим тиниш” (.) – “бир тиниш” (;) – “тўкташ” (.). Шунга ўхшаб, Чўлпон қўллаган қўшнукта (..), уч нукта (...) ва кўп нукта (....) (.....) белгилари нуткни бўлаётган пауза узунлигига кўра фаркланади. Бу жиҳатдан қаралса, биз таҳлилга олган банддаги “Кел, қуёш чикқунча ўптир... кел – ўпай бир эрталаб...” мисрасида паузалар тенг эмас:

*Кел, малак, кел, / кел, пари, кел, / кел – ўпай бир эркалаб, /
Кел, қуёш чикқунча ўптир.. / кел – ўпай бир эрталаб... //*
*Кел – қучоқлай, / кел – қўлингни, / бармогингни бир кўрай, /
Кел – кўзингга кўз солай, / кел – кўрай, сўнгра... / ўлай...//*

Бизнингча, шеърнинг ўқилишида паузалар шу тарзда қўйилса, ҳосил бўлажак интонация унинг мазмун-руҳига мос тушади. Кўриб турганимиздек, паузанинг узунлиги жиҳатидан қўшнукта вергулга, кўпнукта эса нуктага тенг келади. Яъни бу ўринда ҳам, Тургенев мисолида айтилгани каби, “вергул, нуктали вергул ва нуктани ишлатишимизга параллеллик” юзага келади. Бу эса Чўлпон учун қўшнукта, уч нукта ва кўп нукталар биринчи навбатда экспрессивлик индикаторлари эканлигини кўрсатади. Табиийки, нутқда улар қўйилган жойда “тиниш” бор, фақат унинг узунлиги нукталар сонидан келиб чиқиб, “вергул – нуктали вергул – нукта” билан қиёсан англашилади. Масалан, “Баҳор ва мен” шеърининг дастлабки мисралари:

*Баҳор келди... // Лекин унинг даврида /
Кетиб қолди / баҳорларнинг султони //*⁵².

Келтирилган парчанинг эмоционал томони шундайки, кўпнуктадан кейин “тўкташ” паузаси бор, яъни бу ўринда кўпнукта “тиниш” белгиси сифатида нуктага тенг. Ҳозирги ёзувда буни кўпнуктадан кейин бош ҳарф билан ёзилгани ифодалаб туради. Мабодо бу ерда кўпнукта ўрнига нукта қўйилганида ҳам пауза узунлиги ўзгармай қоларди, бироқ у ҳолда нуткнинг эмоционал томонига ишора йўқолган бўлур эди. Бундан фаркли ўлароқ, Чўлпоннинг “Мен шоирми?” шеърдан олинган мана бу парчада қўллаган қўшнукталардан кейин “ярим тиниш” паузаси бор, яъни “тиниш” белгиси сифатида улар вергулга тенг:

*Учадир.. / учадир.. / минг қават кўкни, /
Бир бошдан сийпалаб ўта берадир //*⁵³.

Ҳозирги ёзувда кўпнуктадан кейин кичик ҳарф билан ёзилишиёқ “ярим тиниш”ни, белгининг вергулга тенглигини англатади. Шуниси ҳам борки, иккинчи банддан олинган бу мисралар шеър бутунлигида ўқилади. Яъни илк бандда шоир ҳаёли бирдан учиб кетганию тизгинни бўш қўйиб, уни қузатувчи мақомида турганини аңлатгач ўқилади бу сатрлар: ҳосил қилинган умумий эмоционал-мазмуний фонда қўшнукта санаш оҳанги ва ўйчанлик кайфиятига хос интонацияга ишора қилади. Фикримизча, бунгача айтилганлар Чўлпон шеъриятида қўшнукта муаллиф тиниш белгиси сифатида қўлланган дейиш учун етарлидир.

⁵² Ч ў л п о н. Тонг сирлари. – Тошкент: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1926, 18-бет.

⁵³ Ўша асар, 12-бет.

Ўйлаймизки, таҳлил ва кузатишларимиз Чўлпон тиниш белгиларига муҳим ифода воситаси сифатида қараганини озми-кўпми намоён этди. Ўзбек адабий тилининг имло ва пунктуация меъёрлари ҳали тўла шаклланмаган, қатъий қоидага айланмаган бир даврда ижод қилган Чўлпон ижодида тиниш белгиларининг ифода имкониятларини кенг намоён қила билди, бу йўлда дадил тажрибаларга қўл урди. Шу боис ҳам шоир асарларининг қайта нашрларини тайёрлашда уларнинг пунктуациясини замонавий қоидаларга мослаштириш билан бирга, ўзига хос жихатлари – муаллиф тиниш белгиларини ҳам сақлаб қолиш йўлидан бориш мақсадга мувофиқ бўлади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Чўлпон шеърларида тиниш белгиларининг поэтик ифода воситаси сифатидаги роли кўриб чиқилган. Тиниш белгиларини қўллашдаги ўзига хослик улардан айримларини муаллиф тиниш белгиси деб ҳисоблашга асос бериши кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрена роль знаков препинания как средства поэтической передачи в стихотворениях Чулпана. Автором обосновано, что своеобразное использование знаков препинания позволяет считать некоторые из них авторскими.

RESUME. The article explores the role of punctuation marks in the cities of Chulpon as a poetic and songwriter. The peculiarity of the use of punctuation has been shown to give reason to consider some of them as author's punctuation marks.

Таянч сўз ва иборалар: тиниш белгиси, интонация, нота, қўшнуқта, қўпнуқта.

Ключевые слова и выражения: знаки препинания, интонация, нота, двоеточие, многоточие.

Key words and word expressions: punctuation, intonation, note, colon, ellipsis.

Нурбой ЖАББОРОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ФУТУВВАТ ҒОЯСИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Жамият ҳаётидаги ҳар қандай аҳамиятли ҳодиса адабиётда ҳам акс этади. Инсон камолотида доир мукамал таълимот даражасига кўтарилган тасаввуф ривожига кучли таъсир кўрсатган футувват ҳам бундан мустасно эмас. Адабиёт футувват ғояларини кишилар шуури ва калбига теранроқ сингдиришга хизмат қилганидек, футувват ҳам бадий адабиётга ҳаётбахш руҳ бағишлаган, дейиш мумкин. Туркий адабиётнинг чўққиси ҳисобланган Алишер Навоий асарларида ҳам футувват ғояси чуқур мазмун ва гўзал бадий шакл уйғунлигида талкин этилган. Жумладан, буюк шоир “Хамса”нинг “Ҳайрат ул-аброр”, “Лайли ва Мажнун” дostonларида футувватнинг инсон камолотидаги ўрнига ишора этади. Буюк бешликнинг тўртинчи дostonи “Сабаи сайёр”да футувват – ахийлик ғоясининг поэтик ифодасига доир алоҳида ҳикоят ҳам ижод қилган. “Насойим ул-муҳаббат”да аксар мутасаввифлар камолотида футувватнинг тутган ўрни хусусида фикр юритади. Уларнинг футувват моҳиятига доир қарашларидан иқтибос келтиради. Булар барчаси ушбу

ғоянинг ҳар доим улуғ мутафаккир эътибори марказида турганидан дарак беради.

“Фавойид ул-кибар” девонидаги фардларнинг бешинчисида футувватнинг моҳияти жуда қисқа, лекин ниҳоятда теран ифодаланган:

Мурувват барча бермакдур, емак йўқ,

*Футувват барча қилмакдур, демак йўқ*⁵⁴.

Шуни таъкидлаш керакки, Навоий асарларида *футувват* истилоҳи деярли ҳар доим *мурувват* билан ўзаро боғлиқликда талкин этилади. Бундан мурувват туйғуси футувватнинг асосини ташкил этади, деган хулоса чиқариш мумкин. Ҳусайн Воизнинг мана бу қараши ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди: “Футувватнинг уч мартабаси бор: аввал саховат, яъни бор нарсасини ҳеч кимдан қизғанмаслик. Иккинчиси сафо, яъни қалбни қибру ҳаво, гина-қудурат, қасд-ғазабдан покиза, пок тутиш. Учинчиси вафо, яъни ҳама вақт халқ хизматида бўлиш”⁵⁵. Футувватга доир мазкур учала мартабанинг ҳам негизи *мурувват*га бориб боғланиши буюк шоир талқини мустаҳкам заминга асослангани тасдиғидир.

Алишер Навоий асарларида футувват ғоясининг акс этиши даражаси алоҳида тадқиқ этилмаган бўлса ҳам, бу масалага муайян муносабатлар билдирилган. Жумладан, Ёқубжон Исҳоқов “Накшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти” тадқиқотида буюк шоир жавонмард номи билан махсус ҳикоя ва образ яратмаган бўлса ҳам, Фарҳод, Масъуд, Саъд, Фаррух, Искандар, Шопур, Муқбил сингари ҳақиқий жавонмардлар тимсолида ўзининг бу масалага доир қарашларини етарли даражада ифодалай олган⁵⁶ алоҳида таъкидлайди. Ушбу тадқиқотида олим накшбандиянинг адабиёт билан боғлиқ жиҳатларини анча пухта ва асосли тадқиқ қилган. Лекин олим баъзан бир-бирига зид ва мунозарали фикрларни ҳам билдиради. Жумладан, сал юқорида Навоийнинг “футувватнинг Кичик Осиёдаги кўриниши бўлмиш ахийлик ҳақида махсус ҳикоя (“Саъбан сайёр”нинг биринчи ҳикояти) яратгани” ҳақида сўз юритгани ҳолда кузатишларининг давомида нимагадир буюк шоирни “...жавонмард номи билан махсус ҳикоя ва образ яратмаган” (И., 49), деб ҳисоблайди.

Олим жавонмардликни сарбадорлар ҳаракати билан боғлиқ, деб билади ва мана бундай хулосага келади: “Алишер Навоийнинг бу борадаги эҳтиёткорлиги ортида жиддий сабаб ётади. Маълумки, жавонмардлик мафқураси сарбадорлар ҳаракатининг асосий ғоясини ташкил этган. Сарбадорлар (хуруфийлар сингари) билан теурийлар ўртасидаги жиддий

⁵⁴ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар \ Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 4-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011, 741-бет.

⁵⁵ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тарикати (Таржимон: Н.Комилов). – Тошкент: ЎМЭ, 2011, 17-бет (Асардан олинган бундан кейинги иқтибослар саҳифаси қавсда “Ф” ҳарфи билан келтирилади).

⁵⁶ Исҳоқов Ё. Накшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Халқ мероси, 2002, 49-бет (Бундан кейинги иқтибослар саҳифаси қавсда “И” ҳарфи билан кўрсатилади).

муносабат Навоийга маълум эди. Бинобарин, ота-бобосидан тортиб шу хонадонга содиқ қолган Навоий ана шундай нозик масалада эҳтиёткорлик кўрсатиши табиий ҳолдир” (И., 49).

Таъкидлаш жоизки, бу фикр мунозарали. Негаки, футувват тасаввуфнинг асосий бўғини сифатида сарбадорларгача ҳам бир неча асрлик тарихга эга. Шундай экан, сарбадорлар билан темурийлар ўртасидаги муносабат қандай бўлишидан қатъи назар, бу ҳол футувват ҳақида асар ёзилишига моне бўла олмас эди. Акс ҳолда Навоий “Насойим ул-мухаббат мин шамоийм ул-футувват” номи билан алоҳида асар ёзмаган ва буюк шоирнинг замондоши, у билан бир заминда яшаган Ҳусайн Воиз Кошифийнинг футувватга доир махсус асари яратилмаган бўлар эди. Қолаверса, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асарининг изоҳлар қисмида сарбадорлар ҳақида мана бундай маълумот берилган: “Сарбадорлар – XV асрнинг биринчи ярмида Хуросонда мўғулларнинг босқинчилик ҳаракати ва тартибларига қарши курашувчилар. Сарбадорлар деб аталишига сабаб, уларнинг шиорлари мўғул амалдорлари зулмидан халқни озод қилиш йўлида ўз бошларини қурбон қилишга ҳам тайёр эканликларидир. Сарбадорлар 1339 йили маркази Сабзаворда бўлган Сарбадорлар давлатини тузганлар. Бу давлатнинг охириги ҳукмдори Али Муайяд 1381 йили ҳукуматни ихтиёрий равишда Амир Темурга топширган. “Матла”даги сарбадорлар ҳақида келтирилган маълумотлар эса, уларнинг айрим намоёндалари темурийлар даврида ҳам ҳали мавжуд эканлигидан дарак беради”⁵⁷. Ушбу иқтибосдаги хулоса сифатида берилган: *“Матла”даги сарбадорлар ҳақида келтирилган маълумотлар эса, уларнинг айрим намоёндалари темурийлар даврида ҳам ҳали мавжуд эканлигидан дарак беради*, тарзидаги изоҳ эса “сарбадорлар билан темурийлар ўртасидаги жиддий муносабат”га доир қарашни шубҳа остига қўяди. Бундан ташқари, агар “*жавонмардлик мафқураси сарбадорлар ҳаракатининг асосий ғоясини ташкил этган*” бўлса, бунга бирорта тарихий далил борми? Сарбадорлар ҳаракатининг тарафдори бўлган қайси олимнинг футувватга доир асари бизгача етиб келган? Табиийки, бу каби саволларнинг жавоби ҳозирча очиқ қолади.

“Саъбаи сайёр”даги биринчи мусофир ҳикоятининг асосий қаҳрамонлари Фаррух ва Ахий образлари айнан футувватга доир фазилатларни ўзларида мужассам этган. Ҳикоятнинг бош персонажларидан бирининг исми Ахий экани ҳам Навоийнинг бу образдан қўзлаган ижодий нияти айнан футувват – ахийлик фазилатининг поэтик талқини бўлганини кўрсатади. Ахий – исми жисмига муносиб образ. У Фаррух ошиқ бўлган аёл ўз рафикаси эканини билгач, қафат футувват аҳлининггина қўлидан келиши мумкин бўлган йўлни тутди. Фаррухни “ишқ таврида содиқ” кўргач, ўз жуфти ҳалолини талок қилиб, унга никоҳлаб беради ва элига қузатади. Ана шу ҳолатни ҳазрат Навоий мана бу тарзда ифодалайди:

⁵⁷ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн (Форс тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи А.Ўринбоев). – Тошкент: O‘zbekiston, 2008, 813-бет.

*Деди фикр айлабон мурувват ила,
Топти бу нуктани футувват ила*⁵⁸.

Асл ҳақиқатни билиб, Ахийнинг бу мурувватидан хабардор бўлгач, хайратда қолган Фаррух ҳам дўстининг ҳимматига муносиб жавоб беради. Ўзи ошиқ бўлган бу гўзалга уйланиш фикридан кечиб, у билан ака-сингил тутинади. Фаррухнинг ўша кездеги туйғуларини Навоий дostonда мана бундай таъсирчан поэтик талкин этади:

*Гар анга бу қадар мурувват бор,
Бизда ҳам шаммаи футувват бор*⁵⁹.

“Шамма” сўзининг “бироз, бир қадар” маъноларини англатиши назарда тутилса, Фаррух аслида жавонмардликнинг юксак намунаси бўлган ишини камтарона баҳолаш орқали ҳам ўзининг чинакам фатий эканини исботлаган. Бу эса, буюк шоир Фаррухни футувватда Хусайн Воиз рисоласида айтилган даражадаги образ мақомида тасвирлагани исботидир: “...“фатий” сўзининг ёш йигитга нисбат берилиши ҳақиқатдир, бундан бошқаси эса мажоз, яъни кўчма маънодадир. Мажозий маънода инсоний фазилатлар нуктаи назаридан камолот чегарасини забт этган одамга нисбатан қўллайдилар. Ва мажоз дейилишига сабаб шуки, модомики солиқ нафс ҳаваси тузоғида табиий эҳтиёжлар бандида экан, у гўё гўдакка ўхшайди, нафс мартабасидан тараққий этиб, дил мақомига етишса, балоғат остонасидаги ёш ўспирин кабилида бўлади. Ёш йигитда қон қайноқ, бадан қуввати (жисмоний қувват) етарли бўлганидек, жавонмардларда ҳам инсоний камолот (билан бирга) маънавий қувват етук даражада бўлади ва ушбу мартабадаги инсонга “фатий” дейдилар” (Ф.,17). Зеро, Фаррух айнан “нафс мартабасидан тараққий этиб, дил мақомига етишган” комил инсон тимсолидир. Бу ҳол Алишер Навоийнинг *футувват* ғоясини ҳамда *фатий* образини бетакрор ва мукамал даражада бадиий талкин этганини тасдиқлайди.

Юқорида таъкидланганидек, буюк шоир футувват ва мурувватни эгизак ҳолда қўллайди. Бу орқали, биринчидан, бу икки тушунчанинг бири иккинчисини тақозо этишини назарда тутса, иккинчидан, барча эзгу амалларнинг асоси ана шу икки фазилатга боғлиқ эканига урғу беради. Яна бир эътиборли жиҳати шундаки, футувват мурувватдан ўсиб чиқади. Хусайн Воиз ҳам бу хусусиятни алоҳида таъкидлайди: “Агар мурувват нима, деб сўрасалар, футувват тариқатнинг бир қисми бўлганидай, мурувват футувватнинг бир қисмидир” (Ф.,22). Навоий асарларининг қахрамонлари бу икки фазилатни ҳаётий аъмолига айлантиргани билан комиллик тимсоли даражасига кўтарила олган. Жумладан, улуғ шоир Мажнунни куйидагича таърифлайди:

*Мажнунки, футувват аҳли эрди,
Эҳсон мурувват аҳли эрди*⁶⁰.

⁵⁸ Алишер Навоий. Сабаи сайёр \\\ Тўла асарлар тўплами, 7-жилд, 414-бет.

⁵⁹ Ўша манба, 420-бет.

⁶⁰ Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун \\\ Тўла асарлар тўплами, 7-жилд, 201-бет.

Бу сўзлар отаси Мажнунни Навфалнинг кизига уйлантиришга кўндириши воқеаси муносабати билан айтилган. Отаси: “*Мендан тиласанг ризо, қабул эт, Не шаръ этар иқтизо, қабул эт*”, яъни ота розилигига эришмоқчи, шарият тақозоси бўйича иш тутмоқчи бўлсанг, тақлимни қабул эт, дейди. Навоий талкинича, ўз хоҳишига зид бўлса ҳам, бу тақлимни қабул этиши Мажнуннинг футувват ахлидан, эҳсон мурувват ахлидан экани сабаблидир. Зеро, футувват соҳиби яхшиликни, саховату марҳаматни қалбига яқин одамларгагина кўрсатмайди. Футувват барчага эзгуликни раво кўрмоқ, нафсига, кўнгил истагига қарши бориб бўлса ҳам, одам танламай, ҳатто душманга ҳам Ҳақ таоло йўлида ёрдам кўрсата билмоқдир. Шу маънода, тасаввуфшунос Иброҳим Ҳаққулнинг: “Шарқ мутасаввифларининг ўзига хос хизматларидан бири, балким биринчиси, инсоннинг маънавий мавқеи ва ички оламига доир қарашларни мисли кўрилмаган даражада кенгайтиргани, деса асло хато бўлмайди. Инсон сийратига очилган Йўл – ўзини таниш, Ҳақ ва ҳақиқатга эришишнинг мустасно бир йўли эканини мана шу маърифат пешволари қашф қилиб берган”⁶¹, – деган фикрлари футувват мавзуга ҳам тўлиқ дахлдордир.

Тасаввуфдан ва унинг ажралмас қисми бўлган футувватдан мурод инсоннинг камолга эришмоғи ва Ҳақ таолога қурбат ҳосил қилмоғидир. Футувватнинг Шайх Фаридиддин Аттор таъкидлаган 72 талаби, Ҳусайн Воиз асарида тилга олинган уч мартаба, икки сифат, ўн икки рукн ва 71 шарт – барчаси ана шу мақсадга хизмат қилади.

Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да Абу Абдуллоҳ Сижзий ҳақида ёзар экан, футувватнинг ана шу мартабаси моҳиятини янада теран очиқ беради: “Ондин сўрдиларки, футувват недур? Дедиким, ҳалойикни маъзур тутмоқ. Улча аларга ўтар ва ўз таксирин кўрмак ва шафқат борча элга не солих, не толих. Ва футувватнинг қамоли улдурки, кишини халқ Тенгридин машғул қила олмағайлар”⁶². Тасаввур этинг: бунинг учун инсон камолотда нақадар юксакликка кўтарилган бўлмоғи зарур. Ҳар қандай муомала-муносабатда ўзгаларни маъзур тутиб, ўзини айбдор санамок, ҳеч бир ҳолатда Тангри таоло ризолигидан ўзга ишга қалғимаслик – осон иш эмас. Футувват аҳли, жумладан, Навоий футувватнинг ана шу юксак мақомига етиша олган ва асарларида ана шу ғояни юксак бадиий қўламда талқин этган.

Ҳусайн Воиз Ҳақ таолога қурбат ҳосил қилиш мақоми футувватнинг ботиний рукнларидан олтинчиси эканини таъкидлайди. Унингча, фатий: “...қурб ва вуслат мақомига бутун вужуди, дилу жони билан интилиши, яъни кўнгил уйини риёзат супургиси билан чангу ғубор, чиқиндилардан тозалаб туриши зарур. Токи, кўнгил ишқ султони ўтирадиган тахтга айлансин... Модомики кўнгил дунё тааллуқоти – ташвишлари ғалвасидан қутулмас экан, у дўст муҳаббатининг маконига айланмайди” (Ф., 20).

Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да Абу Туроб Нахшабий ҳақида ёзар экан, “**футуввату** зуҳду таваккулда Абу Ҳотам Аттор Басрий ва Ҳотам

⁶¹ Ҳ а қ қ у л И. Ижод иклими. – Тошкент: Фан, 2009, 40-бет.

⁶² А л и ш е р Н а в о и й. Насойим ул-муҳаббат \ Тўла асарлар тўплами, 10-жилд, 155-бет.

Асам Балхий била суҳбат тутубдур”⁶³, дея таърифлайди. Абу Ҳафс Ҳаддод фазилатларини зикр этганда, футувватнинг муҳим бир муҳим хусусиятига доир таърифини келтиради: **“Футувват – инсоф ва адолат қилиш, лекин уларни талаб қилмаслик”**⁶⁴. Бунга эришмоқ учун одамзод нафс қуткусини бутунлай маҳв этиши, “мен”лик туйғусидан халос бўлмоғи, фақат ва фақат Ҳақ ризоси йўлида эл-юрт ғамини ўйламоғи зарур. Буюк шоир айтмоқчи: *“Юз жафо қилса менга бир қатла фарёд айламон, Элга қилса бир жафо юз қатла фарёд айларам”*, дейдиган даражада камолотнинг юксак мақомига кўтарилиши керак.

Алишер Навоий футувват ғоясини асарларида бадий талқин этибгина қолмай, ҳаётда ҳам унинг қоидаларига тўлиқ амал қилган. Шу маънода, буюк мутафаккир футувватнинг тарғиботчиси эмас, балки буюк фатий ҳам бўлган. Бошқача айтганда, Навоий ўз вужудидан ўтказган, руҳан ҳис этган туйғуларнигина қаламга олган. Ҳақиқат ўтидан чошни олгани учун ҳам улуг шоир асарлари тошни ҳам сувдай эритади. Ўқувчилар кўнглини бутунлай забт этади, эзгуликка қучли рағбат туйғусини уйғотади. Энди буюк мутасаввифнинг футувват ғоясига ҳаётда қандай амал қилганига доир тарихий маълумотлар таҳлилига ўтамиз.

Хондамирнинг *“Мақорим ул-ахлоқ”* асарида ёзишича, *“...мақталган Амирнинг (яъни ҳазрат Навоийнинг – Н.Ж.) чексиз яхшиликлари бу борлик оламда шухрат топиш ёки абадий оламда катта савобга эришиш учун қилинган эмасди. Чунки бу дунё ва ундаги нарсалар ул зотнинг ҳиммат назарида бир сомон ҳасичалик қимматга эга эмасди. Аммо чексиз очикқўллик ва сахийлик ҳислатига эга бўлишига қарамасдан, ҳеч қачон ҳеч кимга бир арпа доничалик ҳам миннат қилмасди”*⁶⁵. Биргина далил. Мазкур тарихий манбада зикр этилишича, 1500 йилда Султон Ҳусайн Бойқаро Мозандарон вилояти ҳокими Муҳаммад Валибекка зарур харажатлар учун Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқлар аҳолисидан юз минг динор миқдорида солиқ йиғиш ҳақида фармони олий беради. Ҳоким ушбу пулдан эллик минг динорини йирик ер эгалари ҳамда бойлардан ундиради. Солиқнинг қолганини Ҳирот шаҳри аҳолисидан йиғишга қарор қилади. Бироқ бу ишни Амир Навоий маслаҳатсиз амалга ошира олмас эди. Ушбу режани баён қилганида, Навоий халққа ўринсиз солиқ солишни давлат шаънига муносиб кўрмаслигини айтиб, мазкур маблағни ўз хусусий мулки ҳисобидан тўлаб юборади. Буюк Навоийнинг бу иши футувватнинг Салмон Форсий (р.а.) таърифлаган: *“... барчага мурувват кўрсатиш ва эвазига ҳеч нарса талаб қилмаслик”* (Ф., 22) мақомининг аини ўзидир. Бутун бойлигини эл-юрт манфаати йўлига сарф этгани, жумладан, 60 дан ортиқ бино, 20 га яқин ховуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом, 20 масжид ва кўплаб мадрасалар, хонақоҳлар барпо эттиргани (*“Мақорим ул-ахлоқ”да бу ишҳоотлар номма-ном саналган – Н.Ж.*), умрининг сўнгида бор мулкни вақф сифатида топширгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

⁶³ Ўша манба, 119-бет.

⁶⁴ Ўша манба, 123-бет.

⁶⁵ Ғиёсиддин Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ (форс тилидан К.Раҳимов таржимаси). – Тошкент: Akademnashr, 2018, 169-бет.

Табиийки, Алишер Навоий асарларида футувват ғоясининг бадий талқини ва буюк мутасаввифнинг ўзи фатийларнинг комили экани билан боғлиқ барча фикрларни бир мақола доирасида тўлиқ камраб олишнинг имкони йўқ. Ушбу мақолага хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, улуғ шоир адабий мероси мисолида тасаввуфнинг ўзаги саналган футувват ғоясининг поэтик ифодаси масаласини ҳар жиҳатдан камровли, мукамал тадқиқ қилиш адабиётшунослигимиз олдида турган долзарб илмий муаммолардандир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада “футувват” тушунчасининг моҳияти, илмий ўрганилиши ва Алишер Навоий адабий меросида тутган ўрни масалалари тадқиқ қилинган. Буюк мутафаккирнинг лирик шеърларида, “Хамса” дostonларида футувват ғоясининг бадий талқини муаммоси таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуются вопросы сути понятия «футувват» и его научного изучения, его роли в литературном наследии Алишера Навои. Изучены проблемы художественного толкования идеи футувват в лирике и поэмах «Пятирцы» великого мыслителя.

RESUME. The article explores the nature, scientific study and role of Alisher Navoi in the literary heritage of the concept of "futuvvat". The lyrical poems of the great thinker and the poem "Khamisa" analyze the problem of artistic interpretation of the idea of futuvvat.

Таянч сўз ва иборалар: тасаввуф, футувват, мурувват, фатий, ахий, жавонмард, бадий талқин.

Ключевые слова и выражения: мистицизм, футувват, доброта, фатвы, аксиомы, орнаменты, художественные интерпретации.

Key words and word expressions: mysticism, futuvvat, goodness, fatwas, axioms, ornaments, artistic interpretations.

Абдулла УЛУҒОВ

МАҚОЛЛАРНИНГ БАДИЙ-ЭСТЕТИК ВАЗИФАСИГА ДОИР

Мақоллар жаҳон халқлари бадий тафаккури бағридан “қизил ип” бўлиб ўтгани ва улар маъно-мазмун ижодидан бир-бирига ўхшаш, монанд экани, энг муҳими, қадим ўтган замонларда пайдо бўлган мақоллар заррача эскирмагани, йиллар, асрлар шамоли уларга ҳеч бир зарар етказмагани, худди ҳозирги замон ходисаси каби яшаётгани, бугунги кунни бамисоли ойна каби акс эттиргани кишини хайратга солади. Мақоллар қиёфасида вақт номоддий нарсалардан кўра моддий нарсаларга кўпроқ ва тезроқ таъсир кўрсатиши, ўтган ҳар бир лаҳза тош, мармар, пишиқ ғиштдан тикланган маҳобатли меъморий иншоотлардан тортиб темирдан ясалган пичок, қошиқ, омонч, найза, милтиқ, лойдан тайёрланган кўза, коса сингари турмушда қўлланадиган нарса-буюм, ашёлар, пахта, ипак, жун, чармдан тикилган уст-бош, либосларни емириб, адо қилиши аён бўлади. Мақоллар мазмунининг маънодорлиги, тилининг равонлиги, сўзларининг жарангдорлиги, образли ифодаси билан кишиларнинг турмуш ташвишларидан толиққан қалбини қувватлантириб, кундалик майда-чуйда юмушлар, ўзаро муомала-муносабатдаги манфаатпарастлик,

худбинлик каби иллатлардан қорайган онгига ёруғлик, нур олиб киради. Тирик одамнинг қалби эса ҳамisha ана шундай қувватга эҳтиёж сезади, унинг онги ана шундай нурдан ёришади. Аёнки, одамлар шукр қилишдан кўра кўпроқ шикоят қилишади. Дунёнинг норасолигини айтиб қолишади. Кишилардаги изтироб, тоқатсизлик шу қувватга, шу нурга эҳтиёж кучлилигидан туғилади. Мақоллар бағридаги маъно, ҳикмат нури, қўшиқлар қатига синган қалб дарди кишилик дунёсига мазмун, кўрк бағишлаб, ҳаётига зийнат беради. Чунки улар тўнган қўнғилда интилиш ҳиссини уйғотиб, ҳар қандай муаммо вақти келиб ўз ечимини топишига, қўнғилмаганда пайдо бўлган ташвишлар, албатта, ўтиб кетишига умидлантиради, ишонтиради.

Мақоллар топишмоқ, эртақ, дostonга, халқ оғзаки ижодининг бошқа жанрларига қиёслаганда тафаккурнинг энг теран қатламларидан сизиб чиқиши ва қалбнинг энг чуқур қаърига етиб боришига исбот бўла олади. Айни жиҳатдан қўшиқ, мусиқагана мақол билан бўйлаша олади. Лекин мақоллар қўшиқларга ҳам авж бериб, аллақандай шуқуҳ, тароват бағишлашини барча бирдай эътироф этади. Мақол кишилик жамияти номоддий бойликлари хазинасида ўзининг теран мазмуни, ёқимли талаффузи билан энг юксак ўринни ишғол қилиб келади. Чунки мақолларнинг мазмуни ифодасига монанд, талаффузи эса маъносига мос жаранглайди. Уларда чин шеърга мос сифатлар (ўхшатиш, сифатлаш, муқолага ва бошқа бадий тасвир воситалари) ва ҳикматга хос хусусиятлар ўзаро уйғунлашади. Шу боис мақоллар, ҳикматлар кишиларни инсондай яшашга ўргатади, дейилади. Халқ тафаккурининг ушбу дурдоналари шу сабабдан қадрланади, тиллардан тилларга таржима қилинади, аждодлардан авлодларга бебаҳо мерос бўлиб ўтади.

Ўзида теран мазмунни мужассам этган мақоллар гўзал оҳанг билан бошланиб, жарангдор садо бериб тугалланади. Айни хусусияти туфайли мақоллар қалбга ҳаловат олиб кириб, ҳаёл-тасаввурни тубанлик биқиклигидан юксакликка кўтаради, тафаккурда қават-қават маъно ҳосил қилади. Улар қанча кўҳна кўринса, шунча янги туюлади. Замон ва макон мақоллар учун мезон, чегара бўлмайди. Халқ тафаккурининг ушбу дурдоналари турли тарзда, ҳар хил шаклда кишилар фаолиятида намойён бўлади. Огоҳлантириш, муқожаат, даъватга йўғрилган ўғит, панд-насихат мақолларнинг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Айни жиҳатлар уларнинг бутун “хужайра”сидан, таркибидаги сўзларнинг оҳанги, маъно қатламларидан сизиб чиқади. Ҳар бир халқ ўзининг қўшиқ, дoston, эртақлари қаторида мақолларни ҳам кўз қорачиғидек асраб, авлодлардан-авлодларга ўтказиб келади. Бу қутлуг мерос оддий суҳбат, ўзаро мулоқотларда ҳам, тўй ва аза маросимларида ҳам оилавий маиший масалалардан тортиб мамлакатлар ўртасидаги муносабатларда ҳам муаммо ечимига қаратилган мулоҳазаларнинг энг авж нуқтасида қўлланади. Чунки мақоллар ўғит, панд-насихатларга ҳам, даъват, чақирик, чорловларга ҳам тантанавор тус бериб, кишиларга кўтаринки қайфият бағишлайди, уларда ҳаётсеварлик ҳиссини уйғотиб, тушқунликдан ҳалос қилади. Айтиш мумкинки, мақоллар қўшиқ, дostonлар билан биргаликда халқ бадий тафаккурининг тамали – пойдеворини ташкил этади. Мақоллар инсоният номоддий маданиятининг барча кўринишлари бағрига

сингган холда намоён бўлади. Чунки улар кишиларнинг кундалик турмуш тажрибасидан зарра-зарра йиғилади ва тарихнинг чуқур қатламларидан шаффофланиб сизиб чиқади. Мақолларда аجدодлар англаган ҳақиқат, уларнинг эҳтирос, интилиши, авлодларига истак-тилагига, улар билан боглик орзу-ҳаваси, пок мақсади, замон ва макон манзараси ўз аксини топади. Бу жиҳатдан ўзбек адабиёти тарихида Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари алоҳида ажралиб туради.

Профессор Ҳамидулла Болтабоевнинг кайд этишича: “Девону луғотит турк”да 318 та мақол ва ҳикматли сўз келтирилган бўлиб, улардан 26 таси икки марта, 6 таси уч марта тилга олинган. Бу мақоллар туркий халкларнинг фалсафаси, турмуш тажрибаси, табиат ҳодисаларига муносабатини англатади⁶⁶. Маҳмуд Кошғарийнинг ушбу асари “Панчатантра” ва “Гулистон”дан тамоман фарқ қилади. Ҳиндлар пандномаси, Саъдийнинг асари ўзига хос дидактик ҳикоялар ва шеърӣ афоризмлар тўплами бўлса, “Девону луғотит турк”, номидан ҳам аён, луғат, яъни сўзлар жамланмасидир. Муаллиф асарнинг ушбу хусусияти тўғрисида: “Мен ҳар бир қабиллага мансуб сўзларнинг ясаиш хусусиятларини ва қандай қўлланилишини қисқача изоҳлаб кўрсатиш учун алоҳида йўл тутдим. Бу ишда мисол тариқасида туркларнинг тилида қўлланилиб келган шеърларидан, шодлик ва мотам кунларида айтиладиган ҳикматли сўзларидан, мақолларидан келтирдим, токи улардан фойдаланувчилар нақл қилувчиларга, нақл қилувчилар эса, ўз навбатида, шу тилда сўзловчилар ва тингловчиларга етказсин” деган (25-бет). “Девону луғотит турк”да келтирилган мақолларда сарҳадсиз дашту саҳро кенгликларида чорва боқиб, кўчманчи ҳаёт кечирган ёвқур аждодларимизнинг барҳаёт руҳи, сўнмас шижоати, интилиши акс этади. Масалан: “Алп душман билан тўқнашганда, олим баҳсда синалади”, “Ялковга эшик остонаси ҳам довондек кўринади”, “Ўт деган билан оғиз куймас”, “Ўч, кек деган нарсалар одамларга қарз қабидир. Буни бил-да, кучинг етганча қўлинг билан кўп-кўп яхшилик қил”, “Замон ўтар, киши тўймак, инсон боласи мангу қолмас”, “Кўркем, чиройли тўнинг ўзингга, ширин овқатингни бошқаларга ата. Қўнок (меҳмон)ларни ҳурмат қил, токи шуҳратинг эл-юртга ёйилсин” дейилади (48–51-бетлар). Айни мақолларнинг маъно мазмунига инсон тафаккурининг гавҳар катралари, унинг қалбидаги инсонпарварлик руҳи, фалсафаси ва шеърӣятнинг энг яхши анъаналари сингиб кетгани яққол билинади. Айни мисоллардан мақоллар шунчаки пайдо бўлмаслиги, уларни кимдир дабдурустдан тўқиб ташламаслиги, инсон тафаккурининг ушбу дурдонаси кишилар билан ҳаёт воқелигининг драматик тўқнашувидан чакнаган жозибали учқун бўлиб туғилиши, шунинг учун мақолларнинг бағрида сўнмайдиган оташ гуриллаб туриши, ана шу боис улар одамларни дафъатан сергак торттириши, ҳеч кимни бепарво қолдирмаслиги аён бўлади. “Гулистон” ёки “Зарбулмасал”даги мақоллар ёзма адабиёт намуналарига, масалан,

⁶⁶ Болтабоев Ҳ. Илми адаб ибтидоси \ Кошғарий ибн Ҳуса й н. Туркий сўзлар девони (Девони луғотит турк): 3 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: “MUMTOZ SO‘Z”, 2016, 15-бет. Бундан кейин мазкур асардан ўзинган мисолларнинг саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

мумтоз адабиётдаги рубойи, туюк, фардларга ёки замонавий шоирларнинг шеърларига қиёсланса, Саъдий ва Гулханий асари шакл ва мазмун жиҳатидан етук ва мукамаллиги яққол кўзга ташланади. Мақоллар шакл ва мазмун жиҳатидан сайқал топган ва шу туфайли ҳеч қандай тўсиқсиз авлоддан-авлодга ўтади. Шоирларнинг шеърларидаги сатрларда маънони хира қилиб қўядиган, шеърхоннинг завқини бўғадиган сохталиклар учрайди. Бундай камчилик, қусурлар шеърнинг умрини қирқади. Мақоллар эса бундай иллатдан холи. Улар шакл ва мазмун жиҳатидан сайқалланган ҳолда истеъмолга қиради. Замонлар унинг шаклига таъсир кўрсатса-да, мазмунига кескин дахл қилмайди. Яъни вақт ўтиши билан мақоллардаги сўзларнинг талаффузи, таркиби ўзгаради, аммо мақолнинг умумий маъноси сақланиб қолади. Масалан, “Девону луғотит турк”да “укуз” сўзини изоҳлаш мақсадида “Тулки ўз инига урса, укуз болур” деган мақол келтирилган. Ушбу мақол ҳозирги тилга “Тулки ўз уясига қараб ирилласа (улиса, хурса) қўтир бўлади” тарзида табиқил қилинади. Маҳмуд Кошғарий “Бу мақол ўз элини, уруғини ва мамлакатини ёмонловчиларга қарата айтилади” деб қайд этган (57-бет). Айни мисолдан мақолларда халқнинг турмуш тажрибаси оддийгина баён қилинмаслиги, уларда фикр ёрқин образлар воситасида, рамзий ишоралар асосида ифодаланиши аёнлашади. Бу мисолдан яна бир нарсa – мақолларда кишилар фаолияти, амали бошқа жонзотлар хатти-ҳаракатига таққосланиши, бундан мақсад мақолдаги фикрга таъсирчан тус бериш эканлиги маълум бўлади. Мақолларда мужассамлашган киноя, кесатиқ каби хусусиятлар бунга исбот бўла олади. “Девону луғотит турк”да “Калнинг келиш ери дўппифуруш дўқонидир” деган мақол келтирилади. Бу мақол ўша пайтда “Таз кэлиги бўркчига” тарзида қўллангани маълум қилинади (36-бет). Ўзига хос образли мазкур мақолда киноя, кесатиқ оҳанги бўртиб туради. Унда ҳар бир киши иложи борича ўзининг камчилиги, айби, нуқсонини яшириш, беркитишга уриниб, бошқалар кўзига тоза, покиза, беайб кўринишга ҳаракат қилиши, лекин одамлар уларнинг бундай уринишларини сезиши, устамонлигини пайқашига ишора қилинган. Мақоллардаги “қўтир”, “кал” сўзлари кишиларни яшаш тарзидан дарак бериб, ўша замонда тери касалликлари кенг тарқалганини ошкор этади. Маҳмуд Кошғарий аждодларимиз “Қуш қанатин, эр атин”, яъни “Қуш қаноти билан, эр оти билан” мақоли кўп қўлланишини қайд этган. Ўзига хос образли ушбу мақолда ҳам замон нафаси уфуради.

“Девону луғотит турк”даги кўпгина мақолларда жонзотлар мисол қилиб олинади ва инсон ҳаёти билан табиат ҳодисалари ўртасидаги мустаҳкам алоқадорлик шу тарзда таъкидланади. Масалан, “Ўкузнинг азаки болғинча, бузуғу баши бўлса жик”, яъни “Хўкизнинг оёғи бўлгунча, бузокнинг боши бўлган яхши” дейилади (59-бет). Шаҳар муҳитида, кўп қаватли уйларда яшаб ўсган, от, эшак, хўкиз, бузокни яқиндан туриб кўрмаган ёшлар чорвачилик билан шуғулланиб кун кечирган кўчманчи аждодларимиздан мерос бўлиб қолган бу каби мақоллар мазмунини аниқ тушунмаслиги табиий. Чунки улар ушбу жонзотлар кишилар кундалик турмушида қанчалик муҳим ўрин тутиши, одамларнинг ҳаёти ўтмишда эмас, ҳозирги пайтда ҳам, бундан кейин ҳам бевосита уларга боғлиқ эканини етарлича тасаввур этишолмайди. Аждодларимиз эса инсон

фаолиятига, кишилараро муносабатларга боғлиқ аксарият ҳодисаларни бевосита жонзотларга боғлаб, рамзларга жойлаб ифода қилган. Мисол учун, “Ағилда оғлақ туғса, оти унар”, яъни “Молхонада улоқ туғилса, ариқда ўти униб чиқади, “Алимчи – арслон, бэримчи – сичған”, яъни “Олувчи – арслон, берувчи – сичқон”. Бунда қарз берган киши ва қарз олган одам муносабатига ишора қилинган. Қарз берган – арслонга, қарз олган – сичқонга ўхшатиш. Яъни қарз берган арслон каби қўркмасдан дадил туради. Қарз олган эса унинг қаршисида сичқон каби қўрқиб қалтирайди. Бениҳоя сайқалланган, жуда кенг, теран мазмунни ифодалаган бу каби мақоллар аждодларимизнинг ёрқин образли тафаккуридан далолат беради. “Девону луғотит турк”да “атан” деганда ахта қилинган туя назарда тутилиши қайд қилиниб, унга изоҳ сифатида “Атан жуки аш болса, ачка аз кўринур” мақоли илова этилган (69-бет). Ушбу мақол ҳозирги тилимизга табдил қилинса, “Атаннынг юки озик-овқат бўлса ҳам оч одамга оз кўринади” шаклини олади. Атан кучли, бақувват туя бўлгани боис юз-юз эллик килограмм юкни қўтариб, узок манзилларга элтади. Очарчилик азобини бошидан кечирган, қорни очлигидан қийналган одамга шунча озик-овқат ҳам кам, оз кўринади. Чунки у озуқаси тугаб қолишидан қўркади. Маҳмуд Кошғарий яшаган замонда эмас, яқин ўтмишда ҳам одамлар қурғоқчилик ва унинг оқибатида келиб чиқадиган очарчиликдан азобланиб, хавотирга тушиб юрган. “Девону луғотит турк”да бир неча ўринда кишилар табиий офатлардан, ижтимоий адолатсизликдан, ўзининг укувсизлигидан кўп азият чекишига ишора қилинган. Унда сўзларнинг маъноси, қўлланиш доираси маълум қилинганидан кейин: “Инган инграса, боту бозлар” (“Инган (урғочи туя, моя) инграса, бўталок бўзлайди”) (98-бет); “Излик болса, эр ўлдимас, ичлик бўлса, ат жағримас” (“Чориқ бўлса, одамнинг оёғи оғримас, тўким бўлса, от яғир бўлмайди”) (88-бет); “Қаз қопса, ўрдак кўлиг иганур” (“Ғоз кўзғалса, ўрдак кўлни эгаллайди”) (88-бет); “Итқа увут атса, улданг жэзмас” (“Итга уят келса (ит уялса), улданг (пойафзал тағчарм, пошнаси) ғажимайди”) (95-бет); “Балиқ сузда, кўзи таштин” (“Балиқнинг ўзи сузда, кўзи четда”) (254-бет); “Эрмакуга булит жук болур” (“Ялқовга булут сояси ҳам юк бўлади”) (10-бет); “Тағиғ укрукин эгмас, тенгизни қажғиқин букмас” (“Тоғ аркон билан эгилмайди, денгиз қайиқ билан бекилмайди”. Ўша манба. 86-бет) каби мақоллар мисол сифатида тақдим этилган.

Мақоллар “Девону луғотит турк”да изоҳланаётган сўзларнинг маъно қатламларни очувчи қалит, уларнинг турмушдаги қўлланиш даражасини кўрсатувчи ўзига хос барометр вазифасини бажарган. Маҳмуд Кошғарий қайд қилинган сўзларни изоҳлаш мақсадида ёрқин образли ушбу мақолларда қандай ҳодисалар назарда тутилгани, нималарга ишора этилганини ихчам ва аниқ маълум қилган. Умуман, “Девону луғотит турк”да чорвачилик билан алоқадор мақоллар салмоқли ўрин эгаллайди. Бу эса аждодларимизнинг ўша пайтдаги турмуш тарзидан келиб чиққан. Айни мақоллар ҳақиқий инсон бўлиб яшашга даъват этувчи ўғит, панд-насихат руҳига йўғрилган. Инсон тафаккурининг бу дурдоналарида аждодларимиз англаган, турмуш синовларидан ўтган ҳақиқатлар бениҳоя нафис, сайқалланган шаклда мужассамлашган.

Мақоллар шунинг учун кадрланадики, уларда кишиларни тўғри йўлга бошлайдиган, тушқунликка тушишдан сақлайдиган, ғам-аламлардан кутқарадиган соғлом фикр ифодаланади. Соғлом фикрлар эса дабдурустдан, ўз-ўзича эмас, балки кўп бора синовдан ўтган турмуш тажрибаси заминидан туғилади. “Девони луғотит турк”да жонзотлар, жумладан, от, туя, эшак, бўри, тулки, арслон хатти-ҳаракатига алоқадор мақоллар бошқа мақолларга караганда салмоқли ўрин тутиши эса аждодларимиз ўша замонда ҳозирги каби ўтроқ эмас, кўчманчи бўлиб яшагани, улар биздан кўра табиатга яқин бўлгани, жонзотлар улар кундалик турмушининг таркибий қисми бўлиб келгани билан изоҳланади. Чунки ҳар бир халқ ўзининг турмуш тарзи доирасида, унга хос ва мос тарзда фикрлайди. Бу унинг мақолларида ҳам акс этади. Масалан, “Девони луғотит турк”да “сундири”, яъни “денгиз” сўзи қайд этилиб, уни изоҳлаш учун “Эшак ажур: башим болса, сундирида сув ичкажман” (Эшак айтади: бошим омон бўлса, денгиз (сундири)дан сув ичаман”) мақоли келтирилган ҳамда ушбу мақол мақсадига эришиш учун узок умр кўришни орзу қилувчиларга нисбатан қўлланиши маълум қилинган (325-бет). Маҳмуд Кошғарий асарида келтирилган мақоллардан айримлари ҳозирги пайтда муайян ўзгаришлар билан нафакат ўзбек, балки қозок, қирғиз, қорақалпоқ халқлари кундалик мулоқотида ҳам сақланиб қолган. Айни ҳолат Мухтор Аvezовнинг “Абай” ва “Абай йўли” асарида ёрқин акс этган⁶⁷. Мазкур романда “Оқсоқ қўзи тушдан кейин маърайди”, “Ҳоким – элга эга, эл – ерга эга”, “Кундошнинг кули ҳам кундош”, “Сўз ўзагингни узади”, “Қалин бергандан кейин ўлик куёв ҳам тобутда ётмайди”, “Таланган элдан тортиқ олма”, “Кўп яшаган билмайди, кўпни кўрган билади”, “Қурут қайнатилаётган уйда қозон бўш бўлмайди”, “Қорнинг оғриси, оғзингни тий”, “Ўлим борнинг молини сочар, йўқнинг этагин очар”, “Куёвнинг оти билан кул таши”, “Ёмонликдан юкумлироқ нарса борми?”, “Уялмаган буюрмагани ҳам олади”, “Ёвга қарши чиқишда сўйил ушлайди, ўлжа олишга келганда кесак тишлайди”, “Қўл билан берганга қуш тўймайди”, “Ит аламини турнадан олади”, “От туядан хурқади”, “Қирғоғи саёз сувни ит ҳам, қуш ҳам ялайди”; “Қамбағал бўл, қашшоқ бўл, у нуксон эмас”, “Жон бор ерда қазо бор”, “Умр ўзади, хусн тўзади”, “Таваккал қилиб, тош ют”, “Жон олдин, ақл кейин”, “Итнинг эгаси бўлса, бўрининг тангриси бор”, “Арслон ойга сапчиб, нобуд бўлгани билан орқасида югуриб юрган боласи арсонлигини қилмай қўймас, оқ шунқор тузукка илингани билан уясидан учиб чиққан боласи шунқорлигини қилмай қўймас”, “Қимсасиз саҳрода бўри ёлғиз бўлса ҳам тап тортмайди”, каби мақоллар қаламга олинган воқеаларга ҳаётий тус бериб, персонажларнинг жонли қиёфасини гавдалантиради. Мухтор Аvezовнинг асарида ушбу мақоллар персонажларининг ўзаро мулоқотида берилади. Улар ўзаро мунозара қилганида, мулоҳазаси асосли, ўринли эканини исботламоқчи, фикрини бошқаларга маъқуллатмоқчи, ўзининг ақлли эканини кўрсатмоқчи бўлганида, албатта, гап-сўзларига мақол қўшишади.

⁶⁷ А в е з о в М. Абай. Биринчи китоб. – Тошкент: Ўздавнашр, 1951; А в е з о в М. Абай. Иккинчи китоб. – Тошкент: Ўздавнашр, 1953.

Мақоллар халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиёт мумтоз намуналарида ҳам ижтимоий турмуш манзарасини кўрсатадиган, кишиларнинг ўзаро муомала-муносабатини намоён этадиган ўзига хос кўзгу вазифасини ўтайди. Ушбу ҳолат, айниқса, туркий халқлар адабиётида яққол кўзга ташланади. “Алпомиш”, “Гўрўғли” дostonлари, халқ эртаклари, Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”и, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”и, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ”и, Алишер Навоийнинг “Хамса”си, Гулханийнинг “Зарбулмасал”и ва бошқа асарлар бунга далил бўла олади. Мухтор Авезов, Собит Муконов, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек, Гафур Ғулom, Абдулла Қаҳҳор каби адиблар асарлари эса Марказий Осиё халқлари адабиётига хос ушбу хусусият кейинчалик ҳам давом этганидан далолат беради. Халқ бадиий тафаккури дурдонаси бўлган мақоллар “Абай”, “Абай йўли”, “Чўлоқ полvon”, “Эсдалиқлар”, “Куллар”, “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Кеча ва кундуз” сингари XX аср насрининг муҳташам намуналари саҳифаларини нур каби ёритиб, “Ўғри”, “Бемор” каби жаҳон ҳикоячилигининг ёркин асарлари бутун мазмунини ўзида мужассамлаштирган пешсўз сифатида яркираб туради. Чунки тафаккурнинг ушбу мислсиз дурдоналари халқнинг азалий маънавий эҳтиёжи – зўр кайғу-ҳасрати, адоқсиз алам-изтироби, туганмас орзу-ҳаваси, поёнсиз шодлик-қувончидан туғилган. Шу боис мақолларнинг таъсир қуввати замонлар оша ўзгариб, жилоланиб бораверади.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада халқ мақолларининг пайдо бўлиш омиллари ва уларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни хусусида сўз юритилган. Унда мақолларнинг авлоддан-авлодга ўтиш сабабларига эътибор қаратилиб, Шарк адабиёти мумтоз намуналари ҳамда туркий халқлар адабиёти дурдоналаридан мисоллар келтирилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь идёт о факторах возникновения народных пословиц и их роли в социальной жизни. В ней уделяется особое внимание передачи пословиц от поколения к поколению, приведены классические образцы пословиц Восточной литературы и оригинальные образцы последних в литературах тюркских народов.

RESUME. This article is about the etymology of national proverbs and their roles in social life. In this article it is important to pay attention to the reasons of proverbs pass to generation and there are some examples of East literary books and literary examples of Turkish peoples’.

Таянч сўз ва иборалар: халқ, ижтимоий ҳаёт, фольклор, мақол, аждод, авлод, таъриба, таъсир, ёзма адабиёт, замонавий адабиёт.

Ключевые слова и выражения: народ, социальная жизнь, фольклор, пословица, предки, будущее поколение, опыт, влияние, письменная литература, современная литература.

Key words and word expressions: nation, social life, folklore, proverb, written literature, modern experience, effect, old literature, new literature.

Эргаш ОЧИЛОВ

МУҚИМИЙ ИЖОДИДА НАВОИЙ АНЪАНАЛАРИ

Алишер Навоий ўзидан кейинги нафакат туркий, балки бутун Шарк адабиётига кучли таъсир кўрсатгани маълум. Қалам аҳли бу забардаст сўз санъаткорини ўзлари учун ижод йўлида раҳнамо деб билиб, унга эргашганлар, ундан маҳорат сабоғини олганлар, бой ва ранг-баранг меросини ўқиб-ўрганиб, ундан таъсирланганлар, ғазалларига татаббулар қилганлар, тахмислар боғлаганлар. Бу илҳомбахш таъсирдан Муқимий ижоди ҳам холи эмас. У буюк салафининг қатор ғазалларига татаббулар қилади, тахмислар боғлайди, навоиёна оҳангда байтлар ижод қилади. Жумладан, “бор”, “бор эди”, “қошки”, “гул”, “қилмасун”, “этмайин” каби ўнга яқин ғазаллари таъсирида уларга ҳамоҳанг назиралар битади, “Кезарман кўйида йиллар назар ҳолимга солғай деб”, “Қоғоз уза қаламни фусунсоз қилмадинг”, “Бир кун мани ул қотили мажнуншиор ўлтурғуси”, “Гулшан ичра йўқтур оромим, дилоромим керак”, “Эй латофат касбида хуснунгга ҳожатманд гул” мисралари билан бошланадиган бадий баркамол ва машҳур ғазалларига тахмислар боғлайди. Шунинг ўзи ҳам Муқимийнинг диди баланд, салоҳияти юксак шоирлигини кўрсатади. Жумладан, Навоийнинг:

*Кимки онинг бир малаксиймо париваш ёри бор,
Одамий бўлса, пари бирла малакдин ори бор!*⁶⁸ –

байти таъсирида кўйдаги мисралар билан бошланадиган гўзал ғазал яратади:

*Кимнинг инсон хайлидин ул нозаниндек ёри бор,
Арзи рухсор этса, ҳар қайдоқ пари ҳам ори бор!*⁶⁹.

Айнан татаббу бўлмаса-да, унинг бошқа бир ғазалидаги мана бу байт ҳам юқоридаги байтга ҳамоҳанг жаранглайди:

*Майли гулзор этса ҳар ким ёрдин маҳрум эрур,
Найласун ризвонни улким, сан каби раъноси бор (181).*

Муқимийнинг:

*Аҳд қилдим – эмди сандин ўзгани ёр этмайин,
Ҳар гули раънога мундоғ ўзни кўп хор этмайин (149),*

байти эса устоз шоирнинг:

*Аҳд қилдим, ишқ лафзин тилга мазкур этмайин,
Тил неким, хомам тилидин доғи мастур этмайин (3,509),*

байти таъсирида яратилганлиги кўриниб турибди.

⁶⁸ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011, 186-бет. Навоий шеърларидан келтирилган кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинди, жилди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

⁶⁹ Муқимий. Асарлар (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Ғулом Каримов). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 182-бет. Муқимий шеърларидан келтирилган кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

Навоийнинг бир қатор баҳсу мунозараларга, турли талкинларга манба бўлган теран армон ва чексиз ҳасрати ифодаси бўлиб ҳассос юрагининг туб-тубидан отилиб чиққан мана бундай машҳур байти борлигини кўпчилик яхши билади:

*Айламанг бекасизимни таън, бир кун бор эди
Менда ҳам бир нозанин чобуксувор, эй дўстлар (3,145).*

Муқимийнинг қуйидаги байти шоирнинг ана шу мисраларини кўз олдингизда жонлантириши шубҳасиз:

*Ёр ила не хуш замони рўзгорим бор эди,
Подшолик давлатидин ҳамки орим бор эди (101).*

Мухаммасни икки шоирнинг ўзаро иттифоқиға қиёс қилиш мумкин: бир шоирнинг ғазалидан илҳомланган иккинчи шоир ҳамкасбининг фикрларини давом эттириш, ривожлантириш, тўлдириш, янгидан-янги кирраларини очиш, ташбеҳу тимсолларининг эса оҳорли маъно товланишларини, ўзгача услубий бўёқларини кашф этишға ҳаракат қилиб, ҳар бир байт олдида уч мисра қўшади — унга таҳмис боғлайди ва икки муаллиф мисралари бир-бири билан мустаҳкам пайванд ҳосил қилиб, байт тўлишиб, бандға айланади, мухаммаснинг ўзи ҳаммуаллифликдаги ижод намунаси бўлиб қолади ҳамда у иккала шоирнинг девонига ҳам киритилаверади.

Мухаммас ўзига хос ижодий мусобақа бўлиб, таҳмис боғлаш орқали бир шоир иккинчи шоирнинг “панжасига панжа” уради — ғазалға шакл ва мазмун жиҳатидан мос мисралар ижод қилиб, бир жанр намунасини бошқа жанр намунасига айлантиради. Бунда ғазал билан унга боғланган таҳмис мисралари ўзаро уйғунлик ҳосил қилиб, чирмовуқдай бир-бирига чирмашиб кетиши, уларни бир-биридан ажратиб бўлмаслиги керак. Мухаммас мисралари бир шоир қаламидан чиққандай бўлиб, бир-биридан ота-отанинг ўзи туққан ва асраб олган боласидай бегонасираб турмаслиги керак. Бу эса шоирдан улкан истеъдоднигина эмас, катта маҳоратни ҳам талаб қилади.

Ҳолбуки, бири дарёнинг бу, бири у соҳилида қолган мухаммаслар ҳам йўқ эмас.

“Мен нима дейману қўбизим нима дейди?” дегандай ғазалда бошқа фикру унга боғланган таҳмисда бутунлай бошқа фикр ифодаланган мухаммаслар йўқ эмас.

XX аср ўзбек шеъриятида эса ғазал аруздаю унга боғланган таҳмис бармоқ вазида бўлган намуналарға кўп дуч келамиз.

Баъзида мумтоз ғазалға боғланган таҳмисда замонавий тимсол-тушунчаларни кўрамиз.

Баъзи мухаммаслар эса ғазал қўйлагига тушган чипта ямоққа ўхшайди.

Муқимий мухаммаслари эса қўш мағиз бирлашиб, ялакат мағизға айлангандай — у томонидан қўшилган мисраларни ғазал байтларидан ажратиб бўлмайди. Бу мухаммаслар худди шу жиҳати билан бадий баркамоллик касб этади. Чунончи, қуйидаги мисолда Навоий: “Эй боғбон, менға сира гул билан гулсапсар керак эмас, кокили сунбулдай хушбўй, юзи гулдай ғўзал ёрим керак”, — деб лутф этса, Муқимий ўз мисралари билан буюк салафининг айни фикрлари биносига ўзига хос пойдевор

яратади, яъни ғазалдаги фикрнинг асосини келтириб чиқаради: “Ўша қоши камон ишқи кўнгилларни нишон қилганидан буён кўзларимдан ёш ўрнига қатра-қатра қон келади. Бас, бошимда на боғ ҳаваси бору на бўстон нафаси. Шундай экан,” деб ўз фикрларини устози фикрларига улаб юборади:

*То нишон қилди кўнгулларни ўшал абрукамон,
Қатра-қатра кўзларимдин келди ёш ўрнига қон,
Не ҳавойи боғ бошида, не димоғи бўстон,
Гул била савсан керакмасдур менга, эй боғбон,
Зулфи сунбул атрлик, рухсори гулфомим керак (291).*

Куйидаги бандда ҳам ҳамоҳанг қалблар садосини кўрамир:

*Нигореким гапурмас дурри тамкиним ушолгай деб,
Боқолмасман юзига боҳаёликдин уёлгай деб,
Нишон кўксум ҳамиша тири мужғони қадолгай деб,
Кезарман кўйида йиллар назар ҳолимга солгай деб,
Агар ўлдурса, қоним ранги тупроғида қолгай деб (243).*

“Ҳолимга бир кунни назар солар деган умидда йилларки ёр кўйида кезаман. Мабодо ўлдирган тақдирда ҳам коним ранги маҳбуба тупроғида қолишидан хурсандман” мазмунидаги байт айни ҳолатга олиб келган сабаблар тасвири билан тўлдирилади ва банддаги фикр ҳамма жиҳатни қамраб олган бир бутун қўшма гапга айланади: “Вазминлигим гавҳари ушолмасин деб, нигорим сўзга оғиз очмайди. Ҳаёси кучлилиги сабабидан уялмасин деб, унинг юзига боқолмайман. Лекин кўксим киприклари ўқи кадалиши учун ҳамиша нишон. Шу тариқа...” – ғазал ва тахмис мисралари ана шундай ўзаро боғланиб кетиб, яхлит бир бандга айланади.

Муқимийнинг қатор ғазалларида эса навоиёна оҳанглари, салафи севиб қўллаган тимсолу ташбехларнинг янги қирралари кашф этилганини, мавзуда, вазнда, қофия ва радифда, услуб ва ифодада унга эргашилганини кўрамир. Айтайлик, маҳбубанинг бекиёс хуснини бир кўрган борки, “сурати девор” бўлиб қолгани ҳақидаги халқона ташбех ва муболага Навоий ижодида кўп қўлланилади. Бу ҳолни Муқимийда ҳам кўрамир:

*Ногоҳ, Муқимий, учраса, аҳду ҳушим кетиб,
Кўрган еримда сурати девормен яна (38).*

Ёки ёрнинг бегонага ошною ёрга бегоналиги ҳақидаги кинояли лутфга йўғрилган байтларга Навоий ижодида кўп дуч келамиз. Чунончи:

*Бегона бўлуптур ошнодин,
Бегонага ошно бўлуптур (1,182).*

Муқимий ғазалларида ҳам айни ҳол кўп учрайди:

*Начук кўнгулм Муқимий куймасин раиқ ўтига охир,
Қолиб ошноларинг, бегонага ошнолигинг бордур (187).*

* * *

*Ошно бегоналарга, бир умр хуш-хуш нигоҳ,
Ошноларга гараз ноошнодур кўзларинг (72).*

* * *

*Ошноларга бўлб ноошно, бегонага –
Ҳамнишини улфату ҳам меҳрибон тоқайгача? (41)*

Маълум бўладики, Алишер Навоий меросининг Муқимий ижодига таъсири кўп томонлама бўлиб, уларни қуйидаги йўналишларда ўрганиш мумкин:

- Муқимийнинг Навоий ғазалларига татаббулари;
- Муқимийнинг Навоий ғазалларига мухаммаслари;
- Муқимий ижодида навоиёна оҳанглар;
- анъана ва ўзаро таъсир ва ҳоказо.

РЕЗЮМЕ. Мақола Алишер Навоий адабий меросининг Муқимий ижодига таъсири масаласини ўрганишга бағишланган. Бу таъсир қирралари Муқимийнинг Навоий ғазалларига ёзган татаббулари, боғлаган тахмислари ва шоир ижодидаги навоиёна оҳанглар мисолида очиб берилди.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена изучению вопросов влияния литературного наследия Алишера Навои на творчество Мукими. Аспекты этого влияния раскрыты на основе анализа татаббу, тахмисов, написанных к газелям Навои, а также бейтов, напоминающих мотивы Навои.

RESUME. The article is devoted to the study of the impact of Alisher Navoi's literary heritage on Mukimi's work. These aspects of influence are revealed in the example of Mukimi's writings on Navoi's ghazals, his connections and Navoi melodies in the poet's work.

Таянч сўз ва иборалар: адабий таъсир, татаббу, ғазал, мухаммас, вазн, кофия, радиф, анъана, ўзига хослик, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: литературное влияние, татаббу, газель, мухаммас, метрический размер, рифма, традиция, индивидуальность, мастерство.

Key words and word expressions: literary influence, tatabbu, ghazal, muhammas, vazn, rhyme, radif, tradition, originality, skill.

Буробия РАЖАБОВА **ТЕМУРИЙЛАР РЕНЕССАНСИ АТАМАСИ ҲАҚИДА** (“Бобурнома” мисолида)

«Бобурнома»нинг ўзига хос муҳим хусусиятларидан бири шундаки, бу муҳташам мемуарда темурийлар Уйғониш даврига хос жиҳатлар бутун борлигича, яъни ҳукмдорлари, йирик мулкдорлари, даҳо сўз санъаткорлари, ориф ва фозил инсонларининг тасвири, маълумотлари, инновацион ғоянинг ижтимоий, фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, таълим ва тарбиявий каби муҳим йўналишлари, давлатчилик асослари, мураббий ва муқаввийлик масалалари, бунёдкорлик ишлари ҳамда шаҳарсозлик маданиятининг ҳаққоний ёритилишидир. Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, бу юксалиш даври ҳодисаларини Бобур ўз кўзи билан кўриш имкониятига эга бўлган ва у темурийлар Ренессанси анъаналарини ўзида саклаб қолиб, давом эттирган ҳамда фарзандлари фаолиятида давом этишини ният қилгани каби ҳолатларни унинг ўз мемуарида ёзган маълумот, лавҳа, чизги, тасвирларидан билиш мумкин. Шунинг учун ҳам бу муҳташам мемуар Амир Темури ва темурийлар Уйғониш даврига хос жиҳатлар (Маълум маънода инкироз даврини ҳам – Б.Р.)ни ўрганишда қимматли манба ҳисобланади. Бобур «Бобурнома»да темурийлар давлат бошқарувида бўлган Мовароуннаҳр ва Хуросон давлатларига нисбатан

«Темурубекнинг юртида» иборасини маҳорат билан қўллаганидан келиб чикиб, биз ҳам мазкур мақолада темурийлар давлат бошқарувида бўлган Мовароуннахр ва Хуросон давлатларига нисбатан «Темурубекнинг юртида» иборасини ишлатишга, илмий истеъмолга киритишга ҳаракат қилдик.

Ренессанс ёки Уйғониш (франц. Renaissance; итал. Renasci) – қайта юзага келмок, янгидан туғилмок каби лексик маъноларни билдиради, от сўз туркумига хос сўзлар, қўчма маънода эса санъат, маданият, услубни ҳам англатади. Бу атамани фанда биринчи бўлиб италия гуманистлари, хусусан, Жорджо Вазари қўллаган, кейин эса француз тарихчиси Жюлем Мишле ишлатган, аммо машҳур немис шарқшуноси А.Мец биринчи бўлиб бу атамани метафорик маънода, яъни маданий гуллаб-яшнаган даврга, асрга ва услубга нисбатан ишлатган⁷⁰. Ренессанс ёки Уйғониш атамаси дастлаб Италиядаги XIV–XVI асрлар маданий ва маънавий юксалишига нисбатан қўлланган ва уни ўрта асрчилик турғунлигидан янги даврга ўтиш босқичи деб баҳолашган. Аммо Ренессанс ёки Уйғониш фақат Европага хос маданий кўтарилиш ҳодисаси бўлмай, балки дунё маданиятини яхлит ўрганган олимларнинг фикрига кўра, жумладан, А.Мец ва Н.И.Конрад, М.Хайруллаев, Ф.Сулаймонова, А.Ҳайитметов, М.Ашрафийларнинг илмий ишлари шуни кўрсатадики, Марказий Осиёда жойлашган Мовароуннахр, Хуросон, Эрон, Афғонистонда Италияга қараганда бир неча аср олдин – IX–XII асрларда улкан маданий кўтарилиш юз берган. Дунё илм-фанлари доирасида олимлар бу давр, бу тарихий ҳолни ҳолис баҳолаб, тан олганлар. Бу юксалиш А. Мец ибораси билан «Мусулмон Ренессанси», Н.И.Конрад таъбири билан эса «Шарқ Ренессанси» деб аталиб келган. Умуман, мамлакатимизда илк Уйғониш даври ва темурийлар Уйғониш даврига оид илмий тадқиқотларда, асосан, атокли немис шарқшуноси А.Мецнинг «Мусульманский Ренессанс»⁷¹ китобини бирламчи манба деб қаралгани кузатилади. Бу китобни ўқиб-ўрганиш жараёнида муаллиф уни битишда асосий манбалардан бири сифатида Абу Райхон Берунийдек буюк ватандошимизнинг мухташам «Ҳиндистон» асаридан унумли фойдаланганига амин бўлдик.

Мамлакатимиз ва хорижда темурийлар Уйғониш даври тўғрисидаги дастлабки тадқиқотлар тарихчи олимлар томонидан амалга оширила бошлангани кузатилади. Адабиётшуносликда эса Н.И.Конрадининг «Ўрта асрлар Шарқ Уйғониши ва Алишер Навоий»⁷² номли тадқиқотидан бошқа тадқиқот яратилмаган. Бироқ кейинги йилларда адабиётшунос, хусусан навоийшунос олимларнинг маъруза, мақолаларида⁷³ илк Уйғониш даври

⁷⁰ <https://ru.wikipedia.org/wiki/Ренессанс>; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2004, 305-бет.

⁷¹ Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М.: Наука, 1966. С. 456.

⁷² Конрад Н.И. Избранные труды. Литература и театр. – М.: Наука, 1978. С. 90–104.

⁷³ Ҳайитметов А. Навоий ижодининг улуғворлик хусусиятлари // Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1993, 97–бетлар; Ашрафий М. Темур ва Улуғбек даври Самарканд миниатюраси. – Тошкент: F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1996, 87 бет; Ражабова Б. Имом Бухорий ва Алишер Навоий // Муштарак адабий ҳодисалар. – Тошкент:

ҳам, темурийлар Уйғониш даври ҳам тилга олина бошланганини сезиш мумкин бўлса-да, аммо улар «Бобурнома» мисолида алоҳида тадқиқ қилинмаган. Айни жиҳатдан мазкур мақола янги талқиндаги тадқиқот ҳисобланади. Шу ўринда юқорида тилга олган атоқли олимларнинг айрим илмий, назарий фикрлари асосида бу атама Амир Темур ва темурийлар даврига нисбатан ҳам қўлланиб, жаҳон тарихида «Амир Темур ва темурийлар Ренессанси» деган ном билан алоҳида ўрин эгаллаганини таъкидлаш лозим. М.Хайруллаев, Ф.Сулаймонова, Т.Ширинов ва бошқа олимлар Шарқ Уйғониш даврини икки даврга, яъни X–XII асрлардаги Марказий Осиёда моддий ва маданий ҳаётдаги кўтарилиш даврини Илк Уйғониш даври атамаси билан ҳамда мўғул истилосидан кейин бир юз эллик йиллик турғунликдан сўнг, яъни XIV–XVI асрлардаги Марказий Осиёда юз берган моддий ва маданий ҳаётдаги юксалиш даврини эса Амир Темур ва темурийлар Уйғониш даври атамаси билан тасниф қилиб ўрганишган⁷⁴. Фикримизча, ҳар икки атама, яъни Илк Уйғониш даври ва Темурийлар Уйғониш даври атамалари давр имтихонидан ўтиб, илмий истеъмолда мустаҳкамланиб борди ҳамда юртимиз ва хориж олимларнинг фикрлари билан янада тўлдирилиб, сайқал берилиб, қўллаб-қувватланиши натижасида бугунги кунда мазкур атамалар тарих, бадий адабиёт, миниатюра санъати, сиёсатшунослик, ҳуқуқшунослик, архитектура, фалсафа ва тиббиёт фанлари доирасида кенг ишлатилмоқда ва ушбу атамалар остида бир қатор тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Аммо ҳамон ушбу фанлар доирасида олиб борилган тадқиқотларнинг сифати ва салмоғи жиҳатидан тарихшунослик фани етакчилик қилади. Яъни, биринчидан, 1996 йилда Амир Темур таваллудининг 660 йил сана муносабати билан Франция пойтахти Парижда «Темурийлар Ренессанси» номли халқаро конференция бўлиб ўтган ва конференцияда темурийлар Ренессанси жаҳон тарихида ноёб жараён эканлиги, Шарқнинг маънавий ҳамда моддий маданиятида «Темурийлар услуби», «Самарқанд услуби» тушунчалари пайдо бўлганлиги ҳамда унинг жаҳон цивилизацияси ривожига кўрсатган ижобий таъсири масалалари кенг очиқланган. Иккинчидан эса 2015 ва 2016 йилларда Темурийлар давлат музейи жамоаси томонидан «Амир Темур ва темурийлар Ренессанси хорижий тадқиқотларда»⁷⁵ руқнида китоблар таёрланган ва нашр қилинган.

Мухаррир, 2019, 5–15-бетлар; Навоий эътироф этган шайх ва шоира // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019, 3-сон, – 36–44-бетлар; Э р г а ш е в Қ. Айрим мавзу ва образлар бадий талқинида Ренессанс ғояларининг инъикоси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2017, 1-сон, 28–32-бетлар; Мотив ва талкин // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019, 1-сон, 38–44-бетлар; Самарқанд давлат университети ректори Р.Холмуродов билан Л.Сувонов “Самарқанд давлат университети Мирзо Улугбек мадрасаи олиясининг вориси” номли суҳбати // “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2020 8 июль.

⁷⁴ Х а й р у л л а е в М. Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти. – Тошкент: Фан, 1994; С у л а й м о н о в а Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997, 314–346-бетлар; Ш и р и н о в Т. Тарихдан этюдлар. – Тошкент: Шарқ, 2014.

⁷⁵ Темурийлар давлат музейи. Амир Темур ва темурийлар Ренессанси хорижий тадқиқотларда. – Тошкент: Akademnashr, 2015; Темурийлар давлат музейи. Амир Темур ва темурийлар Ренессанси хорижий тадқиқотларда. – Тошкент: Akademnashr, 2016.

Китобларнинг номидан ҳам маълумки, улар темурийлар Ренессансига оид чет элларда амалга оширилган илмий тадқиқотлар натижаси билан танишиш имкониятини беради.

Ўрганишимизга кўра, илмда бу тарихий даврни, бу юксалиш ҳолатини, услубни тан олиш ҳамда баҳолашда камчиликлар ҳам кўзга ташланади. Масалан, Ўзбекистон миллий энциклопедиясининг 9-жилдида олимларимиз томонидан ёзилган «Уйғониш даври» номли салмоқли мақолада фақат Европа Уйғониш даври ёритилган бўлиб, Амир Темури ва темурийлар даври Ренессанси ҳақида эса бир жумла ҳам битилмагани кишини ўйлантиради⁷⁶. Қизиғи шундаки, мазкур мақола ёзилган вақтда мамлакатимизда темурийлар Уйғониш даврига оид бирламчи манбалар, яъни Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»си, Низомиддин Шомий «Зафарнома»си, Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро»си, Абдураззоқ Самарқандий «Матлаъи саъдайн»и каби темурийлар Ренессанси даври классик тарихчиларининг асарлари нашр қилинган ва юқорида айтиб ўтилганидек, бу ҳақда адабиётшуносликда ҳам илмий тадқиқотлар, таҳлил ва хулосалар пайдо бўлган эди.

Ўрганишимизга кўра, Бобур муҳташам мемуарида ишлатган темурийлар Уйғониш даврига хос кадриятлардан бири «мураббий ва муқаввий»лик ҳамда «тарбия ва тақвият»лилик, аслида Амир Темури фаолиятдан бошланган бўлиб, кейинчалик темурийлар Уйғониш даври раҳбарлари, йирик мулкдорлари маънавияти, фазилати, иш ва ижод услубига айланиб кетганини кузатиш мумкин. Чунки «Мўғуллар босқинчи ҳарбий кабилавий уюшма сифатида Марказий Осиёнинг гуллаб турган воҳаларини талон-торож қилди, асрий маданиятга эга туркий, форсий халқларни қириб, маданият ўчоқларини емириб ташлади»⁷⁷. Амир Темури 1370 йилдан бошлаб то 1405 йилгача катта куч ва ихлос билан мўғуллар вайрон қилган шаҳарлар, кенту қишлоқлар, суғориш тармоқларини, маданий экинзор, боғларни, кўп тармоқли савдо ва қарвон йўлларини тиклади. Самарқандни ўз салтанатининг пойтахтига айлантириб, пойтахтга дунёнинг турли ерларидан олим, уламо, шоир, муаррих, хаттот, мусаввир, уста, ҳунармандларни қорлаб ҳомийлик, яъни Бобур сўзлари билан айтганда, «мураббий ва муқаввий»лик қилди.

Умуман, «Темурийлар Уйғониш даври ва «Бобурнома» мавзусини қуйидагича белгилаш мумкин:

1. Темурийлар Уйғониш даври ва давлат арбоблари. Амир Темури, Мирзо Улуғбек, Султон Ҳусайн Бойқаро.

2. Темурийлар Уйғониш даври ва ижодкорлар: Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Кичик Мирзо, Шайхим Сухайлий, Шарафиддин Али Яздий, Зайниддин Восифий, Атоуллох Ҳусайний.

3. Темурийлар Уйғониш даври ва темурий маликалардан Гавҳаршодбегимнинг бунёдкорлик ишлари, Эсон Давлат Бегим фаолияти.

⁷⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. IX жилд.. – Тошкент: ЎМЭ, 2005, 57–60-бетлар.

⁷⁷ Муқимов З. Ўзбекистонда давлат ва ҳуқуқ тарихи. – Тошкент: Адолат, 2003, 141–142-бетлар.

4. Темурийлар Уйғониш даврида илм, фан, адабиёт, санъат ва тарих.

5. Темурийлар Уйғониш даврида астрономиянинг ўрни. Самарканд, Мирзо Улуғбек ва у қурдирган расадхона.

6. Темурийлар Уйғониш даврида тиббиёт масаласи. Алишер Навоий қурдирган дор уш-шифо ва табибларнинг жонли образи тасвирланган лавҳалар

7. Темурийлар Уйғониш даврида савдо ва пул муносабатлари. Пул, бозорларнинг тартибга солиши, назорати ҳамда олтин ва кумуш тангаларнинг зарб қилиниши ва муомаласи билан боғлиқ тасвирлар. Буюк Ипак йўлининг тикланиши.

Темурийлар Ренессанси «Темурбекнинг юртида» дастлаб Самаркандда туғилди ва кейин бетақрор цивилизация Ҳиротда ҳам давом қилди. Демак, Самарканд, Ҳирот, Кеш, Андижон, Ахсикент, Урганч, Тошкент, Хўжанд, Балх, Астробод, Туркистон, Бухоро, Марв каби темурийлар Уйғониш даври шаҳарлар маданияти, илмий, адабий муҳит, илм-фан, ҳунаромандчилик, савдо-сотик, архитектура, ислом маърифати, таълим ва тарбия, фикр фанларининг йирик марказларига ҳамда кўплаб монументал бино ва иншоотлар ҳамда боғ-сарой тарҳидаги обод масканларга айланди. Хуллас, бир юз эллик йил тўхтаб қолган, издан чиққан Буюк Ипак йўли фаолияти ҳам қайта тикланди.

Бобур мухташам «Бобурнома»да темурийлар давлати тасарруфи ва бошқарувида, яъни “Темурбекнинг юртида” бўлган кўплаб фозил шаҳарларнинг номи, шаҳарсозлик маданияти ҳақида қимматли маълумотлар битиб қолдирган, жумладан, Туркистон шаҳри ҳақида ҳам маълумотлар бор, масалан, мемуарда онаси Қутлуғ Нигорхонимнинг отаси Юнусхоннинг онаси туркистонлик қипчоқ бекларидан эканлиги ёзилган ёки: «Сайхун дарёсиким, Хўжанд суйиға машхурдур, шарку шимол тарафидин келиб, бу вилоятнинг ичи била ўтуб, ғарб сори оқар, Хўжанднинг шимоли ва Фанокатнинг жанубий тарафидинким, ҳоло Шохрухияга машхурдур, ўтуб яна шимолға майл қилиб, Туркистон сори борур, Туркистондин хейли қуйроқ бу дарё тамом қумға сингар, ҳеч дарёға қуйилмас»⁷⁸, деб қатор лавҳалар битган, аммо нимагадир у Амир Темурнинг Туркистонда илк Уйғониш даврининг «шайх ул-машойих»и Аҳмад Ясавий қабрини зиёрат қилиб, унга бўлган чексиз ҳурматининг рамзи сифатида туркий тасаввуф асосчисининг қабри устига 1396–1397 йилларда қурдирган маҳобатли макбараси тўғрисида хабар ҳам битмаган. Амир Темурнинг шахсан ташаббуси ва ҳомийлигида, «мураббий ва мукаввий»лигида қурилган бу маҳобатли макбара ҳозир ҳам улкан зиёратгоҳ ҳисобланади. XXI асрда ҳам ўз маҳобати билан Амир Темур номи, Темурийлар Ренессансига хос «темурийлар услуби»ни эслатиб турибди.

Умуман, бадий ва мемуар асарларда баён қилинган шаҳарлар тасвирининг услуби масаласи ҳам алоҳида мавзу ва услуб бўлиб, бу мавзу ва услубга «Бобурнома»дан анча аввал ёзилган машхур сайёҳ ва адиб Носир Хисравнинг ғарбий ўлкаларга саёҳат қилган етти йиллик (1045–1052) даврда

⁷⁸ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002, 34–бет.

кўрган-кечирганларини ўз ичига олган «Сафарнома»⁷⁹ асарини ёки машҳур араб сайёҳи Ибн Баттутанинг йигирма саккиз йиллик (1228–1256) муддатдаги кизиқарли ва ғаройиб саёҳати араб тилида баён қилинган "Саёҳатнома"ни⁸⁰ ҳам намуна қилиб кўрсатиш мумкин. Мухими шуки, А.Мец «Мусульманский Ренессанс»⁸¹ китобида шаҳарсозлик маданияти яхши ёритилган Носир Хисравнинг мазкур китобидан ҳам унумли фойдалангани кузатилади. Ҳатто, у бу асар номини китобнинг илмий иктибосида қайта-қайта кўрсатган.

Хулоса шуки, «Бобурнома»да баён қилинган яна бир муҳим, яъни бугунги илм, фан ва учинчи уйғониш даври учун зарур масалани алоҳида мамнуният билан таъкидлаш жоизки, Бобур мемуарида нафақат темурийлар Уйғониш даври ҳукмдорлари, мутафаккирларининг жонли образи, тарихий сиймосини ҳамда бу даврда қилинган ақл ва қўл ихтироларини, маданий кўтаринкиликни тасвирлаган, балки илк Уйғониш даврнинг Имом Бухорий, Имом Бурҳониддин Марғиноний, Шайх Саъдий, Тусий каби буюк сиймоларининг номи, яратган асарларининг хусусиятлари, шохбайтлари ва айрим фаолиятларига доир чизгиларни ҳам ёзиб қолдиргани ҳам таҳсинга лойиқ.

РЕЗЮМЕ. Мақола Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг "Бобурнома" мемуаридаги Темурийлар Уйғониш даврига оид маълумотлар таҳлилига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена анализу данных о темуридском Ренессансе в мемуаре Захириддина Мухаммада Бабура "Бабур-наме".

RESUME. The article is devoted to the analysis of data on the Timurid Renaissance in the memoir "Boburnoma" by Zahiriddin Muhammad Babur.

Таянч сўз ва иборалар: Ренессанс, анъана, атама, Темурийлар Уйғониш даври, тасниф, тадқиқ, услуб.

Ключевые слова и выражения: Ренессанс, традиция, термин, темуридский ренессанс, классификация, исследование.

Key words and word expressions: Renaissance, tradition, term, Timurid Renaissance, classification, research.

Олим ҚАЮМОВ

ЎЗБЕК МАРОСИМ ФОЛЬКЛОРИДА ШОМОН ИНИЦИАЦИЯСИ УДУМИ ТАҲЛИЛИГА ДОИР

Шомон маросимлари ўзининг мазмун моҳияти билан бадий тафаккурнинг бетакрор инъикоси сифатида муҳим аҳамият касб этади. Туркий қавмларнинг шомонийлик этикоди рус олимлари томонидан ўрганилган. Жумладан, П.Г.Богатиров ўз тадқиқотида Сибир шомонлари

⁷⁹ Носир Хисрав. Сафарнома (Форс тилидан Ғ.Карим таржимаси). – Тошкент: Шарқ, 2003.

⁸⁰ Ибн Баттута. Саёҳатнома. (Араб тилидан Н.Иброҳимов таржимаси). – Тошкент: Шарқ, 2012.

⁸¹ Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М.: Наука, 1966.

маросим жараёнини “бир кишилик театр” деб атаган⁸² бўлса, Сибир шомонлари маросими фольклорининг таникли тадқиқотчиси С.Е.Новик “Шомон маросими кинотнинг драматик таърифи сифатида”⁸³ номли мақоласида тадқиқотчи маросимга семиотик ёндашиб, маросимни этнография ва эътиқодни боғловчи матн деган хулосага келади. Ҳақиқатан ҳам шомон маросимларида сўз санъати билан бир каторда ракс, ҳаракат, ишора, мусиқа, расм ва ҳайкалча, маросим таомлари, шомон маросими учун зарур предметлардан фойдаланилади. Элшунослар томонидан шомон маросимлари жараёни ва деталлари атрофлича ўрганилган. Илоҳлар билан рухий боғланишга қаратилган бундай маросимларнинг таъсирида халқ драмаси шаклланган бўлиши мумкин. Шомон маросимлари драматик асарни майдонга келишига асос бўлган деган фикрни Е.С.Новик олға суради⁸⁴. Олиманинг фикрига таянган ҳолда масалага ёндашадиган бўлсак, ўзга олам вакилларининг ғайритабиий кўмаги улар томонидан танланган кишиларгагина тегади. Демак, санъат соҳасидаги иктидорли ноёб истеъдод эгалари ғайб олами вакиллари томонидан танланган ва уларнинг мададидан фойланиши борасидаги халқ қарашлари, сўз санъати, мусиқа санъати, ракс ва бошқа санъатнинг кўпгина турлари аجدодларимизнинг шомоний қарашлари, руҳлар ва ғайб олами вакиллари тўғрисидаги эътиқодий қарашлари натижасида майдонга келган. Мусиқа санъати билан шуғулланадиган аксарият санъат усталари билан яқиндан танишсангиз, уларнинг “оркаси бор”лигини сезиш кийин эмас. Бурят мифологиясида айтилишича, кўшиқ руҳи дуун кўкдан ерга тушиб одамларни кўшиқ куйлашга мажбурлайди. Одамлар кўшиқни шу қадар берилиб куйлар эканки, оқибатда шомоннинг транс ҳолатига тушаркан⁸⁵. Ҳомий руҳларнинг мадади билан улар бошқалар ижро қилолмайдиган авж нуқтада ашула ижро этадилар ёки бошқалар эплай олмайдиган тезлик ва чакконликда ракс ҳаракатларини бажарадилар. Умуман, ижодиёт, ҳаёлот, бетакрор тасвирлар яратиш муайян санъат турига киради. Унинг ибтидоси шомонийлик эътиқоди билан боғлиқлигини инобатга олсак, шомон фольклорини ўрганиш маънавиятимиз моҳияти ва тафаккуримиз тараққиёти учун нечоғли муҳим аҳамият касб этишини англаймиз.

Ўзбек халқида ҳар бир касб-хунарниги пири бор деган қараш мавжуд. Масалан, Ҳазрати Довуд алайҳиссалом темирчиларнинг пири, Ҳазрати Нух алайҳиссалом дурадгорларнинг пири, Ҳазрати Ёсуф асаларичиларнинг пири саналади. Демак, касбни эгаллашда пирига атаб қурбонлик бериш, пирини ёд этиш анъанаси шомонийликка хосдир. Қозокларда Коркут ота хофизлар ва шомонлар пири саналиши

⁸² Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. – М., 1971. С. 393.

⁸⁴ Новик Е.С. Камлания шамана как драматизированное описание вселенной // Сборник статей по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1973. С. 20–25.

⁸⁵ Болхосев С.Б. Дух песня // Материалы IV конгресс этнографов и антропологов России. – СПб., 2005. С. 196.

В.Н.Басилов томонидан қайд этилган эди⁸⁶. Шомон ўз пирлари руҳидан мадад олади. Пирлар руҳи воситасида ўз фаолиятини амалга оширади.

2006 йилда Жангил бахши Ахмедова хонадонида “Момо оши” маросимини кузатганимизда иштирокчилар маросим бошида хонанинг юкорисига қараб “Ассалому алайкум, хуш келибсиз” деб такрорлашди. Кейин шомон доирасини чалиб, ҳасбу ҳолини баён қилди. Кутилмаганда доиранинг ритми тезлашди ва йиғилган аёллар бирдан ўринларидан туриб, жазавага туша бошладилар. Кимлардир йиғлади, кимлардир ўзи сезмаган ҳолда ғалати қилиқлар қилиб рақсга тушди. Мазкур маросим жараёнида иштирокчилар руҳан шомонга итоат қилишлари, ўзларини билмасдан турли ҳаракатларни бажаришлари ғайб олами вакилларининг таъсири деб баҳоланиши мақсадга мувофиқдир.

Шомон ҳар бир маросим жараёнида руҳлар оламига саёҳат қилади. Улар билан мулоқотга киришади. Улардан қайсидир мушкул юмушни бажаришда мадад сўрайди ва фойдаланади. Бизнингча, қадимги одамларнинг шомоний қарашлари таъсирида халқ оғзаки бадий ижодиётида сеҳрли эртаклар сюжетига мифологик образларнинг ўринлашуви ва қаҳрамоннинг сафарга чиқиш, оғир дардга чалинган маликага соғлом бўлиши учун илоҳий қудратга эга сеҳрли предметни олиб келиш мотивлари шаклланган. Сеҳрли эртакларнинг тарихий ўзагини ўрганган олим В.Я.Пропп ҳам мифологик тасаввурлар сеҳрли эртаклар тадрижий тақомилида муҳим ўрин тутишини қайд этган эди⁸⁷.

Маълумки, маросим ўзининг вербал жиҳати билан фольклоршуносликнинг ўрганилиш объекти саналади. Маросим жараёнида ижро этиладиган айтимлар ҳаракатлар, предметлар ва мусика уйғунлигида маросимнинг мазмунини ифодаловчи рамзий ҳодиса бўлса, маросим айтимлари ижро ўрни, ижро услуби ва бадий хоссаларига кўра оғзаки бадий ижодиётнинг муайян жанрига мансуб. Маросим вербал ва новербал компонентлардан ташкил топади. Ҳар қандай маросимда сўз иштирок этади. Шомон маросимлари руҳларни чорлаш, руҳлар воситасида беморни даволаш, йўқолган предмет, бирор кишининг келажақ тақдири ҳақидаги маълумотларни башорат қилиш, муайян объектни ёвуз руҳлардан тозалаш кабиларни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

“Момо оши” маросими шомонликни қабул қилиш – шомоннинг қўл олиши ёки “қўлини янгилаш” муносабати билан ўтказилади. Баъзи жойларда “Сурпа янгилаш” ҳам деб юритилади. Касбни эгаллашда номзоднинг пирига атаб қурбонлик бериши, пирини ёд этиш анъанаси шомонийликка хос анъаналардандир. Шомон маросимларида қурбонлик бериш анъанаси етакчилик қилади. Шомонларнинг амалиётидаги асосий урғу ҳомий руҳларни рози қилиш саналади. Ҳомий руҳлар қурбонлик сабаблигина миннатдор бўладилар деган тушунча етакчилик қилади. Шунинг учун шомон касалларни даволашда аввал беморни боқади. Бокимда шомон томонидан руҳлар учун турли сакрал аҳамият касб этувчи таомларнинг тайёрланади (масалан, ширгуруч, ҳолвайтар, ис-бўғирсок

⁸⁶ Басилов В.Н. Культ святых в исламе. – М.: Мысл, 1970. С. 41.

⁸⁷ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946. С. 14.

кабилар). Ўзбек шомонлари амалиётида дастурхонга қурбонлик қилинган жониворнинг қонидан косага қўйилиши ҳам кузатилади. Бизнинг дала ёзувларимизда хатирчилик Жангил бахши Аҳмедованинг “Момо оши” маросимида дастурхонга ноз-неъматлар қаторида қурбонлик қилинган қўйнинг қони ҳам тортилганлигини гувоҳи бўлгандик⁸⁸. Худди шундай ҳолатни 2019 йил август ойида Карманада Дилбар бахши томонидан ўтказилган “Боқим” маросимида ҳам кузатдик. Шу ўринда, Самарқанд вилояти, Нуробод тумани, Севрни қишлоғида истикомат қилувчи 70 ёшли Ойдин момодан 2006 йилда биз томонимиздан ёзиб олинган “Сурпа янгилаш” маросимни таҳлилиги эътиборни қаратсак.

Сурпа янгилаш – бахшининг қўлини янгилаши муносабати билан ўтказиладиган маросим. Эътиқодга биноан, маросимга атаб сўйилган молнинг қони ерга тўкилмаслиги лозим. Сўйилган молнинг ўнг томони пиширилади. Таомига аччиқ маҳсулотлар (пиёз, қалампир, саримсоқ) солинмайди. Қўл олувчи кишига сўйилган молнинг қалласи, жағи, тили, ўнг оёғи берилади.

Момоларни қақиринида қўйидаги айтим айтилади:

*Қулдан бўлсанг, сувдан бўлсанг,
Сулаймондан қириб чиқ.
Арвоҳ бўлсанг, ғўрга бор,
Симён бўлсанг, сувга бор
Момо бўлсанг, бизга кел, –*

деб чироқ ёқилади (Ёқиладиган чироқлар икки хил бўлади. “Пой чироқ” момоларнинг чироғи, “эшма чироқ” эса, турли жойларга ёқиладиган чироқдир. Масалан, қулга, қон тўкилган жойга ва ҳоказо). Пой чироқ ёқилиб сурпа устига қўйилади. Бахши қушночларни сурпа атрофига давра қуриб, ўтиришларини буюради. Қушночлар сурпа атрофида ўтиришгач, йиғилганларнинг барчаси эшик тепасига қараб салом беришди. Аниқланишича, бахшининг қорловни бошлаши билан момолар – руҳлар қириб қелишар эканлар. Парилар ва руҳларнинг ташрифини фақат даврадаги аёлларгина қўра оларкан. Даврада момоларнинг сурпа атрофида йиғилишган пайт парилар доира ўйнатишар эканлар. Шунда баъзи қушночлар қўтаролмай йиқилиб қоларкан. Қушночларнинг маълумот беришича, момолар ва парилар дахл қилган кишиларгина қушноч ёки бахшилиқни қўл олар экан. Қўл олишда бемор қонланади. Бахши:

*Изхўрларга из қўйди,
Мойхўрларга мой берсин.
Манзилингни айттайин,
Борар жойинг айттайин.
Маконингни айттайин,
Қонсираган қассобга бор,
Бозордаги баққолга бор, –*

деб қўл олувчининг баданига қон суртади. Беморни қонлаш жараёнида бахши ёвуз руҳларни ҳайдашда давом этади:

⁸⁸ Муаллифнинг фольклор экспедицияси материаллари. Навоий вилояти, Хатирчи тумани. Ахборотчи: Жангил бахши Аҳмедовдан 2006 йил 14 майда ёзиб олинган.

*Чангиб қолган чўлга бор,
Қуриб қолган қўлга бор.
Етти ойлик ойга бор,
Олти ойлик жойга бор.*

Шундан сўнг момолар сурпани айлана бошлайдилар. Сурпа айланишда дастлаб етти, иккинчи мартасида беш, учинчи даврасида уч марта айланади. Бахши қўлида доираси билан момоларга қараб қуйидаги айтимни ижро этади:

*Сариқиз момо, сардорим,
Эшигинга қул бўлдим.
Тузлигинга туз, момо,
Ботим-ботим жойларга,
Ботмонлатиб олдим мен.
Мойиб бўлган жойларга,
Қонлар бериб олдим мен.
Зулм берманг ўзимга,
Каср қилманг кўзимга.
Ё, Сариқиз момо, сардорим,
Ўзинг мадад бергин.
Мен сизиндим Сариқиз момомга
Оллоҳ ёрдам берсин бандамга, –*

деб маросимни тугатади.

Бахши фотиҳасидан кейин маросим якунланади. Сўйилган мол гўштининг суяги мевали дарахтга ёки култепага, ўнг томони мевали дарахтга, чап томони кулга қўйилади⁸⁹.

Шомонлар тасаввурича, маросим бошланаётган вақтдаёқ уларни турли рухлар қуршаб олган бўлади. Шунинг учун шомон:

*Қулдан бўлсанг, сувдан бўлсанг,
Сулаймондан кириб чиқ.
Арвоҳ бўлсанг, гўрга бор,
Симён бўлсанг, сувга бор
Момо бўлсанг, бизга кел, –*

дейди.

Мазкур матнда рухларни чорлаш асносида Арвоҳ, Симён сингари ёвузлик касб этувчи рухлар ҳайдалади. Бахши ўзига ҳомийлик қилувчи момоларнигина чорлайди. Ёвуз рухларни ҳайдаш жараёнида шомон уларга йўл кўрсатади:

*Чангиб қолган чўлга бор,
Қуриб қолган қўлга бор.
Етти ойлик ойга бор,
Олти ойлик жойга бор.*

Шомоний тасаввурларга кўра ёвуз рухлар ташландик жойларда (қуриётган қўл, кимсасиз чўл, тўқайзор сингари) истиқомат қиладилар.

⁸⁹ Муаллифнинг фольклор экспедицияси материаллари. Самарканд вилояти, Нуробод тумани, Севрни кишлоғи. Ахборотчи: Ойдин момо, 70 ёшли, ўрта маълумотли. 2006 йил 4 ноябрда ёзиб олинган.

Шунингдек, шомоннинг ёвуз рухларни етти ойлик ойга, олти ойлик жойга замин олампидан олисдаги мифологик маконга йўллаши кузатилади.

Хуллас, ўзбек шомон маросимлари фольклоридаги инициация жараёнининг ўзига хос талқини ҳисобланган “Сурпа янгилаш” удумининг ўзига хосликлари куйидагиларда кўринади: 1. “Сурпа янгилаш” маросими шомон томонидан шомон касаллигига чалинган беморни даволаш ва шомонликни зиммасига юклаш мақсадида амалга ошириладиган магик маросим. 2. Маросимда фақат шомонийлик этиқодидаги аёллар иштирок этишади. 3. “Сурпа янгилаш” маросимини ўтказиш учун албатта қурбонлик қилиш талаб этилади ва қурбонлик қилинган жонивор қони билан қўл олувчи – бемор қонланади. 4. “Сурпа янгилаш” маросимини ўтказувчи ва шомон айтимлари ижрозиса тажрибали шомон ҳисобланади. 5. “Сурпа янгилаш” маросими ўтказиладиган жой сурпа атрофидир. 6. “Сурпа янгилаш” маросимида магик моҳиятга эга деб тасаввур қилинадиган чирок, сурпа, қурбонлик қилинган жонивор гўшtidан аччиқ маҳсулотларни қўшмасдан таом тайёрланади.

Маросимнинг структураси куйидаги компонентлардан ташкил топган: 1. Рухларни рози қилиш учун қурбонлик қилиш. 2. Шомонга муружаат қилган беморни қонлаш ва рухлар билан юзлашишга тайёрлаш жараёни. 3. Мифологик ҳомийларни қорлаш. 4. Шомон касаллигига чалинган бемор танасидан ёвуз рухларни ҳайдаш. 5. Янги шомонга қўл бериш. Санаб ўтилган маросим компонентлари бир бутунликда шомон инициацияси удумини ташкил этади. Маросим жараёнида эса махсус тайёргарликдан ўтган, шомон томонидан шомон йўқловлари, шомон қорловлари, шомон термалари, кўч-кўч каби шомон фольклори жанрлари ижро этилади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ўзбек шомонларининг қўл олиш маросими этнофольклористик таҳлил қилинган. “Момооши”, “Сурпа янгилаш” каби маросимлар жараёнида ижро қилинадиган шомон фольклори жанрлари хусусида мулоҳазалар юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье в этнофольклорном аспекте изучен вопрос передачи шаманского дара узбекскими шаманами. Приведены суждения автора о жанровых особенностях шаманского фольклора, исполняемого во время обрядов “Момооши”, “Сурпа янгилаш”.

RESUME. The article provides an ethno-folkloristic analysis of the ceremony of shaking hands with Uzbek shamans. Genres of shamanic folklore performed during ceremonies such as “Momooshi”, “Surpa yangilash” were discussed.

Таянч сўз ва иборалар: маросим, шомон, экстаз, сурпа, ҳомий рухлар.

Ключевые слова и выражения: обряд, шаман, экстаз, подстилка, духи-покровители.

Key words and word expressions: rite, shaman, ectaz, Surpa, patron of the shaman

Гулноза ЭРНАЗАРОВА

ОЙБЕК ШЕЪРИЯТИГА ХОС МЕДИТАТИВ ХУСУСИЯТЛАР

XX аср ўзбек шеъриятидаги 30-йиллар лирикаси ўзидан аввалги эркли, шонли ва шиддатли тарихий даврнинг поэтик тафаккури табиатидан нисбатан фарқ қилади. Табиийки, бундай тафовут шоирларнинг дунёқарашига, эстетик идеалига, тарбия топган муҳитига таъсир кўрсатган ижтимоий омиллар, бадий адабиётнинг жамият ҳаётига жиддий аралаштирилгани, шу жараёнда ижодкорларнинг эркин фикри учун имкониятларнинг чеклана боргани ёки шоирларнинг кўнгил туйғулари изҳорида жиддий метафоралар ортига беркинишга мажбур бўлгани каби бир қатор жиҳатлар билан изоҳланади. Аммо бу давр шоирлари шўро замонида адабиёт майдонида кириб келган, ижодини шу камровда тугаллаган бўлса ҳам, уларнинг умумижодий адабий мероси сараланганида, абадиётга алоқадор бўлган гўзал шеърлар, кўнгил шеърлари, бевосита лириканинг медитатив хусусияти билан боғлиқ равишда кўзга ташланадиган намуналари ҳам топилади, албатта. Мушоҳадага чорловчи, чин кўнгил тўлқинларининг изҳорлари бўлган бундай шеърларни Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Усмон Носир, Максуд Шайхзода, Миртемир каби ўз даврининг машҳур шоирлари ёзди. Айнан шу типдаги шеърларининг таъсир куввати уларга шон-шухрат олиб келгани ҳам айни ҳақиқатдир. Қолаверса, ўша замон ўзбек шеъриятининг асл кифасини ҳам фалсафий-медитатив хусусиятга эга бўлган ўзига хос санъат намуналари саналган шеърлар галереяси намоён қилади. Ушбу авлод орасида Чўлпонга руҳан энг яқин бўлган шоир, шубҳасиз, Ойбек эди. Ойбек ўз замонида – ижодининг илк палласида Чўлпонга эргашди, ёш шоирнинг дастлабки шеърий машқларида Чўлпон ижодига хос лирик пафос сезилади. Бу пафос мустабид тузум даврида Ойбек учун айб сифатида тақалган бўлса, янги – мустақиллик замонида фазилат бўлгани ҳам сир эмас. Зотан, истиклол йилларида Чўлпон билан Ойбек шеъриятининг ўзаро ғоявий-бадий муштарак жиҳатлари махсус ўрганилди ҳам. Бу ҳақда Акбарали Сабриддинов шундай ёзади: “XX асрнинг 20-йилларида шеъриятга кириб келган Ойбекнинг Чўлпондан ижодий таъсирланиши, биринчидан, устоз санъаткорнинг бетакрор услуби, ўзига хос овози бўлса, иккинчидан, уларнинг бир-бирларига руҳан яқинликларида, тасвир усулларининг ўзаро жўровозлигида эди. Ойбек ҳам Чўлпон сингари замондошларидан фаркли ўларок туйғу-кечинмалар шеъриятини бирламчи ҳисобларкан, турли чақирик ва шиорбозликлардан холи бўлган умумбашарий ва умрбоқий асарлар яратишни мақсад қилиб қўйди”⁹⁰. Айнан руҳан яқин, устоз-шогирд мақомида бўлгани сабабли ҳам Ойбек Чўлпон ижодига ҳужум бошланган 20-йилларнинг иккинчи ярмида

⁹⁰ С а б р и д д и н о в А. Ойбек шеърий маҳорати. – Тошкент: Фан, 2005, 18-бет.

устозининг химоясига учун “Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак?”⁹¹ деган мақола билан матбуотда чиқишлар қилади. Ойбек бу ўринда химоя ва баҳони мафкурага эмас, балки бадий адабиётнинг, хусусан, шеърнинг асл табиати хос бўлган санъат қонуниятлари, медитатив лирикага оид мезонларга қаратади. “Ойбек уни (Чўлпонни – Г.Э.) химоя қилади. Пушкинни мисол келтириб, адабиётнинг спецификасини эслатади, шеър ва шоирни теранрок тушунишга, истеъдодини қадрлашга ундайди”⁹². Ойбекнинг шеърят майдонига кириб келган паллаларидаёқ сўз санъати воситасида гўзаллик, завкли манзараларни майдонга келтириш талабини бошқа кимсаларга ҳам, ўз олдига ҳам бош мақсад қилиб қўяди; шу билан бирга бадий адабиётга назар ташлаётган мафкура қорчалонларига ҳам айна поэтик санъат талабларини эслатишни унутмайди. Шеърнинг қайфиятга, шоир яшаб турган муҳитга боғлиқ индивидуал ҳодиса эканига урғу беради. “Ойбек чин шеър ўз ҳолича ҳеч қандай изох, оқлов, тушунтиришга муҳтож эмаслигини, у бор ва яхши бўлгани учунгина яшашга ҳамда идрок этилишига ҳақли эканлигини теран англаб етган шоир эди. Шеърнинг мақсади ҳам, вазифаси ҳам ўзидан иборатлиги унга аён ҳақиқат эди. Шунинг учун ҳам Ойбек Чўлпон ижодининг бадий қимматини ҳаммадан кўра теранроқ англади ва уни химоя қилишга ўзида куч топа билди”⁹³.

Ойбек – юрак шоири, Ойбек ҳислари, руҳий кечинмалари ва энг нафис, нозик, инжа ҳис-ғуёларини шеърга солди. Шу боис шоир ўзининг илк тўпламини “Туйғулар” деб номлади; айна шу тўплами таркибда келган, 1925 йили ёзилган “Най куйлари” шеърини Ойбек Чўлпонга бағишлагани ҳам бежиз эмас. Шеър сарлавҳасидан кейин “Кўп суюкли шоиримиз Чўлпонга” деган бағишлов таъкидини илова қилади. Чўлпонга берилган сифат оддий эмас, балки “кўп суюкли шоир”дир.

Тонг юзин очмиш эди,

Ипак нур сочмиш эди.

Кўкда олтин юлдузлар

Уёлиб қочмиш эди.

“Тонг”, “кўк”, “юлдуз”, “нур” – шеърининг матн таркибидаги бундай нур сочадиган бадий элементлари – поэтик сўзлар беихтиёр Абдулҳамид Чўлпонни эслатади. Аслида, куй чалаётган ҳам Чўлпон экани маълум гап. Шоирнинг лирик қаҳрамони шу куйга ошuftа бўлади. Ёш ва покиза кўнгилли шоир ўша мафтункор куй оҳанги изидан чопиб юради, унга ҳавасланади. Ўша най чалиб, куй ижро қилаётган шоирга қарата айтади:

Дедим: “Ҳижронли шоир.

Бир оз-да чалинг бу он.

⁹¹ О й б е к. Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак? \ “Кизил Ўзбекистон” газетаси, 1927 йил 17 май (Қайта нашри “Шарқ юлдузи” журнали, 1989 йил 6-сон. Нашрга тайёрловчи Б.Дўстқораев).

⁹² Ш а р а ф и д д и н о в О. Миллатни уйғотган адиб \ Миллатни уйғотган адиб. – Тошкент: Университет, 2005, 8-бет.

⁹³ Й ў л д о ш е в Қ., И с м о и л о в а М. Тароватли шеърят \ Миллатни уйғотган адиб, 64-бет.

Тоғларга қучоқ очай.

*Озгина завққа толай!*⁹⁴

Куйдан, табиатдан, гуллардан, қушлар сайрашидан шавкланиб, завкланиш мотиви Ойбекнинг лирик шеърларига хос бетакрор хусусиятлардан бири саналади. Ойбек ижодининг 20–30-йилларида ишқ-мухаббат мавзуси билан уйғунлашган табиатдаги турли ҳодисаларга муносабат мавзуси етакчилик қилади. Табиатнинг уйғунлиги, уйғониши, тонг отиши, куёш юзини булут коплаши каби метафоралар шоирнинг рухий кайфиятини, замон-муҳитнинг кўчим сифатидаги умумҳолатни намоён қилади. Шу билан бирга табиат кучоғидаги турли гул-чечак, барглار ранги, ёмғирли ёки булутли ҳаво каби образларнинг кўчимида Чўлпонга хос руҳият оҳанглари сезилади. Бу ҳолни чуқур идрок қилган XX аср ўзбек шеърятининг билимдони Наим Каримов Ойбекнинг “Юлдузлар чаман-чаман...” шеъри таҳлили муносабати билан қуйидаги диққатга молик фикрларни ёзади: “...Чўлпон тарихий давр тақозоси билан лирик шеърдан кўра, эрк ва хуррият ғоялари билан йўғрилган ижтимоий лирика намуналарини яратишга катта эътибор берган. Шу туфайли Чўлпон бошлаб берган лирик ҳис-туйғу ва кечинмаларни нозик ифодалаш, шеърый тилни камалак нурлари билан порлатиб юбориш ва бу тилни “истиоралаштириш” Ойбек лирикаси ва, умуман, Ойбек ижодида шеърый санъат даражасига кўтарилган, десак, янглишмаган бўламиз”⁹⁵. Масалан, Ойбек бир қиз тилидан айтилган “Куз ва қиз” шеъри охирида:

Ҳой япроқлар, япроқлар!

Мен-да сиздек тўкилдим,

Очилмаган бир гулдим,

На ўйнадим, на қулдим...

*Япроқлар, ҳой япроқлар*⁹⁶, –

деб ёзади. Чўлпон ижодининг муҳим лейтмотиви бўлмиш куздаги япроқларнинг тўкилиши, гезариб, қизариб қолиши, ўзбек қизи тилидан айтилган лирик кечинма латофати Ойбекни ўзига ром этди⁹⁷. Сўлғин чечакнинг, сарғайган япроқларнинг ёки йўлда кетаётган йўловчининг ҳолатини, кўкдаги юлдузнинг ўчиб-ёнишлари, уларга мурожаат ва муносабатдан майдонга келган мушоҳадавий шеърларда Ойбекнинг чинакам лирик кайфияти кузатилади. Шеър – кўнгил хазинасининг қимматбаҳо жавҳари. Шоир – гўзал орзу-истаклар ва эзгу ниятларни дилига туккан одам. Унинг кўнгли ҳар чок гўзалликни, яшилликни, инсонийликни, баҳорий кайфиятларни қўмсайди. Кузги ҳаволар, узилган япроқлар, сарғайган майсаларни эмас, Ойбек таъбирича, “қалб фақат навбахорни йўқлайди”. Аммо шоирнинг қалби уйғоқ ва туйғули қалб, шу боис булут остида қолган ой мушоҳадасида, сўлаётган гулни, сайрашдан тўхтаган қушларни кўрганида унинг “дарди, ғами” кўзғалиб кучаяди.

⁹⁴ О й б е к. Мукамал асарлар тўплами. XX жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1975, 51-бет.

⁹⁵ Миллатни уйғотган адиб, 22-бет.

⁹⁶ Ўша манба, 78-бет.

⁹⁷ Бу ҳақда қаранг: Ҳ а м д а м У. Янги ўзбек шеърятини. – Тошкент: Adib, 2012, 236-бет.

Гоҳида бу сезим ижтимоий, истиоравий мазмун касб этади. Ўз даврининг оташин шоирларига ўхшаб кишандан кутулиш, эрка эришиш Ойбекнинг лирик қаҳрамони табатиға ҳам хосдир.

Озод инсоннинг жисмини кишанлаш мумкиндир, эҳтимол, бироқ унинг руҳи, кайфияти, рубобий хис-туйғулари ҳамиши юксак парвозда бўлади. Бу психологик ҳолат шоирларнинг юрагининг туб-тубида яширинади. Ойбек руҳан кучли, ўзлигини, “мен”ини чуқур англаган шоир эди. Бу завқ-шавқли амаллар, зиддиятлар унинг бутун ижодидан қизил ип ағглиғ ўтади.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада Ойбек шеърятига Чўлпон лирикасининг таъсири ва шоир ижодида медитатив бадиий хусусиятлар таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучается вопрос влияния лирики Чулпана на поэзию Айбека, анализированы медиативные поэтические особенности творчества поэта.

RESUME. In this article, the author studies the influence of Chulpan's lyrics on Aybek's poetry and the mediative poetic features of the poet's creativity.

Таянч сўз ва иборалар: Ойбек, Чўлпон, шеърят, фалсафий-медитатив хусусият, табиат тасвири.

Ключевые слова и выражения: Айбек, Чулпан, поэзия, философско-медиативная особенность, изображение природы.

Key words and word expressions: Aybek, Chulpan, poetry, philosophical and mediative feature, image of nature.

Қаҳҳор ЙЎЛЧИЕВ

ЛИРИК ШЕЪРДА БАДИЙ МАКОН МУАММОСИ

Ижодий жараённинг шеършуносликда нисбатан кам тадқиқ этилгани баъзи олимларимиз орасида лирик шеърдаги бадиий вақт ва макон масаласига нисбатан камроқ эътибор берилиши ёки умуман эътибор қаратмаслигига олиб келмоқда. Ваҳоланки, шоир ифодалаётган лирик воқеликнинг кичик тасвири ҳам шоир ва у орқали давр қаҳрамонининг ботиний олами, ундаги бадиий-эстетик эврилишларни очиб беришга хизмат қилади.

Лирик вақт ва бадиий макон бирлиги ҳамда уларнинг гўзаллик категориясини яратишига оид мулоҳазалар Ф.Гегель асарларида кенг акс этган. “Табиат – умуман осмон билан ер, шунингдек, инсон ҳам биргина ҳаво бўшлиғида умр кечирмайди, балки ўзлигини ариқлар, дарёлар, тепалиқлар, тоғлар, воҳалар, ўрмонлар, даралардан иборат муайян макон бағрида хис этади ва фаолият кўрсатади”⁹⁸. Мутафаккир ҳар қандай инсон аниқ маконда мавжуд бўлишини таъкидлар экан, у лирик қаҳрамонни ҳам назарда тутган, дейиш мумкин. Француз олими Гастон Башлярд макон бадиияти ҳақида фикр юритар экан, Карл Юнг изидан бориб, оламни улкан уйга қиёслайди ва ундаги ертўла антик маданият, биринчи қаватдаги ҳар бир хона ва унинг деталлари инсон онгида унинг руҳи билан

⁹⁸ Гегель. Эстетика ёхуд санъат фалсафаси ёхуд бадиий ижод фалсафаси. 1-жилд. М.Абдуллаев таржимаси. – Фарғона. 2011, 208-бет.

боғлиқ ноёб ходиса эканлигини, шеърда шоир ўзи босиб ўтган билим йўлини англаш учун куч топади ва айнан шу аснода илҳом ва истеъдоднинг диалектик муносабатлари юзага чиқишини қайд этади⁹⁹. Дарҳақиқат шеърда рух, қалб, идрок бирлиги бадий макон сифатида юзага чиқади. А.Г.Маслованинг фикрича, “Ўз муаммо ва изтироблари билан ёлғиз қолган инсон ўзида Яратганин англаш орқали заминда мавжудлик билан уйғун кучни топишга маҳкум”¹⁰⁰. Яъни инсон иродаси ботиний олам билан ташқи оламни бирлаштирувчи куч ҳисобланади.

Замонавий ўзбек лирикасида бадий вақт ва макон категорияси етарли даражада тадқиқ этилмаган. Ҳолбуки, шоир бадий асар яратиш жараёнида ўзи кўрган аниқ вақт ва жойда бўлиб, уни ўзидан олдинги ва кейинги вақт лаҳзалари билан ифодалашини ҳар қандай шеърда учратиш мумкин. “Лирик шеърятдаги вокелик, кечинма, образ, турли бадий тасвир восита ва ифода усуллари бадий вақт ва макон бирлигида юзага чиқади. Натижада лирик шеър мазмунида салмоқ ортади”, деган хулоса берилган¹⁰¹.

Демак, лирик шеърятда бадий макон тасвирий деталь ёки лирик кечинмага алоқадор барча предмет, нарс-буюмлар билан тўлдирилиб берилади. Буни қуйидаги шеър таҳлилида кузатиш мумкин:

У боғда сен қолдинг –

Дарахтлар билан.

Қушлар билан қолдинг. Тушларинг билан...

Юрагингдан мени айладинг барҳам,

Қандайдир беқайғу ишларинг билан

Сўзларингда нега шеър йўқ?

*Билмайсан*¹⁰².

Мазкур шеърда дастлаб умумий макон – боғ ифодаланган. Кейин эса шоир тасвирга янада аниқлик киритади ва дарахтлар, қушларни келтиради. Аслида боғ макониданок ўқувчи хаёлида ассоциатив тарзда дарахт кўплиги, унда қушлар борлиги ҳақидаги тасаввур шаклланади. Бу тасаввур ва ташқи борлиқдаги маконда ўхшашлик бор, лекин шеърдаги тасвир фонида лирик субъект мурожаат қилаётган шахс борлиги маконга муаллифнинг ўзгача бадий эстетик-функцияси юкланганини билдиради. Унда қачондир ўзи меҳр қўйган маъшуқа образини туш, юрак, шеър каби деталлар ёрдамида ўтган ва ҳозирги замон доирасида тасвирлайди.

Шеър ижровий лирикага мансуб бўлиб, туш, юрак, шеър деталлари образнинг ички ва ташқи олами гўзаллигига ишора қилади. Лекин яхлит тугалланган лирик шеър бўлиши учун бу ерда рух, қалб ва идрок бирлиги етишмайди. Шунинг учун шоир юқоридаги тезислар охирига антитезис, мазмуний зидлашиш қўшади:

⁹⁹ Gaston B. The poetics of space. – New York: Orion press. 1964. P. 3.

¹⁰⁰ Маслова А.Г. Поэтика времени и пространства в русской поэзии последней трети XVIII века. АКД. – Киров, 2014. С. 38

¹⁰¹ Ёлчиев Қ.В. Объектив ва субъектив яхлитлик. НамДу Илмий ахборотномаси – Наманган: Научный вестник НамГУ, 2019, № 3. С. 244–249.

¹⁰² Азим У. Жимлик: назм, наср, драматургия. – Тошкент: F.Фулломномадаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012, 107-бет.

Фақат қуриб қолган дарахтни кўрсанг,

Йиғлайсан...

Негадир ўқсиб йиғлайсан.

Бу ерда образнинг қалб диалектикаси, кечинмалар ҳаракатини англаш мумкин. Айнан ундаги руҳ ва армонли қалб бадий образнинг ноёб кечинмалари, лирик субъект туйғулари эволюциясини билдиради. Қуриган дарахт тимсолида ўзининг қачонлардир юксак орзу ва ҳиссиётга тўла қалбини, армонга айланган муҳаббатини кўради. Шоир тасвир сўнгида мазмуний зиддиятни ифодалар экан, боғ маконининг шеърдаги лирик воқеликни яхлит асар даражасида ифодалашига эришган. Боғ маконининг марказидаги маъшуқа образи лирик субъект илгари сураётган бадий ғоя, мавзунинг қалити ҳисобланади. Демак, бадий макон марказида инсон ва унинг руҳини таҳлил этиш вазифаси турибди. Айнан шундай вазифани Усмон Азимнинг “Баҳор завқи” шеърида ҳам кузатиш мумкин:

Гул бўйи кирди учиб ...

Ўвлига боқдим наҳор.

Боғни ям-яшил қучиб,

Гуллаб турибсан, баҳор.

Бу шеърини парчада ҳам боғ қўлланган бўлиб, унинг вазифаси аввалгидан бирмунча фарқ қилади. Лирик субъект хонасига ташқаридан гулнинг муаттар бўйи оқиб киргани ва бу ҳовлида кезиб юрган Баҳор туфайли эканини ифодалар экан, Баҳорни образга айлантиради. Бу ердаги боғ, гул деталлари маконий структурани билдирса, баҳорнинг яшил боғни қучиб туришида баҳор образининг портрети берилган. Кейинги сатрларда эса ёмғир ёғиши метафорик асосда гўзал тарзда ифодаланган.

Томчиларнинг галаси –

Тангри берган имтиёз:

Сочилмоқда бошингдан

Беҳисоб митти парвоз.

Шеърда руҳий параллелизмдан фойдалангани мазкур бандда янада очиқроқ намоён бўлади. “Томчилар галаси” – ёмғир ёғиши баҳорда майсалар учун алоҳида аҳамиятга эгалиги акс этган. Шоир ҳовлидаги боғда кечаётган жараёни тасвирлар экан, унга ўз руҳиятида юз берган кўтаринкиликни ҳам сингдириб юборади. Бу жараёни унинг ўзи ҳам тўла англаб етмаганлигидан хайратда ўз-ўзига риторик мурожаат билан шеърни тугатади:

Менга нега боқасан

Ҳайрат ичида, кўклам,

Ўзи менга не бўлган –

Гулладиммикан мен ҳам?¹⁰³

Тавсифий шеърларнинг аксариятида шоир ўзи идрок этган воқеликнинг чизгиларини бериш орқали, ўз ички олами (ботиний макон)даги кечинмаларни ифодалайди. Бунда тасвирланаётган маконий чизгиларнинг қолгани ўқувчи онгида ассоциатив тарзда шакллантирилади.

¹⁰³ Ўша китоб, 44-бет.

Шоир поэтик образни маконий мавжудлигини тасдиқлаш орқали образнинг характер қирраларини ҳам акс эттиради. Бунда унинг руҳи, қалбидан кечаётган сурур ташки макон билан мувофиқликда ҳаракат қилади. Натижада шеърдаги кўтаринкилик, гўзаллик пафоси ўқувчига ҳам кўчади. Чунки образнинг етакчи хусусиятларидан бири, бу у ўзининг бадий-эстетик юқламасини бошқаларга етказиш бўлиб, юқоридаги шеърда гедонистик таъсирнинг етказилиш жараёнини шоир руҳий параллелизм орқали кўрсатган. Демак, лирик воқелик бошланган жой шоир ботиний макони бўлиб, сўнгра матндаги ҳовли тасвирига кўчган ва ундан ўқувчи ботиний оламига узатилган. Шу ерда шеърнинг матнгача бўлган тузилмаси, яъни ташки макон-ботиний макон ўқувчидаги таассурот яхлит композиция сифатида кўзга ташланади.

Юқоридаги шеърда, ва умуман барча шеърларда ҳам шундай, шоир қалбида кечаётган жараёнлар ўзига қадрдон бўлган турли кечинма ва ҳис-туйғуларни, ўтмишдаги образларни имкон даражасида тасвирланаётган бир макондаги ягона образ атрофида бирлаштиради. Зеро, бу ижод жараёнининг ўзига хос тамойили бўлиб, буни Гастон Башляр қуйидагича изоҳлайди: “Теран қадриятларнинг феномеологик тадқиқи учун, ўз-ўзидан аёнки, уйнинг ёпиқ макони ўзига хос қулайликка эга. Албатта, бир шарт билан, биз уйни уйғун ва бир вақтнинг ўзида мажмуавийликда оламит ҳамда унинг барча қисмларини асосий қадрият сифатида интеграциялашга ҳаракат қиламиз. Уй биз учун тарқоқ образлар ва шунинг билан бирга, яхлит образ манбаидир. Ҳар иккала ҳолатда ҳам тасаввур реаллиқнинг аҳамиятини кучайтиради. Ўзига хос тортишиш кучи образларни уй атрофида тўплайди. [2.39] Бироқ, шоир тасвирлаётган макон ҳақидаги хотира, кечинмалар орасидан шеърдаги образ ва ғояга оид аниқ моҳиятни ажратиб бера олиши катта муаммо ҳисобланади. Чунки ижодий жараёнда тасаввур шоир ҳаёлларини бошқа томонга олиб кетиши ва ифодаланиши лозим бўлган муаммодан бутунлай бошқа нарсани ифодалаш мумкин ёки тасаввурдаги образни керакли даражада очилмаслиги, кечинмалар зарур образ атрофида бирлашмаслиги ҳолатлари ҳам учрайди. Натижада шеърдаги бадий макон ва тасвирида парокандалик юз беради. Бундай ҳолат ҳам тасвирдаги маконий деталлар орқали умумий макон тасвирини яхлит англашга хизмат қилиши мумкин. Тўғри, лирик воқелик тасвиридаги узилиш кечинмалар синиши, кескин бурилишида ҳам акс этса, бу шеър бадийлигига соя соладиган ҳодисага айланиб кетиши ҳам мумкин. Бунга эса йўл қўймаслик лозим. Умуман олганда, лирик шеърда бадий макон шеърдаги лирик воқеликни жамловчи, уни шоир ва ўқувчи тасаввурдаги бошқа маконий деталлар ёрдамида тўлдириб, шеърни яхлит бадий структурасини намоён этувчи асос сифатида олинishi керак.

РЕЗЮМЕ. Мақолада лирик шеърдаги воқеликни ифодалашда бадий маконнинг ўрни ва аҳамияти ҳақида фикр юритилади. Шоир ўзи англаган бадий оламини тасвирлар экан, унинг асосий деталларини ифодалаш орқали аниқ бадий маконни тасвирлайди. Шеърдаги кечинма ва муаммолар тизими реаллашиб, ўқувчига бадий-эстетик таъсир этади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь идёт о роли и значении художественного пространства в передаче действительности в лирическом

стихотворении. Поэт, изображая осознанный им художественный мир, рисует художественное пространство при помощи изображения его деталей. Переживания и проблемы в стихотворении реализуются и оказывают художественно-эстетическое влияние на читателя.

RESUME. The article discusses the place and significance of artistic space in a lyric poem. The poet portraying the artistic word, which he himself was aware of, with the help of precise and imaginative details shows the artistic space. Experiences and problems in the poem are realized, artistically and influencing the reader.

Таянч сўз ва иборалар: шеър, вақт, макон, хронотоп, образ, пейзаж, деталь.

Ключевые слова и выражения: стихотворение, время, пространство, хронотоп, образ, пейзаж, деталь.

Key words and word expressions: experiences poem, time, space, the chronotope, image, landscape, detail.

Дилмурод ХОЛДОРОВ БАДИЙ УСЛУБНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Адабиётшунослик тарихига эътибор берсак, бадий ижод табиати, ижодкор шахс дунёкараши, поэтик тафаккур кўлами, адабий жанрлар, бадий тасвир воситалари, санъат асарида ижодкор шахсининг намоён бўлиши, воқеликни тасвирлаш усуллари, шунингдек, бадий услуб ҳақида турли-туман фикрлар мавжудлигига гувоҳ бўламиз. Қадимги юнон мутафаккири Арастунинг “Поэтика” асаридаги “Тасвирлашнинг турли воситалари” деб номланувчи қисмида шундай фикр мавжуд: “Баъзи кишилар маҳорат, баъзилар малака сабабли, яна баъзилар туғма истеъдодлари туфайли бўёқлар ва шакллар ёрдамида кўп нарсаларнинг тасвирини – ўхшашини тасвирлайдилар. Ҳозиргина эслаб ўтилган санъатларнинг ҳаммасида ҳам алоҳида ё ритм, ё сўз ва ё худ гармония ёрдамида, ёки шуларнинг ҳаммаси уйғунлигида тасвирлайдилар”¹⁰⁴. Арасту таърифига кўра, санъат асари ҳаётда мавжуд воқеа-ҳодисаларни бадий-эстетик идрок этиш, уларнинг ўхшашини турли воситалар ёрдамида акс эттириш орқали дунёга келди. Бадий адабиётда бу жараён, шубҳасиз, сўз орқали амалга ошади. Бадий тасвирга йўналтирилган сўз муайян тартиб, мантикий изчиллик, поэтик бўёқдорликни талаб этади. Шундай талаблар мажмуаси эса бадий услубни майдонга келтиради. Кўчирмада келтирилган “ритм – сўз – гармония” учлиги бадий услубда истисносиз тарзда бир-бирини тақозо қиладиган, тўлдирадиган ва услуб яхлитлигини ташкил этадиган ўзгармас, зарурий компонентлардир. Одатда ритм услубнинг шаклига, сўз мазмунига доир тушунча бўлса, шу икки тушунчанинг муштарак шакли, уйғунлиги гармониядир. Гармонияга эга бўлмаган услуб чала ёки шакланмаган услуб ҳисобланади. Шу ўринда энг муҳим бирлик – гармонияни ташкил этувчи моя нима, деган ҳақи савол туғилади. Бу саволга жавоб бермасдан туриб, бадий услубнинг поэтик матндаги ўрни ва вазифасини белгилаш мумкин эмас. Келтирилган

¹⁰⁴ А р а с т у. Поэтика. Ахлоки кабир. Риторика.. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011, 20-бет.

иктибос диккат билан таҳлил қилинса, ушбу салмоқли сўрокка берилган жавоб унда акс этгани аниқ кўринади. Иқтибоснинг аввалги жумласида Арасту гармония, яъни мукамал, яхлит услубни юзага келтирувчи моянинг уч шакли, таъбир жоиз бўлса, учта даражасини келтириб ўтган. Зотан: **“Баъзи кишилар маҳорат, баъзилар малака сабабли, яна баъзилар туғма истеъдодлари туфайли бўёқлар ва шакллар ёрдамида кўп нарсаларнинг тасвирини – ўхшашини яратадилар”** (Таъкид бизники, – Д.Х.). Мавжудликнинг ўхшашини дунёга келтириш, бошқача айтганда, бадий акс эттириш, адабиётда унинг ягона материали сўз орқали амалга оширилар экан, сўзни истифода этишнинг даражаси маҳорат (кўп машқ қилиш), малака (узоқ вақт бир нарса билан шуғулланиш) ва истеъдодга боғлиқ, – дейди Арасту. Бундай фикр ўз-ўзидан бадий асар услубида сўз санъати ижодкори, муаллифнинг ўрни ва шахсияти масаласига бориб боғланади. Истаймизми-йўқми, бундан қатъи назар, муаллифнинг даражаси бадий асар, демакки, бадий услуб даражасини белгилайди.

Демак, бадий асар малака, маҳорат ва истеъдод орқали майдонга келади. Агар бир ижодкорда мана шу хусусиятларнинг ҳаммаси мужассам бўлса, бундай ҳолатни ижод жараёнидаги энг ноёб, энг олий ҳодиса сифатида баҳолаш мумкин. Лекин адабий-тарихий жараён шунни кўрсатадики, бадий асарни фақат олий даражадаги истеъдодларгина яратмайди. Бадий асар устида қилинган узоқ ва машаққатли меҳнат, тинимсиз қайта ишлаш жараёнлари малака ва маҳоратни шакллантиради, ўзига хос услубни вужудга келтиради. Бошқаларнинг ҳаёлига ҳам келмаган бадий кашфиётлар, эстетик камровнинг тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада кенглиги, тасвирнинг фавқуллодда ўзига хослиги, эстетик идеалнинг самовийлиги, образлар талқинидаги оригиналлик малака ва маҳорат билан бирга илоҳий истеъдоднинг мавжудлигидан далолат беради.

Шарқ мумтоз поэтикасида ҳам муаллиф шахсияти, бадий асар услуби гармонияси энг яхши бадий асар ёхуд истеъдоднинг шарт сифатида тушунтирилган. Араб алломаси Бишр ибн Муътамирнинг: “Агар тилинг раван, қаламинг ўткир, баёнинг етук, лафзинг лутфли, иқтидоринг тугал, фаҳм-фаросатинг нозик бўлса, хослар учун ёзганинг оммага ҳам тушунарли бўлса ва омма учун ёзганинг хослар учун ғализ кўпол кўринмаса, бунинг учун сўз ва ибораларда мўътадил, ўрта йўлни топа олсанг, **том маънода истеъдод соҳибидирсан**”¹⁰⁵ (таъкид бизники, – Д.Х.), – деган фикрлари шу жиҳатдан диккатни тортади. Китобнинг номланишиёқ “Синоъат-ул-иншоъ”, яъни “ёзиш санъати” деган маънони билдиради. Юқоридаги парчада бадий матнни юзага келтириш жараёнида нималарга риоя қилиш, қай тарзда ва қандай ёзиш, ёзишга бел боғлаган ижодкорнинг шахсий фазилатлари қандай бўлиши, баён этикаси, сўз танлаш кабиларнинг барчаси бир нуктага, яъни истеъдодга келиб туташади. Бундай фикр бадий асар тили ва услубининг ижодкор шахсияти билан чамбарчас боғлиқлигини яна бир бор таъкидлайди. Демак,

¹⁰⁵ Бишр ибн Муътамир. Синоъат-ул-иншоъ // Мумтоз шарқ поэтикаси. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: ЎМЭ, 2008, 327-бет.

мукаммал бадий асар факат фикрнинг янгилиги билан эмас, тилнинг равонлиги, баённинг етуклиги (тушунарли, мантиқан изчиллиги, соддалиги ва равонлиги), ифоданинг нозиклиги (бадий бўёқдорлик), ёзувчи фаҳм-идроки, табиатининг адибга хослиги билан белгиланади. Ҳақиқатдан ҳам, Шарқ поэтикаси талабига кўра сўз айтиш этикаси, айниқса, **“рост сўз”** бадий ижоднинг энг муҳим шартларидан бўлган. Бунга амал қилмаган ижодкор чин ижодкор саналмаган.

Ижодкор шахсияти ва бадий асар услуби муштараклиги масаласига Шарқ ва Ғарб поэтикасининг қадим даврлариданок жиддий эътибор қаратилган. Бадий ижод гармониясини ташкил этувчи асос сифатида ижодкор шахси, дунёқараши ва табиати олинган. Бу борада икки қутб мутафаккирларининг қарашлари анчайин яқин бўлган.

Гегелнинг “Эстетикадан маърузалар” асарида сўз санъати ва ижод жараёни ҳақида фикр юритилар экан, тарихийлик ва замонавийлик, адабий турлар, халқ тили ва халқ ижодиётининг услуб билан бевосита боғлиқлиги таъкидланади. Шулар билан бир қаторда услубга хос “нафислик, равонлик ва таъсир самарадорлиги”га асосий эътибор қаратилади. Бунга ёзувчи ғояси ва мақсаднинг марказий ифода воситаси деб кўрсатилади¹⁰⁶. Бу ўринда *нафислик* тушунчаси услубнинг бадий воситалар (сўз товланишлари, тасвир воситалари, тил қоидаларига риоя қилиш) билан нақадар мустаҳкам алоқада бўлишини таъкидлаб келса, *равонлик* услуб шаклий компонентлари гармониясини, *таъсир самарадорлиги* эса мазмун ва ғоянинг юқори бўлишини, бир сўз билан айтганда, услуб семантикасини билдиради. Мана шу кичик кўчирма ҳам Гегелнинг бадий асар бутунлигини таъминлашда Арасту қайд этган уйғунлик (гармония) асосий ўринда экани қайд этилади.

В.Г.Белинский ижодкор шахсияти ва бадий асар услуби муносабати ҳақида шундай фикрларни баён этган: “Шундай кишилар борки, ҳақиқатдан ҳам улардаги заковатда ижодий ташаббускорлик бор. Улар ҳамма нарсага қандайдир бошқача, янгича қарайдилар, ҳамма нарсада ҳам уларсиз бошқа ҳеч ким кўра олмайдиган томонларни пайқаб оладилар, улардан кейин эса ана шу томонларни ҳамма кўради ва ҳамма ҳам илгари шуни пайқамаган эканмиз деб таажжубланади. Бу тоифа одамлар ҳеч бир муғомбир ва сирли одамлар эмас: уларнинг ҳаммалари оддий тушунадилар, бироқ уларнинг оддий тушунчалари дастлаб ҳаммага ҳам жуда сирли, баъзан эса телбалик ва бемаънилик бўлиб туюлади...”¹⁰⁷. Рус адабиётшуносининг ушбу фикрлари бадий асарнинг поэтик макоми, жаҳон халқлари маънавий дунёсига қўшадиган ҳиссаси, кашфиёт сифатида жаҳон адабиётидан ўзига муносиб ўрин эгаллаши воситаси сифатида истеъдодга, ёзувчи шахсиятига боғлиқлигини яна бир бор қатъий тарзда таъкидлайди. Дарҳақиқат, истеъдод кишисидаги оригинал фикр ва фикрнинг бадий ифода йўсинидаги ўзгачалик атрофдагиларни таажжубга солади. Улар ҳамма кўриши мумкин бўлган, аммо ҳеч ким илғай олмайдиган синоатларни кўрадилар. Наинки кўрадилар, балки ҳеч

¹⁰⁶ Гегель. Лекции по эстетике. Книга третья. – М., 1958. С. 201.

¹⁰⁷ Белинский В.Г. Рус адабиёти ҳақидаги ўй ва мулоҳазалар // Танланган асарлар. – Тошкент: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1955, 363-бт.

ким ифодалай олмаган тарзда бадий ифодалайдилар. Бир сўз билан айтганда, янги асар, факат ўзларига хос бўлган янги услубни дунёга келтирадилар.

Абдурауф Фитрат бадий услуб ҳақида ўз назарий қарашларини баён этишда тарихий замон (давр), тарихий макон (миллийлик), шахс ва адабий шакл ўзгариши билан услубнинг ҳам турли кўринишлари намоён бўлишига алоҳида эътибор қаратади. Мустақил, ўзига хос услубнинг майдонга келишида истеъдод ва маҳоратнинг ўрнини таъкидлайди. Бу ҳақда: “Бутун ўзбек ёзгучиларининг ифодалари ўзбекча бўлгани ҳолда ҳар бирининг ўзига махсус бир услуби бордир. Бирок, услубдаги бу ҳол тубан, кучсиз адиб-ёзгучининг асарларида ўзини очик кўрсата олмайди. Кучсиз ёзгучиларнинг услублари бир-бирига ўхшаб қоладир. Улар оддий услубда, умумий тил услубида ёзади. Шоир-ёзгучи санъаткорликда кўтарила борган сайи(н) ўзига махсус бир услуб ярата бошлайди”¹⁰⁸ (Таъкидлар бизники, – Д.Х.), – деган фикрларни ёзади.

Абдурауф Фитрат томонидан қайд этилган услубга хос умумий талаблар бугунги бадий матн учун ҳам юз фоиз тегишлидир. Айтиш мумкинки, Фитрат қўйган талаблар акс этмаган услубда бутунлик бўлмайди.

Рус адабиётшуноси В.Жирмунскийнинг фикрига кўра: “Бадий асар услуби факат унинг тилига онд ҳодиса эмас, балки тасвир воситалари, бадий сўз орқали ифодаланган бадий асарнинг мавзу кўлами, образлар тизими, композицион қурилиши каби унсурларига ҳам тааллуқлидир”¹⁰⁹. Олим фикрларидан келиб чиқадиган хулоса шуки, услуб бадий асар мавзуси, образлари ва композицияси таркибини ташкил этувчи структурал ҳодиса бўлиши билан бир қаторда, мана шу саналган компонентларни уйғунлаштириб турувчи асосий бирлик ҳамдир. М.Б.Храпченко таъкидлаганидек: “Услуб – ижодкор ҳаётни чуқур ўзлаштириши орқали тўплаган нозик ва кизиқарли кузатишларини синтезлаб, ифодалаб беришдир. Унинг мукамаллиги ва қанчалик кўламга эгаллиги ижодкорнинг борлиқни англашдаги идрокига ва ифода услубига боғлиқ”¹¹⁰.

Буларнинг барчасини умумлаштирувчи, мужассам тарзда ифодаловчи учта энг муҳим элемент бор: 1) барча адабий оқим ва йўналишларни, барча тур ва жанрларни камраб олувчи муаллиф шахсияти, 2) муаллиф дунёқарашининг маҳсули бўлган яхлит бадий асар, 3) бадий сўзнинг асоси бўлган услуб.

РЕЗЮМЕ. Мақола бадий услубнинг назарий асослари таҳлиliga бағишланган.

¹⁰⁸ Ф и т р а т А. Услубнинг умумий ва хусусий ҳоллари \ \ Танланган асарлар. 4-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006, 17-бет.

¹⁰⁹ Ж и р м у н с к и й В. Стихотворение Гёте и Байрона: Ты знаешь край?.. – М.: МГУ. 1961. С.29.

¹¹⁰ Х р а п ч е н к о М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. – М.: Советский писатель. 1975. С. 9.

РЕЗЮМЕ. Статъя посвящена анализу теоретически основ художественного стиля.

RESUME. The article is devoted to the analysis of the theoretical foundations of literary style.

Таянч сўз ва иборалар: бадий услуб, тур, жанр, адабий оқим, асар, муаллиф.

Ключевые слова и выражения: художественный стиль, вид, жанр, литературное течение, произведение, автор.

Key words and word expressions: literary style, type, genre, literary flow, work, author.

Саъдулла
МАТЯКУПОВ

ШЕЪРИЯТДА ДИАЛОГ ВА УНИНГ ТАЛҚИНИГА ДОИР

Бугунги кунда адабиёт, хусусан, шеъриятда ижодкорларнинг инсонни тушуниш ва тушунтиришида турли хил тасвир ва усуллардан самарали фойдаланмоқда. Бу борада шеъриятда диалоглар қўллаш ҳамда у орқали олам ва одам, яъни инсон-табиат-жамият мулоқотлари турли хил шаклларда талқин этилмоқда. Ҳ.Умuroв таъкидлаганидек: «Бадий диалог ҳолатни, ўй-хаёлни талқин қилмоғи – унинг очиқ мазмунидан яширин моҳияти сари боришга китобхонни «мажбур» қилиши – бош талаб»¹¹¹ экан, унда қахрамон характери, руҳияти ҳамда манфаат-эҳтиёжларини ихчам тарзда ифодалаш имконияти ортади. Нутқ шакли тасвир ва таҳлил ҳамда талқин маданиятини бирлаштиради.

Серқирра ижодкор Улуғбек Ҳамадамининг “Эски дунё ва янги мен” сайланмасидаги шеърларни ўқиб, юқоридаги фикрларнинг амалий тасдиғини кузатамиз. Унда шоирнинг табиат ва жамият, олам ва одам муносабатларини диалогик шаклда бадий талқин қилиш орқали ўзини ўйлантирган дард ва нолалари бадий ифода қилинади. Жумладан, “Шундай яшасам” деб номланган шеърда қуйидаги сатрларни кўрамиз:

*Дунёга келганда йўқ эди душман,
Дедим: ҳама одам ҳабибдир менга.
Умримнинг ярмида теграмга боқсам,
Дўст деган қолмашиш, ганим сон мингта...*

*Оллоҳим берсаю шундай яшасам,
Барчаси тескари айланиб қолса:
Мўйсафид чоғимда назар ташласам,
Душман ҳеч кўрмасам, ҳамма дўст бўлса...*¹¹²

Монологик талқин ҳосиласи сифатида вужудга келган мазкур шеърда ўз-ўзига нисбатан тафтиш, тавсиф, таҳлил ва муҳокама акс

¹¹¹ У м у р о в Ҳ. Бадий асар назарияси. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2002, 66-бет.

¹¹² Ҳ а м д а м У. Эски дунё ва янги мен. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018, 210-бет (Кейинги мисоллар ҳам шу китобдан олиниб, саҳифаси кавс ичида кўрсатилади).

эттирилади. Онг ва сезим муносабатини шаклантирадиган лирик талкинда ҳиссий кечинма етакчи омилга айланади. Шу маънода, нуткий мулоқот шаклларида бадиий мақсад ва талаб ўзига хослиги алоҳида аҳамият касб этади. "...Инсон дегани қоришиқ куйлар, оҳанглар, шакллар ичида яшайди. Бу турфалик унинг ботинидан камалак ранглари каби ўрин эгаллаган. Киши ижодкор бўлиб шаклландими, демак, оламнинг ана шу ҳамма ранглари кўриши, уларнинг биронтасига хиёнат қилмаслиги керак" (5–6-бетлар) – дея эътироф этган У.Ҳамдам шеърларида ўқувчи ўзига турли хил саволлар қўйиш билан бирга ҳаётда ўзи амал қилаётган ишларига муайян жавоблар топади. Кўринадики, шеърятда диалог ва монолог ифода аниқлигини етакчи усул даражасига кўтаради. Семантик-синтактик муносабатлар тизими нуткий таъсирнинг ижтимоий амалиётини анча теранлаштиради. Эътиборли жиҳати шундаки, мазкур ҳолатда ижодкор индивидуал услуби орқали намоён бўлган риторик шакл бадиий идрокнинг кенгайишига замин ҳозирлайди.

Шоир ўз ўғлига бағишлаб, ҳаётий лавҳа дея эътироф этган "Ота ва 12 ёшли ўғил мулоқоти" деб номланган шеърда ҳам диалогик ифода етакчилик қилади.

*Оғир келиб ўшанда замон
Тўғри билан эгри қоришиди.
Тўғри одам қийналиб ёмон
Қилиб қўйди, қаранг, бу ишни:*

*Кузатаркан ўғлин мактабга
Пул бердию сўйлади ота:
"Ҳар нарсани ушбу дунёда
Пул ҳал қилар, унутма бола!.." (74-бет)*

Нега энди ота ўз ўғлига қарата "Ҳар нарсани ушбу дунёда пул ҳал қилар, унутма бола!.." дея эътироф этмоқда. Ахир, отанинг болага тарбия беришида оптимистик руҳ устунлик қилиши, фарзандни олдинга интилишга, ҳаётда учрайдиган қийинчиликлар билан курашга ўргатиши умуминсоний қадрият ҳисобланади. Отанинг нега бундай хулосага келиши шеърнинг биринчи бандида ифода қилинган. Негаки, асли ота ўғлининг "ҳамма нарсани пул билан ҳал қилиши" тарафдори эмас. У буни умуман хоҳламайди, ота томонидан айтилаётган бу гап унинг ўша пайтдаги руҳий ҳолати билан ўлчанади. Шунинг учун ҳам шоир биринчи банднинг охириги мисрасини "Қилиб қўйди, қаранг, бу ишни" – дея талқин этади. Ота ўғлига айтган гапидан ўзи ҳам афсусда эканлиги шеърнинг кейинги бандидаги "Оҳ, бу сўзни нечун айтди у" сатрида ифода қилинган. Ўз боласига "Раҳмоннингмас, шайтоннинг сўзи"ни айтиб юборган ота бу муаммога ўғлининг қандай муносабатда бўлишини ўйлаб ташвишда қолади. Ота ва ўғил мулоқотида бу ҳолатга ўғилнинг жавоби қуйидагича:

*"Ота, кечир ўғлингизни – нўноқ,
Қаттиқ ботса сўзи мабодо.
Пул муҳимдир турмушда, бироқ
Ҳамма нарса эмас у асло!.."*

Табиийки, ўғилнинг бундай жавобидан отанинг кўнгли таскин топади. У шайтон васвасаси билан айтиб юборган сўзига ўғлининг

эрғашмаганидан, аксинча ҳаётга ўз қараши, мулоҳазаси мавжудлигидан мамнун бўлади. Мазкур шеърдаги ҳар бир ҳолат ва ундан келиб чиқадиган маъно-моҳият сабаб ва исботига эга. Шу маънода, қилиб қўйган хатосини англаган ота ўз ўғлининг унга ҳурмат билан қайтарган жавоби (“Ота, кечир ўғлингни – нўнок”)дан кейин шукроналик қилиши шеърда жуда ишончли ва таъсирчан акс эттирилган.

*Кетди ўғил. Ота-чи, қолди,
Нақ бўғзига келиб жоласи.
Пушмонлари кафтига тўлди,
Уялтирди, ахир, боласи...*

*Тўйиб-тўйиб йиғлади ота,
Қалби уриб дукур ва дукур.
Тилида-чи, улуг шукрона:*

“Воҳ, Художон, Ўзингга шукур!...” (75-бет)

Сайланмага киритилган кўплаб шеърлардаги диалогик ифодалар инсон ва унга берилган энг олий неъмат, яъни умр моҳиятини англатишга қаратилади. Бунда шоир ўз қўнғлида кечган туйғуларни бадий тасвирлашда шеърлардаги ҳар бир ҳолатга мос ифодани топа олган. Зеро, Б.Саримсоков эътироф этганидек, “Бадий кечинма таркибида ҳис ва ақлнинг уйғунлиги ижодкорни фақат ҳис-туйғуга берилиб, реал ҳаёт талабларидан узоклашиб кетишига ёки умуминсоний ахлоқ талабларидан узоклашиб кетишга ёки умуминсоний ахлоқ талабларидан четга чиқишга йўл қўймайди... Хуллас, ҳис ва ақл диалектикаси ўта мураккаб ва серкирра бўлиб, бадийлик муаммоларини ҳал этганда уларнинг ўзаро нисбатини ҳисобга олиш зарур”¹¹³.

У.Ҳамдамнинг “Ғийбатчига” деб номланган шеърида ҳам оддий ва ихчам сатрлар орқали инсонга хос бўлган иллат ва унинг охирабдаги оқибатлари ўзига хос тарзда ифода қилинади. Унда шоир бадий кечинмаси ўқувчига ўз ҳаётини тафтиш қилиш, мазкур шеърдаги хулоса (савол)га жавоб излаш масаласини қўяди. Албатта, мазкур сатрлар ҳам инсоният учун азалий ва адабий муаммо бўлган маънавий-ахлоқий масалалардан бирини ўзида акс эттирган.

*Уни ғийбат қилдинг, рози бўлди у,
Мени ғийбат қилдинг, розидирман мен.
Аммо айтгил инсон, умр битди-ку,
Шундай кечмишингдан розимисан сен? (215-бет)*

Таҳлил қилинган шеърлардаги диалог ва уларнинг замирида инсон ва жамият, шахслараро зиддият шакллари билан бирга шахснинг ўзини-ўзи енгиб ўтиши, феъл-атворидаги ноқислик иллатларини англаб етиши каби кўринишлар ифода қилинади. Ижодкор ўз қалбини ўртаётган ҳиссиётлар билан мулоқотга кириш фони орқали жамият тартиблари ва ижтимоий воқелик жараёнига муносабат билдириш, уларни бадий-эстетик баҳолаш шеърятимиздаги етакчи тамойиллардан ҳисобланади.

¹¹³ Саримсоков Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004, 79-бет.

Умуман, шеърӣ ифодада мулоқот шакллари ташки монолог (муаллиф баёнига сингдирилган мушоҳада ва ҳиссиёт), ички мустақил ривоя (қаҳрамон онгида кечаётган руҳий жараён), диалогик муносабатлар тизими (субъектлараро алоқа изчиллиги) ёрдамида гавдаланади. Унда қаҳрамон ҳолатини гоҳ нутқий тарқоқлик воситасида, гоҳ билвосита шоир шахсияти орқали тасвирлаш микёслари аниқ сезилади. Лирик матнда тасаввур ва таассурот уйғунлигини таъминлаш аслида услубий воситалар мавқеига боғланиб, ифода динамизми такомиллашувида монологлашган диалог муҳим ўрин эгаллайди.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Улуғбек Ҳамдам шеърларида олам ва одам муносабатларини бадий тадқиқ қилишда шоирнинг диалог қўллаш маҳорати, инсон-табиат-жамият мулоқоти ва уни вужудга келтирган омиллар илмий таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье научно анализировано мастерство Улугбека Хамдама в художественном толковании связей человека и вселенной, в том числе автор изучает особенности общения человека с природой и анализирует факторы возникновения такого общения.

RESUME. The given article deals with scientific analysis of the poems by Ulugbek Khamdam, moreover it is taken into account literary study of relationship between earths and human-being, also author investigates masterly usage of the dialogue of human-environment-society and the origin of this factor.

Таянч сўз ва иборалар: бадий тафаккур, диалог, монолог, лирик тасвир, бадий ифода, образ, шакл ва мазмун.

Ключевые слова и выражения: художественное сознание, диалог, монолог, лирическое описание, художественное описание, образ, форма, содержание.

Key words and word expressions: literary cognition, dialogue, monologue, lyric description, literary definition, character, form, plot.

Нилуфар ЧЎЛИЕВА БАДИЙ АСАРДА СЮЖЕТ ВА ХРОНОТОП

Қисса жанрининг эпик қўламини ва сўнгги йилларда яратилган ўзбек қиссаларида кўринаётган етакчи тамойилларни эътиборга оладиган бўлсак, хронотопнинг анъанавий, синкретик ва рамзий-метафорик хронотоп шакллари кўриш мумкин. Анъанавий хронотопда бадий макон ва замон бир даврга тааллуқли бўлиб, вақт хронологик тартибда тасвирланади, табииyki, сюжет ҳаракати билан жой (макон) тасвири ўзгариб ёки қайталаниб боради. Воқеалар маълум бир вақт оқимида кечади. Муаллиф ретроспекция усулидан фойдаланиб, сюжет талабига кўра “кўчиш” (олдинга ёки кейинга қайтиш) қилиши мумкин. Синкретик хронотопда мавжуд замон-макон чегаралари бошқа нореал замон-макон билан уйғунлашиб, қоришиб кетади. Воқелик айни бир хронотопга мансуб бўлмайди. Бунда асосий эътибор қаҳрамоннинг руҳий ҳолатига, кечинмаларига қаратилади. Аммо, шу ўринда бадий асарга макон чегаралари бир-бирига дахл этмаган ҳолда олиб қилинган яқка-алоҳида, соф рамзий-метафорик маъно таъинланган хронотоп кўринишлари ва сюжетнинг бошидан охиригача ана шундай рамзий-метафорик хронотоп

асосига курилиши ҳам инкишоф этилаётганини айтиш жоиз. Жумладан, Назар Эшонкул киссаларида ҳам хронотопнинг айтиш шу хили мавжуд эканига гувоҳ бўламиз. Адиб киссаларида: 1) анъанавий хронотоп (“Уруш одамлари”, “Момоқўшиқ” киссаларида); 2) синкретик хронотоп (“Тун панжаралари” киссасида); 3) рамзий-метафорик хронотоп (“Қора китоб” киссасида) шакллари мавжуд.

Муаллифнинг ўзи “Қора китоб” киссаси қаҳрамони ҳақида шундай ёзади: “У ўзини англаб етди. У ўзини англаб бўлди эмас, ўзи ҳақида хулоса чиқаришга ҳам улгурди”¹¹⁴. Ҳақиқатан, асар қаҳрамоннинг ўзи ва яшаган йўли ҳақида чиқарган аччиқ, бешафқат хулосалари ҳақида бўлиб, воқеалар силсиласи ҳам шу ўй-фикрлар асосига қурилган. Ноанъанавий йўлда битилган мазкур киссада нореал воқелик устунлик қилади. Асар воқеалари бошида ёши етмишни қоралаб қолган қариянинг ўз-ўзидан нафрати, ўзи тўғри деб билганларининг барчаси хато, қуруқ сафсата эканлигини англаши, ҳатто олаётган нафаси ҳам, юрган йўлларининг ҳам бари чиркинлиги, бутун инсониятни ер юзидан урчиганидан то бугунгача улкан гуноҳқорлик юки эзгилаб келаётганлиги, қилган барча хатоларини, гуноҳларини эса виждон амри, кўнгил қийноқлари билан жазолаганини ҳасби ҳол этади. Қаҳрамоннинг ўқувчи фикрларини талотўп қилиб юборадиган монолог шаклидаги мулоҳазаларини “ҳазм” этиш бироз мушкулдек туюлади. Айниқса, сюжет тугунини таъминлаган “мен ўз кизимни ўлдирдим” қабилидаги иқрори кишини эсанкиратиб қўяди. У ўзининг бу тарзда “хайвонийлашиб, ваҳшийлашиб” кетишининг сабабини қора китоб ва уни ўз ҳаёт йўлига маёқ қилиб олгани билан изоҳлайди. Қора китобнинг шайтоний истаклар, нафсоний кутқулар, жоҳилона ғояларнинг манифести, унинг бунёдкори – Чўкки соқолнинг эса Иблис эканлигини англаймиз. Қисса қаҳрамони бу китобни анча илгари – болалик чоғларида бир кимсасиз, ташландик уйдан топиб олади. Ва шундан сўнг унинг қора китоб ҳамроҳлигидаги ҳаёти бошланади. У бу китобга шунчалик боғланиб қоладики, натижада уни бошдан-оёқ ёдлаб олади. Китоб унинг қон-қонига, жон-жонига сингиб кетадики, у китобнинг соясига, қулига айланиб қолади. Чўкки соқол (Иблис) эса унинг ҳаётига, қалбига, яқин инсонлари, ҳатто, рафиқаси билан боғлиқ инжа муносабатларигача сукилиб кириб олади. Натижада, унинг хонадонида шайтондан фарзандлар дунёга келади. Болалар ҳам қора китоб ғоялари таъсирида, китобни қўлдан қўймай, уни сатрма-сатр ёдлаб улғайишади. Улар катта бўлишгача худбин, разил, жаҳолатпараст, золим ва қонхўр бўлиб етишишади. Икки ўғилдан бири рассом бўлиб, у чизган расмларда доим иблисга, ёвузликка махлиёлик акс этиб туради. Шунинг учун у ўзининг чизган сувратларини танқид қилганларни ўлимга маҳкум этади. Иккинчи ўғил эса бастакор бўлиб, замбаракларнинг, милтиқларнинг овози, кўндоғу ўқларнинг зарби, уруш майдонларининг қонли нолалари унинг ноталари билан эш янграйди. Бу каби ҳолатлардан, ўзларининг бундай машғулотларидан ҳар иккала ўғил ҳам завқ олади. Қизи эса ҳали

¹¹⁴ Э ш о н к у л Н. Мендан “мен”гача. – Тошкент: Akademnashr, 2014, 70-бет.

пешонасига гуноҳ битмаёк, ўз онасини, унинг сутига кўшиб бутун мадорини, жонини сўриб битиради ва ўлимига сабабчи бўлади.

Қисса воқеалари ривожда Чўкки сокол (Иблис) қариянинг уйида бемалол яшай бошлайди, унинг фарзандларига ёвузлик ва жаҳолатдан “дарс беради”. Натижада, фарзандлар буткул унинг асирига, қора китоб эса дастуриламалига айланади, уларнинг қалбларида ҳам шайтон яшай бошлайди. У иблисни қувиб солса-да, қора китоб уни ҳеч ҳам тинч қўймайди, доим таъкиб этади: сувга улоқтирса ҳам, оловга ташласа ҳам китоб яна ўз ҳолида унинг уйида пайдо бўлиб қолаверади. Қаҳрамон ўз ҳаётига назар ташлар экан, шу пайтгача Иблисга хизмат қилганини, фарзандларини ҳам унинг ярамас, манфур ғоялари битилган қора китоб таъсирида улғайтирганини, ўзининг умр бўйи алданганини, барча кунлари қоронғилик қаърида кечганини англайди. Аммо кеч бўлганди, энди унинг қўлидан ҳеч нима келмасди, иблисга қарши курашолмасди. Ўғиллари бўрига айланиб, вахшийликлар қилишар, ҳатто ўз отасига хужум қилиб, уни бир аҳволга солишади. Асардаги бу каби нореал тасвирлар воқеликнинг бутун даҳшатини, драматик шиддатини таъмин этган. Қизнинг ўлим сахнаси сюжетнинг кульминацион нуктаси ҳисобланади. У Иблис наслини дунёга келтирмоқчи бўлган кизини ўлдиришга ўзида куч топади. Бу қаҳрамоннинг иблисга қилган бирдан-бир исёни эди. Воқеалар ечимида эса қаҳрамон ўзини, қилган гуноҳларини ўз виждонининг амрига, Яратганнинг ҳукмига топширади: “Асбоб бузилса, уни яратган устага олиб бориб тузатамиз. Одамзоднинг ҳам бузилган қалбини уни яратган устасига тузата олади”¹¹⁵. Дарҳақиқат, бу улуг ҳақиқатни кеч бўлса-да англаган, адашган, нафс яралаган танини, дўзах билан тўлган қалбини, дунёни ўзининг “масту мустар хайкириғи” билан ларзага солаётган абгор инсоннинг бу иккори асарнинг хулосасидир. “Қора китоб” биргина инсоннинг эмас, адашган, шайтон йўлига кирган жамики инсонларнинг аччиқ ва зое қисмати, фожиаси ҳақидадир.

Н.Эшонқул қиссаларида шахс фожиаси фақат муайян сюжетнинг воқеалар тизимидагина эмас, балки шу воқеа (воқелик)нинг қаҳрамон онги, кўнгил кечинмалари, мулоҳазалари асосида ҳам тасвирланади. Муаллифнинг нуқтаи назари, композицион тафаккури айти шу жараёни тасвирлашга йўналтирилади. Бахтин ишлаган хронотоп шаклларида¹¹⁶ фарқ қилувчи “Тун панжаралари” қиссаси хронотопи синкретик шаклда воқеланади. Яъни қиссадаги реал замон-маконнинг нореал замон-макон билан уйғунлашуви асар хронотопининг синкретик (қоришқ)лигини кўрсатади. Асарда Терсота қишлоғининг қисса матнининг у ёқ-бу ёғида “қалқиб чиқадиган” тасвири ёки ижара уй хронотопининг ижарачи она ва киз феъл-атворини тасвирлашда ғира-шира кўриниб қолган, “эски, таназзули муқаррар уй” “суврати”дан бошқа реал маконни учратмайсиз. Қисса қаҳрамонининг Сулаймон билан учрашган боғ ёки шайтонлар бошлиғи билан учрашув жойи (қандайдир бино ертўласи)нинг мавҳумлиги

¹¹⁵ Эшонқул Н. Ялпиз ҳиди. Қиссалар ва ҳикоялар. – Тошкент: Шарк, 2008, 249-бет.

¹¹⁶ Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. – Тошкент: Akademnashr, 2015, 44-бет

ҳам асарнинг аниқ маконда юз бермаётганлигини ифодалайди; улар конкрет ва батафсил муайян географик жой сифатида тасвирланмайди. Қахрамон яшаётган хронотоп (ижара уй) унинг ўй-мулоҳазаларида акс этган мавҳум хронотоп билан аралашиб (синкретлашиб) кетади.

Ретроспектив вақт оқими орқали қахрамон ўтмишига, болалигига, у кечган Терсота маконига кўз ташлайди. Яна ортга қайтади, шунда замон-вақт янада конкретлашади: “Шайтон ҳам хонамда мана шундай ёз кечаларининг бирида, ҳали Сулаймон билан танишмасдан олдин... “беором ўтган” тунларда пайдо бўлган эди”¹¹⁷. Муаллиф қисса сюжетидаги бу каби нореал тасвирларни қўллаб, қахрамон “яшаётган” замон-макон билан азалий (Сулаймон пайгамбар, Антоний, Цезар, Клеопатра мавжуд бўлган) замон-маконларни осонгина бирлаштира олади. Бундай хронотоп тизимида “ҳаракат қилаётган” образ узоқ ва улкан замон-маконни “босиб ўтиб”, ўзининг бадий асардаги асосий миссияси (башариятнинг тарихий, ижтимоий-фалсафий, маънавий-маърифий тараққиёт босқичларида инсон ва унинг қалбини англаш вазифаси)ни тўлақонли бажарган. Қиссадаги ана шу узоқ ва улкан хронотоп воқеалар рўй бераётган асосий вақт-замон – тун билан “никобланади”. Тун ушбу хронотопни ифодалаган рамз ҳисобланади. Қахрамон тилидан айтилади: “Тунда менинг бошқаларникига ўхшамайдиган умрим бошланади. Тунда мен ўтган кунларим ва келажагим билан учрашаман; улар худди сўнаётган юлдузлардай кўз олдимдан бир-бир учиб ўтади”¹¹⁸.

Бундан ташқари, бадий матннинг баъзи ўринларида замон (тун), ҳатто, макон даражасига кўтарилади. Хусусан, қиссадаги “Тун менинг хилват бошпанам. Балки ёлғиз манзилим ҳам шу ердир”; “...тун – бизга қарашли салтанат, бизнинг тасарруфимизда, дахлсиз...Тун – бизга ота-боболаримиздан мерос” ўринларида замон худди шундай – рамзий макон вазифасини ҳам бажарган. Аслида, Бахтиннинг хронотоп таърифига кўра, “замон маконнинг тўртинчи – умумлаштирувчи ўлчовидир”¹¹⁹. Яъни замон маконнинг изоҳловчи белгиси, “замон аломатлари маконда кўринади” ва у маконнинг ичида “йорувчи” вақт, асло маконнинг (рамзий маънода бўлса ҳам) айнан ўзи эмас. Лекин ушбу қиссада замон фақат жорий вақтни эмас, маконни ифодалаши ижодкорнинг бадий тасвирдаги маҳоратидан дарак. Аммо асарда замоннинг бундай аксланиши, хронотопнинг асосий хусусияти бўлган замон ва маконнинг яхлитлигига путур етказмаганлигини таъкидлаш керак. Демак, “Тун панжаралари” қиссасида иккита хронотоп чизиғи кўзга ташланади. Буларнинг биринчиси реал (объектив) хронотоп чизиғи бўлиб, у бошқа бир (сюжет вақти учун нореал) хронотоп билан уйғунлашади ва умумийлик (умум замон-маконийлик) касб этади. Бу ҳолат эса муаллиф “мен”и ва адабий идеали билан боғлиқлик ўларок вужудга келган.

Европа адабиётида худди шундай кайфиятда – “Раҳмон ва Шайтон оралиғида турган инсон” ҳақида яратилган асар Гётенинг “Фауст” асаридир. Айни шу асарда ҳам замон ва маконнинг синкретлашувини

¹¹⁷ Эшонқул Н. Ялпиз ҳиди, 164-бет.

¹¹⁸ Ўша китоб, 163-бет.

¹¹⁹ Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари, 259-бет.

қўришимиз мумкин. Бу хусусда ижодкор Назар Эшонкулнинг ўзи шундай ёзади: “Дунё адабиётида “Фауст” гача макон ва замон чегараларини адабий мақсадда бузиш шартлилиги йўқ эди. Гёте биринчи марта Фауст орқали адабий макон чегараларини бузди. Фаустни азалдан то абад қадар бўлган вақтга саёҳат қилдирди ва бу саёҳатдан инсон учун энг зарур хулосалар чиқарди”¹²⁰. Асарнинг “ўлмас”лиги ҳам унда тасвирланган замон ва маконнинг умумий ва даълсизлигидадир.

Н.Эшонкулнинг “Қора китоб” қиссаси хронотопи ҳақида ҳам худди шундай дейиш мумкин. Яъни қисса хронотопи тамомила рамзий бўлиб, натижада умумийлик касб этган. Қисса илк хато бўлган Одамнинг тақикланган мевани еб, башарий муаммо бўлган инсоният билан шайтон ўртасидаги азалий ва абадий курашнинг ўзгача талқинидир. Асардаги мавжуд хронотоп ҳам шу бадий ғояга яраша кенгдир. Яъни асар воқелиги чегараси Одам Ато ва Момо Хаввонинг яратилиши, сўнгра уларнинг иблиснинг ҳийласига учиб, хато қилиши ва жаннатдан қувилишига ишора қилиб, шу аснодан бошлаб – ердаги илк Одамдан то бугунги кунгача одамзоднинг шайтон билан кураши кечаётган хронотопни рамзий ифодалайди. Қиссадаги бош образ – ровийнинг Одам Ато билан қилган суҳбати нореал тасвир, аммо муаллифнинг бу тасвирдан кўзлаган бадий мақсади шайтоннинг, шайтоний истакларнинг инсонларни таъқиб этиши, уларнинг ҳаётини издан чиқариши, фожиага маҳкум этиши, Одам томонидан қилинган буюк хато одам болалари учун ҳам ёзиг ва муқаррар эканлигини кўрсатишидир. Шу билан бирга, қаҳрамоннинг бошидан кечирганлари, хатолари; ўзининг қимлигини англаган ва ўзи устидан ҳолис ҳукм чиқарган одамнинг кечинмалари силсиласида шахс фожиасининг берилиши, асар ғоясининг умумбашарийлигини, замон-маконнинг эса умумийлик (абадий ҳақиқатни ифодалаш) сифатида талқин этилишини таъминлаган. Демак, қиссада Одам Атодан тортиб бугунги кунда нафас олаётган гўдакча, ҳатто қиёмат бўлгунига қадар яшайдиган одамзод, айни пайтда, ягона (алоҳидалик шаклидаги умумий) инсон кечмиши муҳрланган. Асарнинг хронотоп майдони айни шу томондан қарагандагина конкретлашади, муаллиф талқинига яқинлашади деб ўйлаймиз.

Мазкур умумий хронотоп ўз ичида кичик, хусусий хронотопларга бўлиниб кетади. Қиссадаги эски уй (кулба) хронотопи ҳам ана шундай хусусий хронотопдир. Бу хронотоп рамзий маънога эга бўлиб, иблис (Чўкки соқол)нинг бу вайронани макон тутиши унинг қора китобига маҳлиё бўлган, алданган инсонларнинг ҳам кун келиб шундай вайрон бўлиши, оқибати таназзулга олиб боровчи қора, бузғунчи ғояларни ифодалайди. Мазкур хронотоп матнда бир неча ўринларда кўзга ташланади. Барча ўринларда юқоридагича – жаҳолат макони маъносини беради. Бош қаҳрамон – ровий яшайдиган уй хронотопининг эса Чўкки соқолнинг “эгаллаши” тасвири орқали воқеланиши ёвузликнинг кенг қулоқ ёзиб, бардавом бўлишини кўрсатган. Асарда иблис (шайтоний истаклар, жохил ниятлар, нафс) аввал инсоннинг қалбини, онгини, сўнг бутун ҳаётини, умр йўлини эгаллаб олиши тасвирланган. Иблис бутун

¹²⁰ Эшонкул Н. Ижод фалсафаси. Мендан “мен”гача-2. – Тошкент: Akademnashr, 2018, 112-бет.

тану жонида ўрнашган, унинг исканжасида қолган одамнинг аччиқ ва фожейи қисмати, иблисона ғоялар таъсирида улғайган ёш авлоднинг ачинарли ўлим топиши асарда трагик кайфият уйғотган. Айтиш жоизки, қиссадаги трагик вазият хронотопи кундалик ҳаёт ёки тор маънодаги бадий оламга хос замон-маконга сиғмайди. Яъни мавжуд трагик ҳолатни отанинг ўз фарзандини эмас, балки Иблис наслини ўлдиргани сифатида талкин этсак, тўғрироқ бўлади. Ўз “мен”ини англаган инсоннинг адашган қисмати ўлароқ ўзида бундай куч топиши унинг нафақат ўзи устидан, балки бутун инсоният устидан чиқарган хулосаси бўлиб гавдаланган. Иблисни буткул махв этиш, инсониятнинг покиза ҳаёт йўлини танлаши ўта муҳимлиги ушбу қиссанинг ижтимоий-фалсафий хулосасидир.

Юқорида таҳлил этилган асарда ҳам умумий хронотоп вертикал бўйлаб ҳаракатланаётган ўзга дунё билан алоқадорликда тасвирланган. М.Бахтин ўрта аср Европа адабиётининг айрим намуналари (жумладан, Дантенинг “Илохий комедия”си)да барча макон-замон дунёси рамзий идрокланишини ҳам таъкидлаб: “Данте зиддиятларни юқори-қуйи – вертикал бўйлаб ҳаракатлантиради. Данте айнан дохиёна тадрижийлик ва куч билан дунёнинг вертикал йўналишдаги ҳаракатини амалга оширади. У тонг қолдирадиган даражада нозик манзараларни, яъни вертикал бўйлаб сўнгсиз азоб ичида яшаётган, ҳаракатланаётган ўзга дунёни... барпо этади. Ушбу вертикал оламнинг жаҳоний мантики барча нарсаларнинг мутлак айнизамонлиги (ёки “бақо айинияти”) ҳисобланади... Ўзга дунёни англамоқ учун “аввал” ва “кейин”дан иборат вақт орқали жонлантирилган бўлинишлардан тамомила воз кечиш, ҳаммасини бир қозонга солиш, айни замонда кўриш, яъни лаҳзага бутун оламни жойлаш лозим. Фақат соф айнизамонда ёки замонасизликдагина нима бўлган, нима бор, нима бўлиши ҳамда уларни нима ажратиб туриши ҳақидаги асл маъно очиладики, бу чинакам реаллик ва идрокдан ташқари замондир”¹²¹, – деб ёзган эди. Демак, мазкур қиссалардаги хронотоп худди шундай вертикаллик, синкретиклик, рамзий-метафориклик хусусиятига эга бўлган, “айризамонликни айнизамонликка жо қилган”дир. Хуллас, Н.Эшонқулнинг “Қора китоб” қиссаси хронотопик хусусияти ҳиссий идрок этиладиган, кенг ва мураккаблиги билан бошқа қиссалардан фарқланади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ҳозирги замон ўзбек насри, хусусан, қиссалардаги сюжет вазиятлари ва хронотоп шакллари таниқли адиб Назар Эшонқул ижоди мисолида таҳлил этилган. Қисса структурасидаги адабий хронотопнинг бадий-функционал вазибалари, аҳамияти таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется современная узбекская проза, в частности на примере творчества известного писателя Назара Эшонкула анализированы сюжетные ситуации и формы хронотопа в повестях. Изучаются художественно-функциональные функции значимость литературного хронотопа в структуре повести.

RESUME. The article analyzes present-day Uzbek prose, in particular the plot situations and chronotopic forms of stories by the work of the famous writer Nazar

¹²¹ Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари, 133–134-бетлар.

Eshankul. The role and significance of literary chronotope in the structure of the story is analyzed.

Таянч сўз ва иборалар: сюжет, сюжет чизиғи, хронотоп, анъанавий хронотоп, синкретик хронотоп, рамзий-метафорик хронотоп.

Ключевые слова и выражения: сюжет, сюжетная линия, хронотоп, традиционный хронотоп, синкретический хронотоп, символично-метафорический хронотоп.

Key words and word expressions: plot, plot line, chronotop, traditional chronotop, syncretic chronotop, symbolic metaphorical chronotop.

Лайло УСАРОВА

АБДУЛЛА ОРИПОВ ШЕЪРИЯТИДА ОНА ОБРАЗИ

Абдулла Орипов шеъриятида она образи асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Шоир лирик асарларини ўрганиш натижалари уларда она образи талкинини мавзу ва ифода моҳияти жиҳатидан қуйидагича тасниф этиш мумкинлигини кўрсатади: 1) оқ сўт бериб ўстирган она; 2) Она Ватан ва миллат рамзи. Қай бир мазмунни ифодалаган бўлмасин, ижодкор шеъриятида она образи миллий рух ва гўзал бадий шакл уйғунлигида яратилгани ҳақиқатдир. М.Қўшонов фикрича: “Абдулла бу мавзуга ўзига хос йўллар билан ёндашади. Шоир мавзуларнинг янги, ҳали биров айтмаган қирраларини топади, ўз фикрини ифодалашда ҳали биров ишлатмаган образларни ишлатади. Шу йўл билан ўзгаларни такрорламайдиган жозибали асарлар яратади”¹²². Дарҳақиқат, таҳлиллар олим айтган фикрларнинг пухта асосга эга эканини кўрсатади.

Оқ сўт бериб ўстирган она образининг поэтик сувратланиши. Шоирнинг бу мавзуга доир “Онамга хат” деб номланган биринчи шеъри 1963 йили ёзилган. Қуйидаги мисралар билан бошланган шеърда ижодкорнинг рухий мусаввири экани яққол намоён бўлган:

Қайтгим келди, онам, ёнингга

Юрагимда исмсиз дардлар.

Шеърнинг давомиди шоир ўз рухий ҳолатини айрим поэтик деталлар орқали тасвирлайди: *совуқ хона, соат чиқ-чиқи, ташиқарида ҳазонрз боғлар, ёмғирнинг жим хониш қилиши...* Улар бари онасини ёдга туширади. Натижада ижодкор онасининг ёнига қайтмоқ истайди. Одамзодга хос шундай хусусият бор: кўнглини ҳар кимга ҳам очавермайди. Лекин онага... Ҳузурида дил дафтарини очиш мумкин бўлган ягона сиймо бу – она:

Юрагимни очиб гапирсам,

Кам-кам бўлар менда бундай ҳол.

Шодмон юрсам, менинг ёдимга

Сен тушмайсан ростдан, онажон.

Онам, ранжимагил хатимдан,

Мен ростини ёздим, шод дамим

Сен тушмайсан асло эсимга.

¹²² Қўшонов М. Танланган асарлар. – Тошкент: Sharq, 2018, 266-бет.

Табиийки, шоир бу хатни онасига юбормаган. Бунинг учун ёзилмаган бу мактуб. *Шодмон юрсам, менинг ёдимга Сен тушмайсан ростдан, онажон* – ижодкор кўнглидан кечган туйғу ҳеч бир бўёксиз, самимий ва ҳаққоний ифодаланган бу сатрларда. Ушбу мисралар туйғунинг ростлиги ва самимияти билан ҳам таъсирли.

Шеърнинг хотимаси шоирнинг кичик ҳаётий воқеликдан, баъзан эса мўъжаз вақт ораллигидаги руҳий кечинмадан катта поэтик умумлашма чиқара олишининг исботи сифатида ҳам аҳамиятлидир:

*Аммо ҳаёт ўзи, биламан,
Солар сени ёдимга бот-бот.
Яъни, бошимизни доим ҳам
Она бўлиб силамас ҳаёт.*

Дарҳақиқат, инсон ҳаёти синовларга, ташвиш-тахликага тўлиқ. Одамзод қувончли дамларида, муваффақиятлардан кўнгли тоғдек кўтарилган кезларда эмас, энг ғуссали чоқда, қийинчиликка дуч келган вазиятларда, одатда, онасини ёдга олади. Чунки, шоир айтмоқчи, ҳаёт ҳар доим ҳам одамзоднинг бошини она бўлиб силайвермайди....

“Оналарнинг образи ўзи битта, – деб ёзади Абдулла Орипов. – Лекин шакл-шамойили, исми ҳар хил бўлиши мумкин. Миллати ҳам, боринги, дини ҳам ҳар хил бўлиши мумкин. Лекин ҳамма оналарнинг фазилати бир хил. Умуман, ҳамма динда, миллатда она – бу меҳр дегани. Она фарзанд учун яшайди, афсуски, фарзанд она учун яшамайди. Шундай катта фарқ бор. Она боласи учун доим тайёр туради. Лекин фарзандни эса албатта она учун қурбон бўладиган тарзда фидойи қилиб тарбиялаш керак”¹²³.

Шоир ҳаётда онасига ана шундай фидойи фарзанд бўлгани “Онажон” шеърда таъсирчан ифодаланган. “*Онам Турди Карвон қизи хотирасига*” деган қайд ва айниқса, ундаги “*хотирасига*” сўзи замирида мўътабар сиймодан айрилиш дарди акс этган. Улкан изтиробга йўғрилган куйма сатрлар ўқувчи қалбда ҳам титроқ пайдо қилади:

*Неча кунки йўқ оромим,
Келолмайман ҳушимга.
Онажоним кечалари
Кириб чиқар тушимга.
Қўлларида оқ елтигич
Ой нурида ялтирар.
Онажоним имлаб мени
Қошларига чақирар.*

Қалби адабиётга ошна ҳар бир одам ёд биладиган мисралар чуқур мазмун ва гўзал бадияят уйғунлигида ижод этилган. Онаси вафот қилганда Абдулла Орипов йигирма беш ёшда бўлган. Лекин ушбу шеърда туйғунинг болаларча самимийлиги, кўнгилдаги дард изхорининг ҳаққоний ва таъсирчанлиги ўқувчи эътиборини тортмай қолмайди. Кўзларида ҳаяжон билан гоҳо бешик келтириб, ётар пайти бўлганини айтиб чорлаётган, сўнг фиғонидан дуд чикиб югураётган боласини йиғидан

¹²³ О р и п о в А. “Шарқ юлдузи” журнали ўқувчилари саволларига жавоблар \ Танланган асарлар. 6-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2010, 243-бет.

кайтириб, кўлига тобут тутқаётган онани туш кўради шоир. Тонгда рухсиз кўз очади, айрилиқ азобидан танда жони коврилади. Бу ҳам етмагандек, укалари онамдан ажрадик, деб бағрини эзади.

“Онажон” – автобиографик характерга эга шеър. Иброхим Ҳаққулов фикрича: “Автобиографик шеърлар деганда, одатда, шоирнинг ҳаёти, шахсий кечинмаларидан баҳс этувчи асарлар тушунилади. Автобиографик шеър – санъаткорнинг ўзи ҳақидаги сўз. Сўзда ўзини акс эттириш, сўз орқали “Мен”лигини тасдиқлаш санъати”¹²⁴. Ҳақиқатан, шеърда она образи билан параллел равишда шоирнинг ўзи ҳам фаол иштирок этади. Шеър орқали биз шоир ўсиб улғайган оилавий муҳит, унинг кечинмалари, руҳий олами билан яқиндан танишамиз. Муҳими, шеърда биографик лавҳалар ҳам миллий руҳ ва юксак бадиният мутаносиблигида тасвирланади. Жумладан, ўзи мусибат чекаётган бўлса-да, ўзгаларга яхшилик соғинишдек ўзбекона оккўнгиллик шеърда мана бундай ифодаланади:

Бевақт хазон бўлмай ҳар ким

Яшаб ўтсин дунёда.

Онажоним, ҳар ким ошин

Ошаб ўтсин дунёда.

Миллий руҳнинг бетакрор ифодаси сатрдан-сатрга ўтган сайин янада теранлашиб боради. Ўлими олдидан онаизор фарзандларининг отасига ёстиги остидан пул бериб, Абдулланинг тўйига сарфлашни васият қилиши, сўнгги дамда ҳам фарзандини ўйлаши – ўзбек онасигагина хос буюк фазилат. Ўғлининг китобини болишининг остида сақлаш – жигарбандининг камолини кўрмоқдан ўзга орзуси бўлмаган муштипар ўзбек онасининг юксак маънавий-руҳий олами исботидир. Умуман, ушбу шеър Абдулла Орипов она васфида яратган ўлмас бадий обиди сифатида алоҳида бадий қимматга эга.

“Она” сарлавҳали бошқа бир шеърда шоир кўкда юлдуз учса, қайсидир тақдир битганидан сўз юритилишини таъкидлайди. Шеърнинг поэтик хулосаси онага бўлган эҳтиромнинг юксак намунаси экани жиҳатидан қимматлидир:

Баъзи тунлар кўкка тикиб кўз

Эслаб дейман онамни шу он:

Она кетса, юлдуз-қу юлдуз,

Қулаб тушса арзийди осмон.

Умуман, оқ сут бериб ўстирган она образи Абдулла Орипов шеърлятида алоҳида ўрин тутувчи бадий ходисадир. Бу мавзудаги туркум шеърларида шоир она образини миллий руҳ ва мукамал бадиният уйғунлигида сувратлантиради. Ушбу мавзу талқинига бағишланган шеърлар ижодкорнинг бадий-эстетик идеалини ифода этгани жиҳатидан ҳам қимматлидир.

Она образи – Ватан ва миллат рамзи. А.Орипов шеърлятида она образининг маъно кўлами кенг. Шоир ушбу образни Ватан ва миллат

¹²⁴ Ҳаққулов И. Шеърят – руҳий муносабат. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990, 134-бет.

маъносида ҳам фаол қўллагани кузатилади. Ижодкорнинг “Ўзбек онаси” шеъри таҳлили ҳам ушбу фикрларни тасдиқлайди:

*Муштира ҳам ўзинг, буюк ҳам ўзинг,
Куйинчак ҳам ўзинг, куюк ҳам ўзинг,
Оламга татирлик суюк ҳам ўзинг,
Пайт келди айтмоққа гапнинг хонаси,
Эй, ўзбек онаси, ўзбек онаси.*

Шеърда шоир бутун ўзбек оналарига хос фазилатларни васф этади. Ўзбек онасини Тўмарис деб мактаганидан сўз очади, буюк Темур бешигини тебратган ҳам, Бибихоним ва Нодираи зор ҳам у эканини айтади. Шоир талкинча, Ватаннинг Онага ўхшатилиши бежиз эмас. Она буюрганда йўлдан қайтилмайди. Чин фарзанд учун Каъба ҳам, Байт ул-муқаддас ҳам онадир.

Шеър ҳар бири беш мисрадан таркиб топган саккиз банд ҳажмида ёзилган. Тўртинчи, бешинчи мисралар барча бандларда бир хил такрорланиб келади. Ушбу таржиъ сатрлар шоир ижодий ниятини таъкидлаб кўрсатишга, шеърнинг таъсир кучини оширишга хизмат қилган:

*Пайт келди айтмоққа гапнинг хонаси,
Эй, ўзбек онаси, ўзбек онаси.*

Ижодкор шеърларининг хос хусусиятларидан бири — ҳар доим тарихга мурожаат этилишидир. Тарихга бадий экскурс қилар экан, шоир ўзбек онасининг, у орқали Ватан ва миллатнинг кечмиши меҳнат ва заҳматларга тўлиқ эканини, тақдир ақсар кезларда тахир бўлганини ёдга олади:

*Бошингдан нималар ўтмади ахир,
Ватандек тақдиринг бўлди гоҳ тахир,
Бобур шоҳ бўлса-да, қошингда фақир,
Пайт келди айтмоққа гапнинг хонаси,
Эй, ўзбек онаси, ўзбек онаси.*

Шеърда ўзбек онаси гоҳида Барчиндек балқиган бўлса, гоҳо Турсуной тимсолида гўзадек қуригани, фарзанди қувонса қувонганию факат болам деб ёниб яшагани, ноқаси дуч келса ўртангани таъсирчан бадий талкин этилган. Машҳур ҳадис мазмунидан келиб чиқиб, шоир оналарни: “Жаннат ҳам, албатта, пойингиздадир”, дея алқайди. Уларга таъзимда эканини, энг шохона байтлари ўзбек онасига бахшида эканини айтади. Шоир талкинча, ўзбек онасида миллатимизга хос барча фазилатлар мужассам. Шу боис у ҳар қанча эҳтиромга муносибдир. Туйғунинг самимийлиги, фикрнинг пухта мантикий далиллангани, ифоданинг тиниқлиги ҳамда бадийятнинг юксак экани шеърнинг поэтик мукамаллигини таъминлаган.

Хулоса қилиб айтганда, она — Абдулла Орипов шеъриятида энг фаол қўлланган образлардан. Шоир лирикасида бу образ ок сут бериб ўстирган мўътабар инсон, шунингдек, Ватан ва миллат рамзи сифатида сувратланади. Ушбу образ талқинига бағишланган шеърлар, биринчидан, автобиографик аҳамиятга эга бўлиб, уларда ижодкорнинг кечинмалари ва рухий олами тасвирлангани, иккинчидан, улар шоир бадий-эстетик идеалини ифода этгани жиҳатидан аҳамиятлидир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Абдулла Орипов шеърятда она образининг бадий талқини масаласи ўрганилган. Муаллиф ҳулосасига кўра, шоирнинг она образига бағишланган шеърлари, биринчидан, автобиографик аҳамиятга эга бўлиб, уларда ижодкор кечинмалари ва руҳий олами тасвирланган. Иккинчидан, бу шеърларда шоир бадий-эстетик идеали ифодаланган.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуется проблема художественной передачи образа матери в поэзии Абдуллы Орипова. По заключению автора, стихи поэта, посвященные образу матери, имеют, прежде всего, автобиографическую характеристику, и изображают переживания поэта и его духовный мир. Во-вторых, в этих стихах передаётся художественно-эстетический идеал поэта.

RESUME. This article deals with the artistic explanation issue of the mother's image in Abdulla Oripov's poetry. According to the conclusion of the author, the poet's poems, which are devoted to the image of the mother, firstly, have autobiographic features and, they describe the feelings of the creator and his moral world. Secondly, these poems express the artistic-esthetic ideal of the poet.

Таянч сўз ва иборалар: шеърят, образ, она, бадий-эстетик идеал, ижодий ният, Ватан ва миллат рамзи, миллий рух, поэтик талқин.

Ключевые слова и выражения: поэзия, образ, мать, художественно-эстетический идеал поэта, творческое намерение, символ Родины и нации, национальный дух, поэтическая трактовка.

Key words and word expressions: poetry, image, mother, artistic-esthetic ideal, creative hope, the symbol of Motherland and nation, national spirit, poetic explanation.

Зилола АМОНОВА

НАВОИЙ ИЖОДИДА НАСИМИЙ ОҲАНГЛАРИ

Насимийнинг юксак инсонпарварлик ғоялари, инсонни борлиқнинг буюк мавжудоти сифатидаги қарашлари Шарк мумтоз шоирларини бефарқ қолдирмаган. Унинг ижод мактаби ҳудуд жиҳатдан анча кенглигини турк, туркман, жумладан, ўзбек адабиётидаги таъсир доирасида кўриш мумкин. Жумладан, Алишер Навоий ижоди ҳам бундан мустасно эмас.

Улуғ озар шоири мансуб ҳуруфийлик тасаввуф тарикатларидан бири бўлиб, уларнинг ўзига хослиги араб алифбосидаги ҳарфларнинг илоҳийлиги ва улар воситасида дунё сир-асрорларини англаш мумкинлигини кенг тадқиқ ва талқин этишларидадир. Мазкур тарикат асосчиси Фазлуллоҳ Наимийнинг фикрича, 28 араб ҳамда 32 форс ҳарфлари орқали ҳақиқий ишқ моҳиятини очишга эришилади. Мазкур ҳарфлар азалий ва абадийдир. Ҳуруфийлар борлиқ илоҳий амр “Кун” (бўл, ярал), яъни “**Коф**” ва “**Нун**” ҳарфлари орқали яралганлигини таъкидлаб, дунё, Оллоҳ, инсонлар ва ҳарфлар бир-биридан айри бўлмади, деган ҳулосага келганлар. Насимий шеърятда турфа мавзулар қатори маҳлуқот оламининг “**Коф**” ва “**Нун**” ҳарфлари асосида юзага келганлиги билан боғлиқ мисралар салмоқли ўрин эгаллайди:

*Жўш қилди ақли қул, келди вужуда қоинот,
Кофу нун амридан ўлди бу жаҳон яқбор маст*¹²⁵.

¹²⁵ Н а с и м и й . Асарлар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 198-бет. Шоир асарларидан келтирилаётган бундан кейинги иқтибослар ҳам шу нашрдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

Байтда эътироф этилган “**Коф**” ва “**Нун**” харфлари кулли ироданинг сурати бўлиб, “**Кун**” (бўл) амрини ифодалайдиган икки харфдир. Улуғ шоир талмех санъатидан ўринли фойдаланиб, Қуръони каримдаги “Ёсин” сурасининг 82-ояти каримасига ишорат этади: “Бирон нарсани ирода қилган вақтда Унинг иши фақатгина “Бўл” демокликдир. Бас, у бўлур – вужудга келур”. Шунинг учун хуруфийлар бу иккала харфга жамики махлуқотнинг ибтидоси сифатида қарайдилар. Оламнинг яратилиши билан боғлиқ мазкур фикрларнинг ўзбек мумтоз адабиётида ҳам акс этганлигини кўриш мумкин.

Шу мазмундаги байтни Алишер Навоий ижодида ҳам учратамиз:

Бу икки яфрозини қачон Zufунун,

Бир-бирига қўйса бўлур “кофу нун”.

Даҳри муқайяд била озодаси,

Борча эрур “коф” ила “нун” зодаси¹²⁶.

Насимий хуруфийларнинг борлиқдаги бутун сирлар Қуръондаги харфларда, бу харфлар эса инсон юзида акс этганлигини билан боғлиқ фикрларини бир қанча шеърларида таъкидлайди:

Юзингда кўринган харфларки бор –

Ҳар бири маърифат газнасида, ёр!

Беун, беишора тилга келишар,

Ҳақиқат сиррини айлашар изҳор (210).

Хуруфийлар фикрича, дунё Оллоҳ зотининг тажаллийсидир. Бу инсон юзида ҳам акс этади. Шунингдек, инсон юзи энг мукаммал Қуръондир. Қуръони каримда Оллоҳ таоло жами махлуқот олами ҳақида, ўз сифатлари сир-асрорлари тўғрисида сўзлаган. Демак, хуруфийлар наздида Оллоҳ сирларини акс эттирувчи Мусхафи Шариф бу – инсон юзи. Шунинг учун Насимий, юзингда кўринган харфлар маърифат газнаси дея таъкидлаган. Насимий “Оллоҳ Одамни ўз суратида яратди” ҳадисига таяниб, “Инсон сурати Худо сурати эрур” дейди. Унингча, инсон юзи бу жуда катта китоб, шунинг учун Оллоҳ таоло барча фаришталарга унга сажда қилишни буюрган. Инсонни улуғловчи бундай сўзлар Навоийни ҳам илҳомлантирган. У хуруфийларнинг борлиқ сирлари Қуръондаги харфларда, бу харфлар эса инсон юзида акс этган, деган ғояларидан таъсирланиб, айни мавзу ифодаланган ўттиздан ортиқ ғазал яратганлигини қайд этиш лозим:

Эй, мусхафи рухсоринг азал хаттидин ишио,

Дебоҳаи ҳуснунгда абад нуқтаси туғро (1,30).

Ҳақ таоло ўз сирларини, илоҳий ҳақиқат ва гўзалликларни инсон юзида акс эттирган. Шу боис хуруфийлар инсон юзидаги аъзоларнинг шаклига мос ҳолда харфларни ифода этганлар. Навоий ҳам инсон юзидаги харфни мусхафдаги бир оят деб билади:

Юзунг зарварақ ҳар ёнки лутфи бениҳоятдур,

Жамолинг мусхафида ҳар бири гўё бир оятдур (1,199).

¹²⁶ Алишер Навоий. Мукаммал аасрлар тўплами. 7-жилд. – Тошкент: Фан, 1991, 57-бет. Шоир асарларидан келтирилаётган бундан кейинги иқтибослар ҳам айни нашрдан олинди, жилди ва саҳифаси кавс ичида кўрсатилади.

Насимий шеърятда махлуқот оламининг энг буюғи, шараф тожининг эгаси сифатида инсон улуғланган. Шоир учун инсон нафақат Холики оламнинг ердаги халифаси, балки унинг кўпгина сифатларини ўзида мужассам этган олий хилкат. Айни мавзудаги мисралар Навоий ижодида ҳам мавжуд. У одам юзи мусхаф экан, ушбу каломи илохийнинг “Бисмиллох”и – инсоннинг икки қошидир, дейди:

*Бу навъ ўлдум жамолнинг мусхафининг сирридин оғаҳ –
Ки, феҳрастида келди икки қошинг икки бисмиллаҳ (4,364).*

Шоир жамолнинг феҳристи (муқаддимаси) – қош, мусхафнинг муқаддимаси – “бисмиллох” эканлигини айтиб, жамолни мусхафга, икки қошни – икки бисмиллохга ташбеҳ қилади. Маълумки, Куръони каримдаги ҳар бир сура “Бисмиллохир роҳманир роҳим” ояти билан бошланади. “Намл” сурасида эса мазкур оят икки марта келади: сура бошида ва Сулаймон (а.с)нинг Билқисга ёзган номасида. Бир сурада икки бисмиллохнинг келиши байтда инсоннинг икки қошига ташбеҳ қилинишининг асоси бўлиб хизмат қилади.

Насимий ижодида араб алифбосидаги ҳарфларнинг ботиний маънолари акс эттирилган бир канча ғазалу рубоийлар ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Қолаверса, араб алифбосидаги ҳар бир ҳарфга бағишланган махсус “хуруфнома” шеърлар ҳам мавжуд:

*Мим – Мэлэк сурәтли дилбәрсән, ғя бәдри – мунир,
Ҳусни – Јусифсән, тәчәлли еләди нури – худо¹²⁷.*

Пайғамбарнинг исмларидан бири Аҳмад бўлиб, ундан бир “мим” чиқарилган замон “Аҳад” калимаси ҳосил бўлади. Аҳад билан Ҳақнинг бирлигига ишорат этилади. Хуруфийлар Аҳмаддан Аҳадни билмоқ ила буюк пайғамбарнинг Ҳаққа яқинлигини ифода этадилар. Унда биргина “мим” ҳарфи қадар масофа қолганлигига ёки айнан Ҳақнинг нури бўлган ҳазрати пайғамбарнинг Аҳмад исмидаги “мим” билан жисмонан борлигига, мавжудлигига ишорат этилган¹²⁸. Зотан, Насимий ҳам “мим” ҳарфини келтириб, “нури худо тажаллий айлаган” комил зот деб Муҳаммад (с.а.в)ни назарда тутган. Айни шундай араб ҳарфларининг ботиний маъноларига ишора қилинган мисраларни Навоий ижодида ҳам кўрамыз:

*Борму ул икки ўрулгон гесуи анбар шамим,
Ё этак солмиш Мухаммадда ёзилғай икки мим.
Ҳамд ваҗҳида бири сарчашмаи оби ҳаёт,
Ҳадди лутф ичра бири сарҳалқаи аҳли наъим.*

Тасаввуфда Оллоҳга етишиш ва Унинг маърифатидан вокиф бўлмоқ учун камол мартабасидаги илмга алоҳида аҳамият қаратилган. Хуруфийлар “лом” ҳарфи билан айни шу илмга ишора этганлар¹²⁹. Алишер Навоий ҳам тасаввуфий тимсоллар ва “лом” ҳарфи воситасида илохий-ирфоний ғазаллар яратган. Мисол тариқасида “Бадоеъ ул-бидоя”даги ғазалнинг қуйидаги байтини таҳлилга тортсак:

¹²⁷ Имадэддин Насими. Сечилмиш асэрлэри. – Баки, 1973, 165-сах.

¹²⁸ Yeniterzi Emine. Divan Şiirinde NA' T. – Ankara, 1993. S. 179.

¹²⁹ K e k l i k Nihat. Ibn ül-Arabi'nin el-Futuhat el-Mekkiye eserleri ve kaynaklari için şerh. – Istanbul, 1974. S. 186.

Ломеки, васл аёғига топмиштур иттисол,

Ул “лом” дурки, ўртага олмиш они “бало” (1, 64).

Шоир “васл” сўзининг охириги ҳарфи “лом”ни шунчаки эътироф этмаган, чунки солиқнинг ҳусни мутлақ васлига эришмоғида “лом”нинг (ботиний илмининг) ўрни бекиёс. Шунингдек, “бало” сўзи ҳам “лом” оркали юзага келган. Луғавий маъноси қайғу-изтироб бўлган бу сўз тасаввуфий истилоҳда Ҳақ таолонинг ўз қулини таниши демакдир. Оллоҳ ошиғини изтироб ва азобга қўйиши — солиқнинг юксак мақомга эришмоғидан далолатдир. Демак, байтда “лом”га (маърифатуллоҳга) қомиллик қалити сифатида эътибор қаратилган.

Навоий ғазалларида умумий ғоя ва ботиний мазмун ифодасини ҳарф воситасида акс эттирган ўринлари талайгина. Масалан: “алиф”, “дол”, “мим”, “нун”, “қоф”, “лом”, “айн” каби ҳарфларга ғазал ва байтларда тез-тез мурожаат қилинганлиги фикримизнинг далили. Улуғ шоир ҳарф воситасида лирик қаҳрамон — ошиқнинг рухий ҳолати, маърифатуллоҳ ва унинг қомиллик пиллапояларидаги ўрнини ўзига хос тасвирларда ифодалаган. Айниқса, “Ҳайрат ул-аброр”даги “Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳийм шарҳи”да инсонларни икки тоифага: “аҳли қабул” ва “аҳли рад”га ажратиб, қамолот босқичларидаги ҳолларини алоҳида эътиборга молик байтларда юксак маҳорат билан акс эттирган. Хуллас, ҳуруфийлик тариқати ва Насимий шеърятини Алишер Навоий ижодида сезиларли таъсир ўтказганлигини алоҳида қайд этиш лозим.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Навоийнинг Насимий шеърлари таъсирида яратган байтлари таҳлили мисолида буюқ озар мутасаввиф шоирининг ўзбек мутафаккир шоирига таъсирининг баъзи қирралири ёритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье на примере анализа бейтов Навои, созданных под влиянием стихов Насими, освещены некоторые аспекты влияния творчества великого азербайджанского писателя на узбекского мыслителя.

RESUME. The article illustrates some aspects of the influence of the great Azeri Sufi poet on the Uzbek thinker on the example of the analysis of the verses created by Navoi under the influence of Nasimi's poems.

Таянч сўз ва иборалар: ғоя, тасаввуф, ҳуруфийлик, ҳарф, таъсир, ғазал, байт.

Ключевые слова и выражения: идея, суфизм, ҳуруфия, буква, влияние, газель, бейт.

Key words and word expressions: idea, mysticism, literacy, letter, effect, ghazal, byte.

Насима ҚОДИРОВА

БАҲС-МУНОЗАРА ЖАНРИДА МУНАҚҚИД УСЛУБИ

Танқидчининг илмий-назарий савияси, дунёқараш ва концепцияси муҳим аҳамият касб этадиган адабий танқид жанрларидан бири баҳс-мунозарадир. Рус адабиётшуноси И.Попов танқид жанрларини тасниф қилганда, мунозарали (полемиқ) танқидни ҳам алоҳида ажратган, қозок олими Т.Қакишев эса жанр сифатида баҳс-мунозара характеридаги

мақолани ҳам алоҳида таъкидлаган¹³⁰. Ўзбек адабий танкидида бундай мақола, унинг жанрий хусусиятлари кам ўрганилган бўлиб, баъзи олимлар ишларида унинг фақат номи учрайди. Масалан, Р. Тожибоев, ўз ишларида ўзбек адабиётшунослигида XX аср бошлари адабий танкидида ўша давр материалларидан келиб чиқиб, баҳс-мунозара жанрларини кўрсатса, Б. Йўлдошев 60–70-йилларда танкиднинг бошқа жанрлари қаторида ушбу жанрнинг ҳам ривожлантириш борасида изланишлар олиб борилганлигини айтиб ўтади¹³¹. Ш.Ахмедова уни адабий-танкидий муаммоли мақоланинг бир тури сифатида ажратиб кўрсатиб, уларнинг кўпайиши илмий муаммоли мақолалар сифатининг ортишига сабаб бўлишини таъкидлаган¹³². Кўринадики, бу жанрнинг ўзига хос хусусиятлари, жанрий белгилари, табиатини ўрганиш илм олдидаги муҳим вазифалардандир. Чунки баҳс-мунозара узоқ тарихга эга бўлиб, унинг ўзбек адабиётидаги дастлабки намуналари Алишер Навоий, Бобур асарларида учрайди. XX асрга келиб эса, баҳс-мунозара фаол жанрлардан бирига айланган, бугунги кунда унга мурожаат бироз камайган бўлса-да, айрим мунаққидлар ижодида унинг сара намуналарини кўриш мумкин.

Ўзбек адабий танкидчилигида баҳс-мунозара шаклидаги мақола бошқа танкид жанрларига нисбатан камроқ ёзилишининг сабаби бу жанрда ижод қилиш мунаққиддан нафақат билим, балки катта жасорат, ҳолисликни талаб этишидир. Чўлпон, А.Қодирий, Ғ.Юнусов, Ойбек, О.Шарафиддиновлар баҳс-мунозара жанрида самарали ижод қилганлар. И.Ҳаққул ижодида ҳам бу жанрнинг эътиборга лойиқ намуналарини кўриш мумкин. Жумладан, унинг “Англаш ва ҳис этиш санъати” мақоласи баҳс-мунозара жанрида ёзилган. У С.Очилнинг “Шеър масъулияти ва фикр равонлиги” мақоласига жавоб тарзида ёзилган бўлиб, унда У.Азим, Ш.Раҳмон, А.Суюн, Қ.Саидмуродов шеърларининг нотўғри таҳлил ва талкин этилганлигига жиддий муносабат акс этган. Мақолада дастлаб шеърни англаш, уни тўғри тушуниб, тўғри таҳлил этиш, танкидчининг вазифаси ва масъулияти хусусида сўз боради. В.Белинский, Д.Лихачев, Ч.Айтматов фикрлари келтирилиб, танкидчининг ҳалол ва ҳақиқатпарвар бўлиши лозимлиги таъкидланади. Унда кинодан ҳам фойдаланган ҳолда шеър моҳиятини тўғри тушуна олмайдиган мунаққидлар шаънига аччиқ сўзлар айтилган. С.Очилнинг ўзи таҳлил этган шеърлар мазмунини нотўғри тушунгани, “гўзалликдан кўз юмиб, нуқсон излаш асосий ўринга чиққани”, носамимийлиги И.Ҳаққулга маъқул бўлмайди: “Менга шундай туюлдики, Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Азим Суюннинг ижодий муваффақиятларини эътироф қилганда ҳам, у самимий эмас. Мақтов гўё восита, мақсад – бир неча навқирон шоирларни ғоявий гўрликда айблаб, енг шимариб, уларнинг шеърларидан сиёсий хато топишга уриниш. Бу ният кетма-кет қаторлаштирилган сўроқ ва ундовлардан ҳам шундоқкина

¹³⁰ Ахмедова Ш. Ўзбек адабий танкидчилиги жанрлари. – Тошкент, 2008, 16-бет.

¹³¹ Ўша асар, 17-бет

¹³² Назаров Б., Расулов А., Ахмедова Ш., Қахрамонов Қ. Ўзбек адабий танкиди тарихи. – Тошкент, 2012, 360-бет.

сезилиб турибди”¹³³, – деб ёзади мунаққид. Шундан сўнг олим юкорида номлари келтирилган шоирлар химоясига ўтади ва уларнинг шеърларини қайта чуқур ва теран таҳлил этиб, ўқувчига асарларнинг юксак бадиияти ва асл моҳиятини очиб беради. Таҳлил этишда мунаққид асосий эътиборни шеърнинг тўла матни ва мазмунидан келиб чиқишга қаратади ва “Севгилим, орқага қайтоламизми?” мисрасини лирик қахрамон ҳолати, дунёқарашидан келиб чиқиб, ҳаётий мисоллар орқали таҳлил этадики, ўқувчида шеърни яна ўқиш истаги пайдо бўлади.

Танқидчи таҳлилларнинг нотўғри эканлигини изоҳлаб, “ғоявий теранлик ва маҳорат тарафдори” бўлган С.Очилнинг ўз шеърларидан бир нечтасини таҳлил қилиб, уларнинг саёзлиги, ўқувчига маънавий завқ бера олмаслигини очиб беради. Шеър ва ғазал ёзиш санъатидан йироқ кишининг бу санъатга саёзлик билан баҳо бериши ҳам мунаққид эътирозига сабаб бўлган: “Ҳаётда рўй бераётган муҳим воқеалар”дан илҳомланишни маслаҳат бериб, амалда сўзбозликка берилишни нима деб баҳолаш керак? Албатта, ўзига хос кўзбўямачилик деб. Хуллас, мақола муаллифи ғоявийлик ва фикр раволигини ўзи ёзган асарлар савиясида англайди, шунга қараб тарозига “тош” қўяди” (159).

Мақолада И.Ҳақкул услубига доир айрим хусусиятлар ярқ этиб кўзга ташланади.

Биринчидан, мунаққид мақоласининг композицион қолипи ўзига хос: а) мақолада кириш қисмга кенг ўрин берилади ва олим гапни узокдан бошлайди. Дастлаб шеърятимизнинг бугунги кундаги аҳволи, шоирлар ижоди ҳақида сўз юритади; б) асосий қисмда олим параллел таҳлил қилиш усулидан фойдаланади, яъни аввал С.Очил шеърлари таҳлили, ундан сўнг у томонидан салбий баҳоланган шеърлар таҳлили, кейин С.Очил томонидан макталган ижодкорлар шеърлари таҳлили ва яна у томонидан салбий баҳоланган шеърлар таҳлили келтирилган. Мунаққид таҳлилчи С.Очил шеърлари билан бошлашидан мақсад танқидчининг савияси билан ўқувчини таништириш, параллел таҳлиллар орқали эса ўқувчини яхши шеърни ўзи таққослаб, танлаб олишига ундаган; с) хулоса қисқа, ундов, даъват ва қатъий талаб оҳангига эга.

Иккинчидан, мақолада сатирик руҳнинг устунлиги ўзига хос пафосни яратган, халқ оғзаки ижодидан келтирилган фаросат билан боғлиқ латифа сатирик руҳни янада кучайтирган; танқидчи ўқувчи диққатини қаратмоқчи бўлган айрим масалаларни киноя воситасида беради: “Шеърнинг “нозик паранжи” ичидаги чиройи “хашар” йўли биланмас, фаҳм ва фаросат йўли билан очилади.....Айрим танқидий мақола ва мулоҳазаларни ўқиб, халқимизнинг: “Мен нима дейману, кўбизим нима дейди”, деган қочирим сўзлари ёдга келади” (154).

Учинчидан, мулоҳазаларини китобхон билан ўртоқлашиб, уларга суҳбатдош сингари мурожаат этади: “Тасаввур қилинг, аллақачон умрини яшаб бўлган, кейинчалик ҳатто кўп қораланган нотўғри, примитив тушунча ва талабларни қайта оёқлантиришга уриниш ачинарли эмасми?”

¹³³ Ҳ а қ қ у л И. Ҳаёт, адабиёт ва абадиёт.– Тошкент, 2019, 158-бет. Мақоладан келтирилган кейинги иқтибослар ҳам шу нашрдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

каби китобхонни жалб этувчи сўроклари В.Белинский услубини ёдга солади.

Тўртинчидан, дадиллаш санъатидан мохирона фойдаланиш: а) фикр юритилаётган масалага бошқа адабиётшуносларнинг ҳам мавзуга доир фикрларидан мисол келтиради, ушбу мақолада В.Г.Белинский, Х.Даврон, Д.Лихачев, А.С.Пушкин, О.Шарафиддиновларнинг ижодидан парчалар келтирилганки, бу олимнинг масалага теран нуктаи назардан қараши ва билим доирасининг кенглигидан далолат беради; б) таҳлил этилаётган парчаларга ҳамоҳанг мисолларни кўпчилик китобхонга таниш бўлган улуғ санъаткорлар ижодидан ҳам топиш ва қиёслаш: “Алишер Навоий сўзнинг ҳаётбахш қудратини улуғлаб, “Сўздин ўликнинг танида руҳи пок, Руҳ дағи тан аро сўздин ҳалок” деган эди. “Сўз қудрати” шеърисида шунга яқин моҳият, аниқроғи, улкан инсоний меҳрни бағрига олган сўзнинг нималарга қодирлигига эътибор қаратилган” (163), с) изчил мантик асосида фалсафий таҳлил этиш орқали ўқувчини ишонтириш хусусияти.

Бешинчидан, диққатни тортишнинг турли усулларини қўллаш. Латифа ва ривоят келтириш, ўзига хос нутқ услуби, ундовлардан, сўрок гаплардан фойдаланиш: “Ё ажаб! Бу нима: “соддалик”ми ёки тирнок остидан кир излашми?” (171) каби.

Мунаққиднинг ушбу баҳс-мунозараси теран таҳлиллар, асосли далиллар, адабиётга қуюнчақлик билан ёзилган бўлиб, адабий танқидда ўз ўрнига эга. Бироқ мақолада айрим ўринларда мунаққиднинг XX асрнинг 20–30-йиллари танқидчилигидагидек кизикқонлик билан С.Очилга кескин муносабати кўзга ташланади. Бу ҳам И.Ҳаққулнинг адолатсизликка қарши исёнкорлиги билан боғлиқдирки, у адабиётни юксак санъат ҳисоблаб, саёзлик ва илмсизликка нисбатан аёвсиз курашади.

С.Очилнинг “Шеър масъулияти ва фикр равонлиги” мақоласига жавоб тарзида Озод Шарафиддиновнинг “Бир тилда гаплашайлик” баҳс-мунозараси ҳам эълон қилинган. Унда танқидчининг ҳолислиги яққол кўзга ташланади, мунаққиднинг айрим мулоҳазалари ўринли эканлиги айтилиб, ундан сўнг эътирозли, хато таҳлиллар очиб берилади. О.Шарафиддинов мунаққиднинг шеърларни саёз, нотўғри таҳлил этганини таъкидлаб, унинг фикрларини бутунлай рад этса-да, танқидчини фаросатсизлик ва бефаҳмликда айблашдан тийилади. Зеро, баҳс-мунозарада муаллифнинг вазминлиги, этикаси жуда муҳим. Шу сабаб С.Очилнинг нотўғри талқинларидан ажабланганлигини айтади ва “Очиғини айтганда, мен Сафо Очилнинг шу шеърни тушунмаганига унча ишонмайман – ҳар ҳолда у анчадан бери адабий давраларда айланиб юради. Ундок бўлса, нима дейиш керак? Сафо Очил шеърларни тушуниб туриб, унинг мазмунини атайин бузиб таҳлил қилдими? Мен бундай ҳам деёлмайман.....бу ўринда аён кўриниб турибдики, шоир билан мунаққид бошқа-бошқа тилда гаплашмоқда”¹³⁴. Бу фикрлар мунаққиднинг шеърлари бузиб таҳлил этилган шоирларга ҳам, хато таҳлил этган танқидчига ҳам ҳолис муносабатини кўрсатади.

И.Ҳаққул мақоласида унинг У.Азим ва Ш.Раҳмон шеъритига қучли симпатияси шеърларнинг таҳлилида акс этса, адабиётни бузиб

¹³⁴ Ш а р а ф и д д и н о в О. Ҳақиқатга садоқат. – Тошкент, 1989, 34-бет.

таҳлил этган танқидчига муносабати мақоладаги сатирик руҳда, С.Очил шеърларининг аёвсиз танқидида, у томонидан макталган шеърларнинг ҳам далиллар ва таҳлиллар асосида саёзлиги ва бошқа шоирлар ижодидаги қилинган тақлидининг тўлалигича очиб берилганлигида кўринади.

Хулоса қилиб айтганда, Иброҳим Ҳаққулнинг баҳс-мунозараларида адолат учун курашиш асосий тамойилга айланган, таҳлиллар илмийлик ва теран мушоҳадага асосланган. Мунаққид тилининг ўзига хослиги, кочиримлардан моҳирона фойдаланиш, кучли эҳтирос, фикрларнинг ёркинлиги мақоланинг ўқимишли бўлиши ва китобхонга тўла етиб боришини таъминлаган.

РЕЗЮМЕ. Мақолада баҳс-мунозара жанри ва уни ривожлантириш, танқидчи услубининг ўзига хослиги каби масалалар мунаққид И.Ҳаққулов ижоди мисолида тадқиқ этилган.

РЕЗЮМЕ. В этой статье на примере творчества И.Хаккула изучен жанр мунозара (полемика) и вопросы развития данного жанра, индивидуальности стиля критика.

RESUME. This article suggested genre of article-dispute and developing this genre, distinctively style of literary critic by the example critic Hakkul's literary activity.

Таянч сўз ва иборалар: баҳс-мунозара, танқидчи услуби, жанр, мунозара, талқин, таҳлил.

Ключевые слова и выражения: полемика, стиль критика, жанр, дискуссия, интерпретация, анализ.

Key words and word expressions: article-dispute, style of literary critic, genre, discussion, interpretation, analysis.

Гулом БОБОЖОНОВ

“ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР”ДА “БАЛОҒАТ ИЛМИ” ИСТИЛОҲЛАРИ

Навоий асарларида “балоғат илми”га оид бир қатор илмий истилоҳлар учрайдики, улар воситасида муаллифнинг бу илмдан қанчалик чуқур хабардор бўлгани ҳамда унинг қоидаларини ўз асарларида моҳирона қўллаганини билиб олиш мумкин. “Ҳайрат ул аброр”да келтирилган баъзи бир илмий истилоҳлар “балоғат илми” муаллифнинг поэтик тафаккурида қай даражада эътиборли бўлганини яққол далиллайди. Достонда ижодкор ўз концепциясини ифода этишда бадий сўзни шунчаки қўллаш билан чекланмасдан, балки уни маромига етказиб, энг олий даражада истифода этиш масаласига алоҳида тўхталади. Достоннинг XII бобида буюк ҳамсанавис салафларидан бири – шайх Низомий Ганжавий ижоди борасида фикр юритар экан, уни қуйидагича таърифлайди:

*Кони фазилат гуҳарига амин,
Баҳри балоғат аро дурри самин*¹³⁵.

¹³⁵ А л и ш е р Н а в о и й. Ҳайрат ул-аброр. Илмий-танқидий матн (тузувчи Порсо Шамсиев). – Тошкент: Фан, 1970, 27-бет. Достондан келтирилаётган кейинги иқтибослар ҳам шу нашрдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

Байтдаги “балоғат” сўзи луғатларда “1. Етишиш, вояга етиш, болиғлик; йигитлик даврига ўтиш; 2. сўзни ихчам, гўзал ва мазмундор қилиб ифодалаш, бадий ифода, мақсадни гўзал иборалар билан аниқлаш”¹³⁶ ёки “етуклик, баркамоллик, бенуксонлик, нотиклик”¹³⁷ сифатида изоҳланган. “Балоғат” сўзини ушбу маъноларда тушуниш орқали ҳам байтдан муайян маъно чиқариш мумкин. Лекин унга Шарқ мумтоз поэтикаси қонуниятларини ўзида мужассамлаштирган илмий истилоҳ сифатида қаралса, маъно янада кенгайиб, муаллиф нуқтаи назарига яқинлашади.

“Балоғат илми” олимлари бу сўзнинг илмий истилоҳ сифатидаги бир қанча маъноларини келтиришган. «Фасиҳ жумланинг вазият ва ҳолатга мувофиқ ифода этилиши»; «сўзнинг маъно ва маънонинг сўз билан муштараклиги, сўз орқали маъно ва мақсаднинг тўла аниқлашилиши»; «маънонинг энг мувофиқ сўзлар билан тингловчи шуурига жойланиши»; «мақсадни равшан сўз, гўзал услуб ҳамда фасоҳатли нутқ билан ифодалаш» қабилар шулар жумласидан. “Балоғат”нинг истилоҳ сифатида энг кўп ишлатиладиган таърифи: “фасоҳатли сўзнинг гапда муктазои ҳолга мувофиқ келиши” дир¹³⁸.

Келтирилган фикрларга асосланиб ҳулоса қилиш мумкинки, “балоғат” истилоҳидан матннинг энг кичик компоненти – товушдан тортиб, муаллиф умумконцепциясининг контекстда тўла намоён бўлишигача кечган сатҳдаги асосий ва муҳим қонуниятларни тадқиқ этувчи илм соҳаси назарда тутилади. Унинг таркибий қисмлари эса, табиий шаклда мавжуд семантик-структур қонуниятларни контекстда (“муктазои ҳол”га “мутобиқ” тарзда) назарда тутилган маъно оттенкалари аспектида ўрганиш (“илми маоний”) ёки маънони қиёслаш-таққослаш ҳамда шартли равишда кўчириш йўли билан акс эттириш (“илми баён”) тарзида характерланади. Контекстга баъзи ўринларда муаллиф компетенциясига кўра киритиладиган айрим тасарруфотлар “балоғат илми”нинг икки таркибий қисмига кўшимча сифатида (“илми бадий” бўлими) қаралган¹³⁹.

Достонининг қалам аҳли ҳақидаги ўн иккинчи мақолотида келтирилган:

Йўқса, недин ютти жаҳон сеҳрини,

Балки маонию баён сеҳрини... (131), –

байтида ҳам айтиш шундай – “балоғат илми”нинг таркибий қисмлари бўлган “маоний илми” ва “баён илми”нинг ўзига хос имкониятларига ишора қилинади.

Достонда учрайдиган:

¹³⁶ Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 87-бет..

¹³⁷ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1983, 208-бет.

¹³⁸ Жалолиддин наб Мухаммад Абдурахмон Қазвиний. Тахлис ул-мифтоҳ. – Байрут, 2014, 42-бет.

¹³⁹ Саъидиддин Гафтози. Шарҳ ул-мухтасар. – Қум-Газрхон, нашр йили кўрсатилмаган, 8-бет.

*Нутқ аро чун зоҳир ўлуб мўъжизинг,
Аҳли **фасоҳат** бўлубон оғизинг...*

Ёки:

*Ойтса бу ҳусну малоҳат била
Нуктани ойини **фасоҳат** била, –*

каби байтларда “балоғат илми”даги яна бир асос тушунча – “фасоҳат” ҳақида фикр юритилади. Байтларда “аҳли фасоҳат”, “ойини фасоҳат” тарзида ишлатилиши шундай ҳулоса чиқаришга асос беради. “Фасоҳат” луғатда “сўзнинг очик, равшан, чиройли ва қоидага мувофиқ бўлиши”ни¹⁴⁰ англатиш билан бирга, “балоғат илми”да “сўзнинг ҳар қандай нуксондан холилигини ифода этувчи”¹⁴¹ “балоғат илми”даги таянч қисм сифатида қаралади. Сўз “муқтазои ҳол”га “мутобиқ” бўлишидан олдин, аввало, фасих бўлиши зарурлиги “балоғат илми”даги бош омилдир. Сўз, гап ва мутакаллим фасоҳатиға нуксон етказувчи омиллар тасниф қилиниб, энг муҳим мезонлар белгилаб олинган. Матнга айна нуктаи назарга кўра ёндашув муаллиф услуби турли камчиликлардан холи бўлишини таъмин этади.

“Балоғат”нинг қуйи шакли учун нималар объект бўлиши ҳақида бир-биридан фаркли қарашлар бор. Лекин энг олий даражаси “иъжоз мақоми” экани яқдил эътироф этилган. Навоий мазкур дostonда фақат Илоҳий Калом ҳамда Пайғамбар алайҳиссалом сўзи “иъжоз мақоми” учун ҳадаф (ва моя) бўла олишини таъкидлайди:

*Бўлмаса иъжоз мақомида назм,
Бўлмас эди Тенгри Каломиди назм.
Эй, нафасинг мояи иъжоз ўлуб,
Рухи қудус нутқунгга ҳамроз ўлуб.
Гоҳи тақаллум санга мўъжиз калом,
Назми каломинг бори мўъжиз низом...*

Dostonнинг тўртинчи наътида Расулуллоҳ алайҳиссалом васфларида сўз юритилиб, иъжознинг (шу билан бирга “балоғат”нинг ҳам) “мояси” – асл манбаи кўрсатиб ўтилади. Башариятга поэтик ифода йўсинида ҳам тўлиғича “мўъжиз низом”га қурилган “мўъжиз калом” “моялик” қилиши муаллиф нуктаи назарига кўра, энг етакчи масаладир. “Балоғат илми” олимлари ҳам бу илмнинг барча қонуниятлари ва қоидаларини ўша “мўъжиз калом” ҳамда ундаги “мўъжиз низом” асосида ишлаб чиқишган. Шарқ мумтоз поэтикаси эса, асрлар давомида ёлғон эҳтимоли бўлмаган ва ҳар қандай субъектив қарашлардан юқори бўлган назарий тизимга таянди. Айни шу даврларда дунё микёсида ўзига ҳос ҳодиса бўлган асарлар яратилди. Алишер Навоий асарлари “балоғат” жиҳатдан ҳам эталон бўла оладиган нодир намуналар экани шу билан изоҳланади.

РЕЗЮМЕ. Мақола Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” dostonидаги балоғат илмига оид истилоҳлар таҳлилига бағишланган.

¹⁴⁰ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1985, 335-бет.

¹⁴¹ Таҳлис ул-мифтоҳ, 38-бет.

РЕЗЮМЕ. Стаття посвящена аналізу термінів учения “балогат” в поэмѣ Алишера Навої “Смятение праведных”.

RESUME. The article is devoted to the analysis of the terms of puberty in Alisher Navoi's epic “Hayrat ul-abror”.

Таянч сўз ва иборалар: достон, балогат, истилох, концепция, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: поэма, балогат, термин, концепция, мастерство.

Key words and word expressions: epic, puberty, terminology, concept, skill

О.АБОБАКИРОВА

АНВАР ОБИДЖОН ҲИКОЯЛАРИДА МИЛЛИЙ РУҲИЯТ ТАСВИРИ

Анвар Обиджон ҳикояларининг қаҳрамонлари фикрлаш тарзи, хатти-харакатлари, одат-киликлари билан миллат фарзанди эканини намоён этиб туради. Ёзувчи асарлари оғзаки нутқда учрайдиган шевага хос сўз ва ибораларнинг матнда муваффақиятли қўлланиши билан ҳам жозибадордир. А.Расулов такидлаганидек, “Болалар ёзувчилари ҳамиша, ҳамма ерда битта муҳим қонуниятга амал қилганлар: яшамок – улугъ неъмат. Яшаш бахти ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Яшаётган ҳар бир жонзот яратганнинг рўйхатидан ўтган. Одамлар жонзотни оёқости қилишга, қиришга ҳақсиздирлар. Анвар Обиджон атайин кўкшира, чивин, бурга, пашша, капалак, шиллиққурт, суварак, чумоли сингари ҳашаротларни тасвирлайди. Кўкшира, масалан, ниҳоятда увок, сустҳаракат, юзтаси, мингтаси биттагина баргга жо бўладиган ҳашарот. У – қушанда. Аммо шоир бу майда махлукни очиқ ҳақорат қилмайди. Мақтамайди ҳам”¹⁴². Ёзувчи ана шу митти, кўзга яққол ташланмайдиган зарарли ҳашаротларни ҳам борлиқнинг ажралмас узвий қисм эканлигини, уларнинг ҳам бу оламда яшашга ҳақлари борлигини, улар ҳам яшаш учун ўзига хос тарзда қурашишларини бадиий тасвир орқали талқин этади.

А.Обиджон ҳикояларидаги образ ва персонажлар воқеликка ўзларининг яшаш тарзидан келиб чиқиб баҳо берадилар. Айниқса, улар ўз нутқлари воситасида алоҳидалик, индивидуалликларини намоён этиш ададилар. “Атрофимиздаги кизикчилар” деган умумий ном остидаги ҳикоялар туркумида ҳам турли ҳашаротлар ва ҳайвонлар, паррандалар яшаш муҳитлари ҳақида ўзларининг тилидан болалар тушунадиган тарзда сўзлайдилар. Уларнинг ўзлари ҳақидаги ҳикояларида шу географик муҳит, ёзувчининг муайян миллат фарзанди сифатидаги ёндашуви, кичик мактаб ёшидаги болаларда учрайдиган камчилик ва иллатларнинг беозор, юмористик танқиди етакчилик қилади. Маълумки, Шарқ мумтоз адабиётида ҳайвонларни образ сифатида тасвирлаш, қуш ва ҳашаротларга рамзий маъно юклаш анъанаси мавжуд. Анвар Обиджон асарларига миллий рух бағишлаган ана шу жиҳат, айниқса, ифоданинг болаларбоп, таъсирчан бўлишни таъмин этган, десак хато бўлмайди. Масалан, “Суваракнинг ҳикояси”да Суварак таништирган “уй манзили”да ҳам

¹⁴² Расулов А. Ўзлик сари йўл. – Тошкент: “ADIB”, 2012, 12-бет.

шарқона манзара – пахса девор тасвири бор: “Миш-мишларга караганда, бир замонлар бу ерда дурустгина кўрғон бўлган экан. Нураб-нураб, охири ундан мана шу бир парчагина девор қолибди. Бу девор шунақаям серкавакки, пастдан туриб қарасанг, кўп қаватли бинога ўхшаб кўринади. Ана шу бинодаги хоналарнинг биттасида мен яшайман”¹⁴³. Сўнг у ўзи ҳам, сўзи ҳам совук бўлган кўшниси Чаён билан бўлиб ўтган “можаро”ни баён этади. Ўзбек тилидаги ўн икки ва ўн етти рақамларининг талаффузидаги бир-бирига яқинлик кўшинча янглиш эшитилишини юзага келтириши ҳодисасидан фойдаланиб, ёзувчи ифодадаги миллий руҳни таъмин этади. Суварак ҳам ўзбеккона “меҳмондўст”. У ўз уйига таклиф этар экан, уй манзилини шундай тушунтиради: “Биз тарафларга яна келиб қолсанг, тортинмай тўғри уйимга кириб боравер. Адресимни ёзвол: Бузук кўрғон, эски девор, чапдан ўн иккинчи қавак. Ёзиб бўлдингми? Қани, кўрсат-чи... Мана шунақа-да, мен ўн иккинчи қовак десам, сен ўн еттинчи ёзибсан! Ўчир! Ўчир дарров! Биласанми, ўн еттинчи хонада ким туради! У ерда ўша лаънати Чаён яшайди-я!” (136-бет)

Ҳикояда Анвар Обиджон услуби учун хос жиҳат кичик ёшдаги болаларни атрофимизни ўраб турган ҳашаротлар дунёси билан таништиришда енгил юмортдан усталик билан фойдаланиши яққол кўзга ташланади.

Ёзувчининг “Тошбақанинг ҳикояси”даги асосий қаҳрамон – Тошбақа бир ҳафта олдин йўлга чиққан. У душанбанинг оғир кун эканининг сабабини ҳаво исиб кетганида кўради. Одам болаларининг бундай пайтда салқин жойда ё муздак лимонад ичиб, ё музқаймоқ ялаб ўтиришига ҳаваси келади. Унингча, “...тошбақа бўлиб минг йил судралганидан кўра, одам бўлиб юз йилча яшаган маъқул экан”. Ортидан ит қувласа ҳам бўлган-битгани шу тошбақа иссиқ кунда олис сафарга чиқишининг сабабини шундай изоҳлайди: “Хў, мирзатеракларни кўряпсизми? Ўша томонда битта холам бор. Холамнинг кенжа чевараси қадрдон ошнам. Келаси душанбада ўша кичкинтой ўртоғим бир юз ўн ёшга тўлади. Уни табриклагани кетяпман” (137-бет).

Кичик ёшдаги болалар ана шу тарика тошбақаларнинг секин юришларини, узок яшашларини билиб оладилар. Уларнинг қумлиқдан, айникса, дўнгликлардан ўтишлари қийинлигини англаб етадилар. Ҳикояда тошбақа одамлар сингари қариндошлари борлигини сўзлаб, миллий киёфага қиради. Ҳикоя тошбақанинг шундай “илтимоси” билан якунланади: “Умрингга бировга яхшилиқ қилганмисан, ошна? Малол келмаса, мени дўппингга солиб, ана шу дўнгдан ўтказиб қўйгин. Нима бўлсаям, яхши ният билан йўлга чиққанман, зиёфатдан қуруқ қолмайин тагин” (137-бет).

А.Обиджон ҳикоя сюжетининг таъсирчан бўлишида, миллий одатлар руҳида болаларни тарбиялашда улардаги ифоданинг шарқона бўлиши зарурлигини жуда яхши билади. Шунинг учун унинг болаларга аталган ҳикояларини катталар ҳам мириқиб ўқийдилар, улардан катта таассурот оладилар. Чунки муаллифнинг ўзи ҳайвон у ҳашаротлар киёфасига кириб, улар тилидан сўзлайди. Ушбу жонзотларнинг Шарқ муҳитидаги яшаш тарзи,

¹⁴³ О б и д ж о н А. Олтин юракли автобола. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988, 135 (Бундан кейинги кўчирмалар ҳам шу нашрдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

табиатини яхши билганлиги сабабли улар нутқини ҳаётий, ҳаққоний акс эттиради. Натижада, ҳашарот ва ҳайвонот миллий кифёда намоён бўлади. Ёзувчининг болаларга аталган ҳикояларидаги миллий руҳ ана шу жиҳатларда кўзга ташланади. Масалан, "Чумолининг ҳикояси"да муаллиф чумоли тилидан воқеаларни баён этар экан, унинг ўқувчиси кичик ёшдаги бола эканини асло унутмайди. Шу боис чумоли тилидан Қиличботир, Аждархо ҳақидаги ўзбек халқ эртагидаги образларни ёдга олади. Бу эса ҳикояга миллий руҳ, миллий тафаккур тарзини олиб киради. Ҳикояда айтилишича, ишқом остидан даройи узумнинг уруғини топиб олган чумоли қаршисидан "виш-ш" этиб бир бадбашара махлук чиқиб қолади. Чумолининг шу пайтдага ҳолати унинг тилидан "Бувим кечагина ёвуз аждархо ҳақида эртак айтиб берган эдилар. Ўша қонхўр оғзини очганича шу тобда олдимдан чиқиб турибди-ю. У билан солишай десам, эртакда аждархони ўлдирган Қиличботир, афеус, мен эмасман. Қўлимда силтанса қирқ газ чўзиладиган қиличим ҳам йўқ" (128-бет) тарзида ифодаланади. Аммо шу пайт жаноб Аждархонинг шоша-пиша барг остига беркинганлигини, осмондан бир паҳлавон учиб келиб гурсиллаб ерга қўнганлиги, патларини хурпайтириб "Семизкурт қани?" деб сўрагани баён этилади. Паҳлавоннинг Семизкурт номли аждархони бир калла солишдаёқ сулайтириб қўйганини кўриб, уни эртакдаги Қиличботир деб ўйлайди. Бейхтиёр "Қойил, Қиличботир!" деб қичкириб юборади. Шунда Паҳлавон ўзини таништиради: "– Оғзингга қараб гапир, – бирдан жеркиб берди паҳлавон. – Нега мени бошқалар билан адаштирасан, тирранча? Мен етти иклимга донғи кетган машхур Чумчукполвон бўламан-а!" (129-бет). Чумоли нутқидаги миллийлик ҳикоя сўнгидаги "Ҳозир бувимнинг ёнига шашиляпман. Мен унга эртак эмас, Чумчукполвон ҳақида ўз кўзим билан кўрганларимни айтиб берсам, сезиб турибманки, оғзинг ланг очилиб қолади" (129-бет) деган сўзларида ҳам кўринади.

А.Обиджон ўзбек халқ мақолларини қўллаш орқали ҳикоядаги миллий руҳни кучайтиришга эришади. Ифодадаги ана шу миллийлик асар воқелигига сингдириб юборилади. Масалан, "Бузокнинг ҳикояси"даги Тарғил номли бузок туяни энг бефаросат махлук деб айтаркан, ҳар доим унинг ўз номини Қашқа деб адаштириб қақширидан хафа. Маълум бўлишича, Қашқа номли бошқа бузок билан унинг адаштириб юборишининг сабаби уларнинг ўхшашликларидадир. Қоронғи тушганида ҳатто оналар ҳам уларни адаштириб юборишар, Қашқа эса унинг онасини эмиб, ризкини қийиб кетар экан. Тарғил тилидан бу воқеа шундай баён этилади: "Аввалига уни бир-икки марта яхшиликча оғохлантирдим. Кейин бир биқинига биқинкаш қип қўйдим. Безбет ўшанда ҳам пинагини бузмайди денг. Жирилламай, сен ҳам менинг онамни эмаверсанг-чи, дейди-я. Зап аҳмоқни топибсан-да, дедим унга. Очғини айтсам, унинг қилтирикдай бир онаси бор, эрталабдан кечгача эмганингдаям, сўрган сутинг чап ичакка юк бўлмайди. Менинг онам бўлса, жуда тўлишган, елинлари лорсиллаб ётибди" (117-бет). Тарғил қаердан бўлса ҳам Қашқирни топиб адабини бериб қўймоқчи. Ҳикоя шундай сўзлар билан якунланади. "...Бузокнинг қочгани сомонхонагача, дейсанми? Гапингда жон бор, ошнавой. Қани, бир сомонхонага бориб кўрай-чи" (118-бет). Ёзувчи кўчма маънодаги сўз ва ибораларни болалар тўғри маънода тушунишларини

акс эттирар экан, шу оркали уларнинг ҳаққоний киёфасини гавдалантиришга эришади.

Адиб ҳикояларидаги ҳар бир жонзотнинг ўзига хос “фалсафа”си бор: Курбака шундай дейди: “Мен сизга айтсам, қафасда ётиб овқат егандан кўра, эркин юриб оч қоринга ари ютган минг марта афзал” (131-бет). Сувкаламўш фикрича: “Ҳақиқатанам, юз оғиз гап гапиргандан кўра, битта бақа тутиб еган яхшироқ” (140-бет).

Хуллас, А.Обиджон ҳикояларидаги болалар миллий руҳият тасвири: 1) ҳикояларда тасвирланган тимсоллар, образларнинг фикрлаш тарзидаги шарқона жиҳатларида ва уларнинг болаларбоп бўлишида; 2) шарқ табиатида учровчи жонивор, ҳашаротларнинг хатти-ҳаракатларида миллий одатларнинг бўртиб туришида; 3) асардаги ҳайвон ва ҳашаротларни ёзувчи ўзбек тилининг муайян шевасида сўзлатиб, миллий киёфага айлантира олишида намоён бўлади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Анвар Обиджоннинг болаларга аталган ҳикояларидаги миллий руҳият тасвирининг ўзига хосликлари таҳлил этилган. Ёзувчи услубига хос жиҳатлар ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье изучены своеобразные особенности изображения национального духа в рассказах Анвара Абиджана, посвященных детям, освещены специфические особенности стиля писателя.

RESUME. Peculiar features of the description of the national spirituality in the children stories by Ancar Abidjan are analyzed in the article. The writer's style is elucidated.

Таянч сўз ва иборалар: услуб, ҳикоя, бадиий маҳорат, ёзувчи дунёқараши, болалар адабиёти, юмор, тасвир услуби, миллий руҳият.

Ключевые слова и выражения: метод, рассказ, художественное мастерство, мировоззрение писателя, детская литература, юмор, метод описания, национальный дух.

Key words and word expressions: method, literary skill, story, writer's world outlook, children literature, humor, descriptive method, national spirituality.

Райхоной САИДОВА

БАДИЙ МАТНДА БИНАР ОППОЗИЦИЯ

Маълумки, табиат ва жамият ходисалари ибтидодан бошлаб зид муносабат асосига қурилган: кун-тун, қуруқлик ва сув, ер-осмон; яхшилик ва ёмонлик, саҳийлик ва баҳиллик, меҳрибонлик-лоқайдлик... Табиийки, бундай муносабат бадиий матнда ҳам ўз ифодасини топади. Семиотикада у бинар оппозиция» деб номланган. Қарама-қаршиликнинг мавжудлиги нуктан назаридан бинар оппозиция бадиий конфликт ва тазод санъатига маълум даражада яқин туради. Шу билан бирга, ушбу тушунчалар орасида жиддий фарқ борлигини айтиш лозим. Бинар оппозиция бадиий матн доирасида муайян белгилар орасида содир бўлади. Бинобарин, белги моҳияти аниқлангандан кейингина улар орасидаги зиддият ҳақида фикр юритиш мумкин бўлади.

Муайян белгининг зидди ҳамма вақт матн таркибида бўлавермайди. Шунга қарамай, унинг зидди тағматнда ёки муаллиф образининг «онг

ости» қатламида мавжуд бўлиши мумкин. Дейлик, матнда изғиринли киш манзараси ва бундан лирик қаҳрамон руҳидаги дилгирлик тасвирланар экан, қишга қарама-қарши бўлган баҳор ёки ёз назарда тутилиши мумкинлиги ҳисобга олинishi зарур. Масалага ана шундай нуқтаи назар билан қарасак, бинар оппозициянинг бадий матндаги асосий ғоя-образни аниқлашда муҳим аҳамият қасб этиши аёнлашади.

Структур-семиотик таҳлил учун Рауф Парфининг 1962 йилда ёзилган ўн мисрадан иборат куйидаги шеърини матнини танладик:

МУАЛЛАҚ ҚЎЛЛАРДЕК БУЛУТЛАР

*Кўйган каби кундага бошин
Ташина саҳро ёмғирни кутар.
Дунёлар ўтларга қорилган,
Англамайди бу қайноқ тошини,*

*Бу саҳро қонталаш, ёрилган.
Сабрсиз, бу саҳро сабрсиз,
Қайга кўмсин бу чексиз лошини
Сабрсиз бу саҳро, сабрсиз.*

*Пуфлар куйиб кетган қуёшни*¹⁴⁴.

М.М.Бахтин ҳар қандай бадий матн бир неча қатламдан иборат бўлишини кўрсатган эди¹⁴⁵. Структур-семиотик талқин ва таҳлил мазкур фикр-қарашнинг ҳаққонийлигини исботлаб беради.

МУАЛЛАҚ ҚЎЛЛАРДЕК БУЛУТЛАР – ушбу матний бўлак ҳам сарлавҳа, ҳам биринчи мисра вазифасини бажарган. Унда булутлар муаллақ қўлларга ўхшатиляпти. Булут ўзбек халқида (шунингдек, бошқа халқларда) азал-азалдан қут-барақа аломати ҳисобланган. Чунки ундан ёғадиган ёмғир ҳаёт, тирикчилик манбаи бўлган экин учун ниҳоятда зарур. Сув бўлмаса, ёгин ёғмаса, дов-дарахт, экинлар қуриб-қовжираб кетади. Натижада қурғоқчилик, очлик, қаҳатчилик авж олади. Осмонда булут бўлса-ю, ёмғир ёғмаса, сабр косаси тўлиб бораверади. Умид, илинж бору, ҳозирча амал, натижа йўқ. Муаллақ қўл ҳаракат қилмаганидек, ёғмаётган булут оби ҳаётни заминга сепмаяпти. Матнинг биринчи қатламида ҳаракатсиз булут ўзининг асл маъносини намойиш этаётир: заминга ёгин зарур, аммо булут ҳаракатсиз.

Бадий матннинг иккинчи қатламида эса бошқача талқинга эҳтиёж борлиги маълум бўлади. «Ёгин бермаётган булут» Эрк орзусини бадий ифода қилмоқда. Бу орзу амалга ошмаган, унга имкон, тарихий шарт-шароит тўла пишиб етилмаган, аммо булут бир кун ёққанидек, озодликка эришиш муқаррар.

*Кўйган каби кундага бошин
Ташина саҳро ёмғирни кутар.*

Мазкур матний парча иккинчи талқиннинг тўғри эканлигини очиқ-ойдин кўрсатиб бераётир. Агар биринчи талқинда сувга ташна саҳронинг

¹⁴⁴ Парфи Р. Сукунат. – Тошкент: Юлдузча, 1989, 123-бет.

¹⁴⁵ Бахтин М. Проблема текста // Эстетика словесного творчества. – М.: 1979. С. 72.

ёмғирни кутиши ташхис санъати орқали тасвирланган бўлса, иккинчи катлам таҳлили бошқача фикр-қарашни юзага келтиради: жабр-жафодан сабр косаси тўлган юрт Озодликни кутмоқда, унга эришиш чораларини изламоқда. Аммо бундай умид ва ҳаракатлар мустабид тузум даврида ўз бошини кундага қўйиш, яъни ўлимни тан олиш билан баробардир.

Дунёлар ўтларга қорилган –

бу мисрада рамзга асосланган белги мавжуд бўлиб, у оламда жабр-истибдоднинг кучайиб бораётгани «ўт» сўзидаги билинувчи орқали ифодаланмоқда.

Англамайди бу қайноқ тошни –

олдинги мисрадаги ўт (олов) Эркни поймол этувчи ёвуз куч (ижтимоий-ҳарбий қурилма). У ўз тафти (истибдоди) билан «қайноқ тош» (қарам этилган эл қалби)ни аёвсиз равишда қиздирмоқда (зулмни авж олдириб, исён ҳиссиётини кучайтирмоқда). Шундай қилиб, икки мисрадаги «ўт» ва «қайноқ тош» белгилари тағмағнда зид муносабатга киришиб, муросасиз икки куч ва мафкура орасидаги муросасиз қарама-қаршиликни бадий ифода этаётир.

Бу сахро қонталаш, ёрилган.

Сабрсиз, бу сахро сабрсиз,

Қайга қўмсин бу чексиз лошни

Сабрсиз бу сахро, сабрсиз.

Шеъринг матннинг олдинги мисраларидан бирида «сахро» белгиси мавжуд эди («ташна сахро» тарзида). Ҳозир ажратиб олинган матн бўлагида «сахро» янги сифатлашлар орқали намоён бўляпти: *қонталаш, ёрилган сахро, сабрсиз сахро*, инверсия усули билан сахро сабрсиз тарзида ҳам такрорланган: *сабрсиз, бу сахро сабрсиз*). Қўриняптики, матннинг таҳлил майдонига тортилган тўрт мисрасида сахро белгиси (структурализмда код) тўрт марта такрорланган. Бундай тақрир мустамлакачилик шароитида эл-улуснинг аҳволи чидаб бўлмас тарзда эканлигини таъкидлаш мақсадида истифода этилган. Истиқлол учун қонли кураш, қўзғолонлар бўлиб ўтган, бу фикрни «қонталаш» сифатлаши тасдиқлаб турибди. Аммо аниқ ва изчил режасиз, пухта тайёргарликсиз бўлиб ўтган қўзғалишлар, уринишлар «чексиз лош» (сон-саносиз қурбонлар)га сабаб бўлган, холос. Бутун «сахро» (мамлакат) мана бу шаҳидлар жасадига тўлиб кетган, золимлар уларни дафн этишга рухсат бермаганлар, зеро, бу бўлғуси исёнкорлар учун «ибрат» бўлмоғи керак.

Пуфлар қуйиб кетган қуёшни –

бу ўринда «жасадларга тўла сахро»нинг «қуйиб кетган қуёшни пуфлаши»ни икки хил талқин қилиш мумкин:

– исёнкор халқ минг-минглаб қурбон берган бўлса-да, Эрк орзусидан воз кечган эмас. Бу эса ёвуз кучнинг янгидан-янги қаҳр-ғазабига сабаб бўлмоқда;

– матннинг сўнгги мисрасидаги «қуйиб кетган қуёш» белгиси Мустақиллик ғояси, идеали маъносини ифодалаган. Зулм салтанати қутурган ўша замонда Эрк туйғуси унутилгандек эди. Аслида эса қабохат олами таназзул томон юз бурмоқда. Йиллар давомида қутилган Истиқлол дамлари борган сари яқинлашаётир.

Таҳлилдан маълум бўладики, мазкур бадий матн ҳам бинар оппозиция асосида юзага келган экан, унда «ёмғир» (Озодлик) белгиси матн майдонидаги бошқа белгилар билан зид муносабатга киришиб, асосий бадий ғояни тажассум эттирган.

Ушбу шеърӣ матн икки бадий қатламдан иборат: 1. Лирик матн табиат тасвирига бағишланган бўлиб, авжи саратон пайтида ёгинсизликдан тарс-тарс ёрилиб кетган, майса-ғиёҳлар қовжираб қолган сахро манзарасини образли-таъсирли тарзда акс эттирган. Бу юза қатлам ҳам бадий-эмоционал жиҳатдан аҳамиятли бўлиб, шу ҳолида ҳам хассос шеърхон қалбида муайян фикр ва туйғуларни қўзғата олади. 2. Асосий – иккинчи бадий қатлам матннинг устувор ғоясини мужассамлаштирган. Бу ҳар бир, хусусан, ўзбек халқининг ўз Мустақиллигига эга бўлиш орзуси-идеалидир. Гарчи мазкур матнда парадигматик, синтагматик алоқа-боғланишлар мавжуд бўлса-да, ундаги етакчи фикр-ғояни юзага чиқаришда бинар оппозиция устувор аҳамият касб этган. Чунки зид муносабат ҳар қандай матнга ўткир драматизм бахш этади, бадий пафосни юқори даражага қўтара олади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада шоир Рауф Парфининг “Муаллақ қўллардек булутлар” шеъри структур-семиотик жиҳатдан таҳлилга тортилади.

РЕЗЮМЕ. В статье осуществлен структурно-семиотический анализ стихотворения поэта Рауф Парфи “Облака, словно повисшие руки”.

RESUME. The article analyzes the poet Rauf Parfi's poem "Clouds like hanging hands" from a structural-semiotic point of view.

Таянч сўз ва иборалар: семиотика, структурал таҳлил, бинар оппозиция, белги, матний бўлак (лексия), қатлам, бадий конфликт.

Ключевые слова и выражения: семиотика, структурный анализ, бинарная оппозиция, признак, текстовый отрывок (лексия), пласт, художественный конфликт.

Key words and word expressions: semiotics, structural analysis, binary opposition, character, text piece (lecture), layer, artistic conflict.

Дилноза ЖУМАЕВА

“ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО” ДОСТОНЛАРИНИНГ АСОСИЙ ОБРАЗЛАРИ

“Юсуф ва Зулайхо” кисса-дostonларининг марказий қаҳрамонлари Юсуф ва Зулайхо образларидир. Ижодкорлар асосий ғоя ва мақсадларини ана шу образлар орқали ифодалаганлар. Ушбу туркум дostonларда Юсуф уч хил қиёфада намоён бўлади. Биринчидан, у *ғўзаллик* ва эзулиқнинг ёрқин тимсоли, иккинчидан, *солиқ фарзанд*, учинчидан эса *адолатли, халқпарвар шоҳ* сиймосида тасвирланган.

Бу туркум дostonларнинг барчасида Юсуф алайҳиссаломнинг ғўзалликда тенгсиз экани васф этилган. Жумладан, Дурбекка нисбат берилган дostonда Юсуфнинг ҳусни:

...Ўзгалари жисму ўшал жон эди,

*Инсу малак юзига ҳайрон эди*¹⁴⁶, –

дея таърифланса, Жомий достонида Юсуф пайғамбарзодалар ичида энг гўзали ва энг хушфеъли сифатида тасвирланади. Унинг ички ва ташки олами ўзаро уйғун, одоб-ахлоқ ва ақл-заковати гўзал чехрасига монанд. Қиссаларда Юсуф “сабр-қаноатнинг улуғвор фидойиси”¹⁴⁷, иймон-этиқодли, Оллоҳнинг назари тушган комил инсон сифатида гавдаланади. Юсуфнинг чоҳга ташлангандаги кечинмалари Андалиб достонида унинг тилидан шундай талқин этилган:

*Сабр айлагил ямон кунни ёд этма,
Ҳақдин ўзгаларга инобат этма*¹⁴⁸.

Юсуф Мисрга кул бўлиб келгандан кейин ҳам бошидаги қора булутлар тарқамайди. У ерда Миср Азизининг хотини Зулайхо сабаб бир неча йил зиндон азобини кўради. Зиндонда ётган вақтда ҳам у бошқа бандиларга қўлидан келганча яхшилик қилишга интилади, уларга ёрдам қўлини узатади. Камтарин ва ҳалоллиги боис зиндон бошлиғининг қўнглига йўл топади. Тез орада унинг илму ҳикмат соҳиби экани ҳақидаги хабар бутун Миср халқига ёйилади. Миср шоҳи Райён ҳам унинг кўмагига эҳтиёж сезиб, Юсуфни зиндондан озод қилади ва улуғ макомга кўтаради.

Маълумки, Юсуф ҳақидаги қиссаларнинг аксариятида ота-ўғил муносабатларига кенг ўрин берилган. Яъқуб фарзандлари ичида отасига энг суюқлиси Юсуф эди. Ўз ўрнида у ҳам отасининг ҳурматини жойига қўядиган, унинг қувончию дардига шерик бўладиган, ҳаммадан кўпроқ тушунадиган ва иззат-икром кўрсатадиган солиҳ фарзанддир. Дурбекка нисбат берилган дostonда бу образ куйидагича тасвирланган:

*Ул эди Яъқуб набининг сўзи,
Ул эди оғзиндаги сўзлар сўзи...*

*Бир нафас айрилмас эди ул мудом,
Ўз отоси хидматидин субҳу шом*¹⁴⁹.

Яъқуб ва Юсуф ўртасидаги бу самимий муносабат, меҳр-оқибат бошқа фарзандлар қалбида ҳасад уйғотади. Оқибатда улар Юсуфдан қутулиш чорасини излай бошлайди. Ҳасаддан кўзи кўр бўлган акалар нолишига қараб ўтирмай, укасини чоҳга ташлайди. Мазкур эпизоддаги Юсуф ҳолати Андалиб қиссасида: “Юсуф бечорадур ҳайрон, отамни айлама гирён, Оғожон бошинга қурбон мани мундоғ гадо қилма”¹⁵⁰ тарзида таъсирчан ифодаланган.

Юсуф отасини шу қадар эъзозлайдики, ҳар доим, ҳар бир ишда унинг насиҳати ва ўғитларига амал қилади. Зулайхо Юсуфни ўзига ром қилиш мақсадида турли хийла-найранглар кўрсатади. Доянинг маслаҳати билан қаср курдирган Зулайхо Юсуфни таклиф этади. У билан саройга

¹⁴⁶ Дурбек. Юсуф ва Зулайхо. – Тошкент: Фан, 1959, 24-бет.

¹⁴⁷ Туркий Юсуф-Зулайхо. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Олим Равшанов. – Тошкент: Абу Али ибн Сино, 1995, 3-бет.

¹⁴⁸ Андалиб. Юсуфу Зулайхони туркий. Тошбосма – Ташкент: “Азия” литографияси, 1915, 16-бет.

¹⁴⁹ Дурбек. Юсуф ва Зулайхо, 24-бет

¹⁵⁰ Андалиб. Юсуфу Зулайхони туркий, 15-бет.

кадам қўйган вақтда Юсуфга Шайтон васваса қилади, руҳиятида нафс устун кела бошлайди. Дурбекка нисбат берилган дostonда бу ҳолат:

*Ўртада иблис бўлиб ишвагар,
Деди қотилгай била шаҳду шакар.
Шаҳват ўти ўртади ул нарм-нарм
Ёқти-ю, Юсуфни бaсe қилди гарм... –*

тарзида ҳаётий, ишонарли ва таъсирли талкин этилган. Шу онда унинг кўз ўнгида отаси Якуб намоён бўлади ва Юсуфни гуноҳдан сакланишга даъват этади. Отасининг бир оғиз сўзи билан у нопок йўлдан қайтади.

Ҳолис дostonида ушбу лавҳа тасвири юкоридаги асарга уйғун, уни факат талкиндаги ўзига ҳослик ажратиб туради. Dostonда Зулайхо “кадам мардона уриб, олдиға келмок”қа даъват этганда, Юсуф унга муносиб жавоб беради:

*Юсуф айди: паямбарзодадурман,
Бу ишлардан, билинг, озодадурман.
Отom манга васиятлар қилибдур,
Ўшал панди қулогимда турубдур¹⁵¹.*

Юсуфнинг отасига бўлган чексиз ҳурмати ва эҳтироми кисса-dostonлар сюжетининг барча компонентларида таъсирчан лавҳаларда акс этирилган.

Юсуф образининг яна бир ёркин кирраси унинг адолатли, халқпарвар шоҳ эканида ҳам кўринади. У Миср мамлакатига ўзидан ўзи шоҳ бўлиб қолмайди, албатта. Миср шоҳи Райён Юсуфдаги юксак фазилатлар – ҳақгўйлик, тадбиркорлик, энг муҳими, одиликни кўриб, салтанат тахтини унга топширади. Юсуфнинг адолатпарварлиги дастлаб унинг Зулайхо томонидан зиндонга ташланиши жараёнида намоён бўлади. Шоҳ ўз туши ҳақидаги таъбир ва тадбирни Юсуфдан эшитган заҳоти уни зиндондан озод қилади. Иззат-икром билан саройга келтиришларини сўрайди. Эҳтимол, Юсуфдан бошқа одам шoҳнинг бу марҳаматини ўйлаб ўтирмай қабул қилиши, зиндондан қутулгани шукрига дарҳол у ерни тарк этган бўлиши мумкин эди. Лекин Юсуф бундай қилмайди. У, аввало, шoҳдан адолат қарор топишини, уни ноҳақ айблаб, узoқ йиллар зиндонда азoб чекишига сабаб бўлган кишилар жазоланишини сўрайди. Ана шу талаблари қондирилгандан сўнггина у шoҳнинг таклифини қабул қилади. Юсуфдаги айни шу ҳислатлар маъқул тушганидан ҳам Райён унга давлатни идора этишдек масъулиятли вазифани ишониб топширади.

Барча киссалардаги каби Жомий ва унинг издоши бўлмиш Олим Девона дostonларида ҳам Зулайхо Мағриб шоҳи Таймуснинг қизидир. У ўз гўзаллиги, донолиги ва ҳаёси билан дoнг таратган малика эди. Шоир Зулайхо сиймосини қизиш билан унинг Юсуфга муносиб гўзал эканига урғу беради. Мағриб мулкида бир шоҳ борлигию бу соҳибдасттоҳнинг оти Таймус эканини, унинг Зулайхо отлиг раъною зебо кизи борлиги хабарини берган Абдурахмон Жомий мана бундай ёзади:

*Дема қиз, дуржи исмат гавҳари де,
Шаҳанишоҳлиқ сипеҳри ахтари де...*

¹⁵¹ Х о л и с. – ТДШИ қошидаги шарқ кўлёмалари маркази (кўлёмза) № 824261, 187-бет. Матн табибли шахсий кутубхонамизда

*Ки, ҳусни келди богистони жаннат,
Қадидур онда бутгон нахли раҳмат...*

Зулайхо ўз севгилисини илк бор тушида кўрмагунича хаёти мазмунсиз ва мақсадсиз эди. У уйкудан тургач, бутун вужуди билан ишққа кул бўлганини ёзади. Олим Девона: “Ҳар кишига қилса муҳаббат асар, Боғласа кўз, дўстига айлар назар. Ишқ биёбонини поёни йўк, Хожаву кул ёндау султони йўк”, деб ёзар экан, фикрини мана бу тарзда умумлаштиради:

*Ботинига зоҳир ўлуб ғайбдин,
Турфа дилошуб бари айбдин...*¹⁵²

Маъшука (ёки ошиқ) тақдирини ишқ ва ҳижрондан айро тасаввур этиш мушкул. Шоирлар мана шу ҳақиқатни Зулайхо образи мисолида бадий умумлаштиради. Маълумки, тасаввуфда мажозий ишқ ҳақиқий ишқ йўлидаги босқич саналади. Ишқ изтироби, ҳижрон азоби мажозий муҳаббатни ҳақиқий ишқ даражасига юксалтириши улуғланади. Зулайхонинг аввалги ишқи ҳам мажозий ишқ эди. У ишқ деб ҳирсий туйғулар исканжасида қолади. Бунинг натижасида кўп номаъкул ишларга қўл уради. Олим Девонанинг достони сўнггида Юсуфнинг юраги Зулайхо нолишидан ларзага келади. Юсуф мулозимларига бу ожизани ёнига келтиришларини буюради. Лекин унинг Зулайхо эканини билмайди. Юсуф ундан ким эканини сўраганида Зулайхо шундай жавоб қилади:

*...Чу давлат шоҳидин қилдинг ҳамоғуш,
Мани қилдинг замириндан фаромуш.*

Зулайхонинг бу жавобларидан сўнг Юсуф уни танийди ва ҳайратда қолади. Зулайхо Юсуфга агар илтимосини бажаришга ваъда берса, дарди холини изҳор этажagini айтади. Юсуф Оллоҳ қудрат берса, албатта бажаришга ваъда қилади. У Юсуфдан аввалги мақомига эришишни, яъни ёшлиги ва гўзаллигига қайтишини сўрайди. Юсуф дуо қилади ва дуоси ижобат бўлади.

Барча даврларда яратилган “Юсуф ва Зулайхо” дostonларидagi образлар ўзининг бетакоррлиги билан ажралиб туради. Ижодкорлар томонидан образларга юкланган поэтик вазифа тўлақонли талқин этилган. Бунда ҳар бир шоирнинг маҳорати ва мавзуга индивидуал ёндашуви таҳсинга лойиқдир.

РЕЗЮМЕ. Мақола “Юсуф ва Зулайхо” дostonларидagi Яъқуб, Юсуф ва Зулайхо образлари тадқиқига бағишланган. Қиссий таҳлил асосида ушбу мавзудаги дostonларнинг муштарак ва ўзига хос хусусиятлари аниқланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена исследованию образов Якуба, Юсуфа и Зулейха в поэмах “Юсуф и Зулейха». На основе сравнительного анализа поэм на данную тему определены общие и отличительные особенности поэм.

RESUME. This article is devoted to the interpretation of the main characters of Ykub, Yusuf and Zulaykho in the epics "Yusuf and Zulaykho." The peculiarities of the epics on this theme were defined on the basis of comparative analysis.

¹⁵² Мирзо Олим Девона. Равзаи-асрор, ЎзФАШИ, қўлёзмалар фонди, №1338, 34–35-бетлар. Матн таъдили шахсий кутубхонамизда.

Таянч сўз ва иборалар: дoston, мотив, туш, бадий талкин, киёсий тахлил.

Ключевые слова и выражения: поэма, мотив, сон, художественное толкование, сравнительный анализ.

Key words and word expressions: epic ,motive, dream, interpretation, comparative analysis.

Шахноза РАҲМОНОВА ЗАМОНАВИЙ ШЕЪРИЯТДА ҒАЗАЛНАВИСЛИК АНЪАНАЛАРИ

XX аср иккинчи ярми ўзбек адабиётининг stackчи намояндаларидан бири Ҳабибийнинг 1975 йилда нашр этилган “Девон”ида 387 та шеърый асар бўлиб, 291 та ғазал, 2 таси таржеъбанд, 3 та мусаддас, 64 та мухаммас, 9 та туюк, 8 та рубойи, 5 та мурабба, 4 та маснавий ҳамда “Замон Фарходлари” достони киритилган¹⁵³.

Шоир ғазаллари асосан рамал баҳрининг турли вазнларида ёзилган. Тахлил жараёнида у айни баҳрнинг 9 та вазнидан кенг фойдаланганлиги ойдинлашди. Булар рамали мусаммани махзуф, рамали мусаммани мақсур, рамали мусаммани машкул, рамали мусаммани махбуни махзуф, рамали мусаммани махбуни мактуъ, рамали мусаддаси махзуф, рамали мусаддаси мақсур, рамали мусаддаси махбуни махзуф, рамали мусаддаси махбуни мақсур вазнларидир. Мазкур вазнлар орасида етакчиси рамали мусаммани махзуф вазни ҳисобланади. Рамали мусаммани махзуф вазни рамал баҳрининг қўшваззли ўлчов гуруҳига мансуб бўлиб, дастлаб уч рукн фоилотун (–V – –) ва охириги рукн фоилун (–V –)дан ташкил топади. Бу вазн аруз тизимидаги энг хушоҳанг вазнлардан бири бўлиб, Алишер Навоий ўзининг “Мезон ул-авзон” асарида халқ орасида машҳур бўлган “қўшиқ” номли куйнинг унга мос келишини таъкидлайди¹⁵⁴.

Ҳабибий ҳам ижодидаги 104 та ғазални арузнинг энг хушоҳанг вазни – рамали мусаммани махзуфда яратган. Шоирнинг бу вазнда битган шеърларининг аксарияти ёрга мурожаатидан иборат бўлиб, лирик қаҳрамоннинг аламли туйғуларини умид-илтижоларини ўз ичига олиб, улар анъанавий йўлда ёзилган. Жумладан, “Келмасанг” ғазали куйидагича бошланади:

Кўнглим ором олмагай бир лаҳза, бир он, келмасанг,

Толтинур ҳар дам танимдан чиққали жон, келмасанг (184).

Ғазал рамал баҳрининг рамали мусаммани махзуф (рукнлари ва тактеби: фоилотун фоилотун фоилотун фоилун –V – – \ –V – – \ –V – – \ –V –) вазнида ёзилган.

Шоир юкоридаги вазндан мисралардаги охириги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билангина фаркланувчи рамали мусаммани мақсур (рукнлари ва тактеби: фоилотун фоилотун фоилотун фоилун –V – – \ –V – – \ –V – – \

¹⁵³ Ҳ а б и б и й. Девон. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. Кўчирмалар шу нашрдан олиниб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

¹⁵⁴ А л и ш е р Н а в о и й. Мукамал асарлар тўплами. XX жилдлик. 16-жилд. – Тошкент: Фан. 2000, 212-бет.

–V ~) ўлчовида 29 та ғазалини яратди. У ижодида рамал баҳрининг мусаддас вазнларини унумли қўллаганлигини кузатдик.

Рамали мусаммани машкул (V V – V \ – V – – \ V V – V \ – V – –) шеърятимизда кам қўлланилган вазн ҳисобланиб, Ҳабибийнинг мазкур вазнда “баҳтиёр” радифли ғазали ёзилган. “Ўзининг ритмик хусусиятлари нуқтаи назаридан номатбуъ ҳисобланувчи бу вазндан мумтоз шоирларимиз ижодида ҳам жуда кам фойдаланилган”¹⁵⁵. Маълумки, рамали мусаммани машкул вазни ўқилиши жиҳатидан оғир, куйга мос тушмаслиги, саккизта киска ва чўзиқ хижоларнинг кетма-кет гуруҳланиб такрорланиши мураккабликни вужудга келтирганлиги сабабли XX аср иккинчи ярми ўзбек шеърятига ҳам жуда кам қўлланилган ўлчовлардан ҳисобланади. Ушбу вазн таркибини фоилотун аслининг машкул (1- ва 3-руkn) тармоғи фаилоту (V V – V) ҳамда солим (2-ва 4-руkлари) кўриниши фоилотун (– V – –) ташкил қилади.

Ҳама баҳти	ёру эркин	не ажаб гў	зал замона
V V – V	– V – –	V V – V	– V – –
Ҳама дилда	бир муҳаббат	ҳама тилда	шўх тарона
V V – V	– V – –	V V – V	– V – –

Ғазалдаги қолган байтлар ҳам фаилоту фоилотун фаилоту фоилотун оҳангида ўқилади. Унда чўзиб ёки алоҳида бўгин қилиб талаффуз этиладиган сўзлар деярли учрамайди. 2-, 5-, 6-байтнинг биринчи мисралари рамали мусаммани машкули мусаббағ (V V – V \ – V – – \ V V – V \ – V – ~) да битилган.

Ҳабибий ғазалиётида мумтоз шоирларимиз томонидан анча кенг фойдаланилган ҳазаж баҳри вазнларининг ҳам қўлланилганлигини кўрамиз. Унинг биз юкорида тилга олган 291 та ғазалидан 73 таси мазкур баҳр вазнларида битилган. Шеърятимизда ҳазаж баҳрининг олти, саккиз, ўн икки руkли вазнлари кўп қўлланилган. Ҳазаж баҳри вазнлари орасида қўлланилишига кўра ҳазаж мусаммани солим (V – – – \ V – – – \ V – – – \ V – – –) етакчи ҳисобланади. Бу вазн асосини *мафоийлун* аслининг *солим* тармоғидан иборат. Ҳабибий ғазалиётида ҳам мана шу анъана давом эттирилган. Унинг 57 та ғазали мазкур ўлчовда битилган.

Мени кўрса қулиб ёрим қўл ушлаб сарфароз айлар,

Мабодо бўлса агёрим тағофил бирла ноз айлар (9, 95).

Шоир ўзигача жуда кам қўлланилган комили мусаммани солим вазнида ҳам қалам тебратган. Бу аруз тизимидаги мураккаб вазнлардан бўлиб, ижодкордан катта истеъдодни, кунт ва маҳоратни талаб қилади. Руkлардаги киска хижолар сонининг чўзиқ хижолардан ортик бўлиши, ҳар бир руk таркибида 5 тадан хижонинг учраши маълум бир мураккабликни вужудга келтиради. Ҳабибий ана шу мураккабликни енгиб ўтиб, “Назар айласанг” ғазалини яратди:

На хуш, ўргилай, караминг била қарасанг қулиб назар айласанг,

Юрагимдаги ғаразингни ҳам билайин надур, хабар айласанг (176)

Ғазал тактеъси куйидагича:

¹⁵⁵ Ҳ о ж и а х м е д о в А. Фуркат арузи \\\ Фуркат ижодиёти. – Тошкент: Фан, 1990, 87-бет.

V V - V - \ V V - V - \ V V - V - \ V V - V -

Шоирнинг мазкур ғазали мумтоз адабиётимизга хос бўлган анъанавий ишк мавзусида ёзилган. Ғазал матласида шоир ёрнинг “караминг била карасанг, кулиб назар айласанг, юрагингдаги ғаразингни ҳам билайин” деб, ёрнинг ундан хабар олмаслигидан нолийди. Матладаги *назар, хабар* сўзларининг охиридаги “р” ундоши равий бўлиб, матланинг зарби эса (*айласанг*) радиф вазифасида қўлланилган. Бу ҳам комил бахрининг ўзига хослигини билдиради.

Ҳабибий ўз шеърларида ўзбек адабиётида мавжуд бўлган вазнларни қўллаш билан чекланиб қолмади, балки ўзи ҳам ўзбек арузини янги вазнлар билан бойитди. У шеърятимизга 12 рукни ражази мусаддаси солим, мутадорики мусаммани музол вазнини олиб киради. Туркий шеърятда ражази мусаддаси солим вазни ҳақида дастлабки назарий маълумот Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида таъкидланар экан, мазкур вазнга бир байт мисол келтиради. Бу байт куйидагичадир:

Ҳажрингда, эй гулчехра, беҳад зорман,

Қон ичра гарқа гул киби афғорман (19).

Мустафилун мустафилун мустафилун

Ўз даврида Абдурауф Фитрат ҳам “Аруз ҳақида” асарида ражази мусаддаси солим ҳақида: “бу вазннинг араб-эрон арузида исми “Ражази-мусаддаси-солим” бўлиб, уч дафъа “Мустафилун” билан ўлчайдилар”¹⁵⁶, – деб айтиб ўтади. Ҳабибийнинг “Дилдор ўзинг” радифли ғазали айнан ражази мусаддаси солим (рукнлари ва тактеъи: мустафилун мустафилун мустафилун – – V - \ | – – V - \ – – V -) вазнида битилган. Ғазал куйидаги матла билан бошланади:

Бир кўрсатиб гамза билан дийдор ўзинг,

Лутфу карам қилдинг кулиб изҳор ўзинг (185).

Ғазал мазмуни дилбар ёрга бағишланган. Унда ёрнинг дийдорига етиш, унинг гулшан ичра энг гўзал гул, сайр учун бўстон, меҳрибон эканлиги таърифланади. Агар “кулбам сари қўйсанг қадам, бошим кўкка етади” деб, “дилраболик хўп ярашган дилдор ўзинг”, дея ғазални якунлайди.

Шоир ижодида мутадорик бахри ҳам ўзига хос ўринга эга. Мутадорики мусаммани музол вазни *фоилун фоилун фоилун фоилон* рукнларининг такрорига асосланади ва мумтоз шеърятда у қадар кенг фойдаланилмаган. Темурийлар даври арузшунослари Абдурахмон Жомий ҳам, Алишер Навоий ҳам ўз асарларида мутадорики мусаммани музол ҳақида маълумот келтирмайдилар. Уларнинг шеърларини назарий жиҳатдан ўрганганимизда ҳам ушбу вазн уларда қўлланилмаганлиги маълум бўлди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур эса ўзининг “Рисолаи аруз”ида мутадорики мусаммани музол ҳақида тўхталар экан, мазкур вазнга бир байт мисол келтиради. Бу байт куйидагичадир:

Рашки хуришиди анвар бўлубтур юзунг,

Фитнаи шаҳру кишвар бўлубтур кўзунг

Фоилун фоилун фоилун фоилон

¹⁵⁶ Б о б и р. Мухтасар. – Тошкент: Фан, 1971, 40-бет.

Биз Захириддин Бобурнинг “Девон”идаги шеърларни ўрганганимизда ушбу матлални ғазал учрамади. Демак, Бобур келтирилган байтнинг шунчаки мазкур вазнда тажриба сифатида ёзган. Форс-тожик шеърятини кузатганимизда эса, бу вазннинг қўлланилганлиги ҳақидаги дастлабки маълумот У.Тоировнинг “Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам”¹⁵⁷ асарида учрайди. У.Тоиров ушбу вазнни мутадорик баҳрининг бир ўлчови сифатида санар экан, Садриддин Айнийнинг бир байтини мисол сифатида келтиради. Демак, бу ҳолат ушбу вазн форс-тожик шеърятда истеъмолда бўлганлигини кўрсатади. Биз Ҳабибий шеърларини ўрганганимизда ҳам ушбу вазн қўлланилганлигини кузатдик. Шоир ушбу вазнни кашфиётчи сифатида туркий шеърятга олиб кирди дейиш мумкин. Шоир ўзининг:

*Яшнади ҳур диёр, бағри кенг пахтазор,
Соф ҳаво, бегубор халқимиз бахтиёр* (103) –

матлални ғазалини ёзди. Мазкур вазн мутадорик мусаммани солим вазнидан охириги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билан фарқланади.

Хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, юқорида келтирилган байтлардан Ҳабибийнинг мумтоз анъаналарни давом эттириб, аруз тизимининг 40 та вазнидан кенг фойдаланганлигини кузатдик. XX аср иккинчи ярми шеърятда қомили мусаммани солим, рубоий вазнларида битилган ғазалларни айнан Ҳабибий ижодида учраши ўзига хос анъана ҳисобланади. Шунингдек, шоир ижодида туркий (ўзбек) шеърятда ўзидан олдинги ижодкорлар ижодида қўлланилмаган ражази мусаддаси солим (1 та), мутадорик мусаммани мусаббағ (1 та) вазнларининг ҳам учраши изланишларимиз давомида маълум бўлди. Ҳабибий ижодида қўлланилган баҳрлар ва вазнлар доирасининг кенглиги унинг нақадар серқирра ижодкор эканлигидан далолат беради. Шоир ўз ижодида мумтоз аруз тизимига хос бўлган хусусиятларни сақлаб қолишга, уни ривожлантиришга ҳаракат қилган.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Ҳабибий “Девон”идаги ғазаллар вазн хусусиятларига кўра тадқиқ этилган. Шунингдек, уларнинг жанр хусусиятлари ҳамда мавзу қўлаи таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье газели в диване Хабиби изучены в зависимости от метрических особенностей. Кроме того, анализированы их жанровые особенности и тематический охват.

RESUME. In the article, the gazelles in Habibi Devon are studied according to their weight characteristics. Their genre features as well as the scope of the topic are also analyzed.

Таянч сўз ва иборалар: аруз, ғазал, вазн, рамал, ҳазаж, қомил, мутадорик, ражаз, рубоий.

Ключевые слова и выражения: аруз, газель, метрический размер, рамал, хазаж, қомил, мутадорик, ражаз, рубаи.

Key words and word expressions: aruz, ghazal, weight, ramal, hazaj, perfect, mutadorik, rajaz, rubai.

¹⁵⁷ Қаранг: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам. – Душанбе: Маориф, 1991. С. 560.

Мунаввар ҲОЖИЕВА

ТАТАББУДА АНЪАНА ВА ИЗДОШЛИК

Ўзбек мумтоз адабиётида назира битиш анъана тусига кирганлиги маълум. Хусусан, Қўкон адабий муҳитида назирачилик анъанаси жуда авж олган. Қўкон адабий муҳитини шакллантирган, Амирий таҳаллуси билан гўзал шеърлар битган Умархон ўз саройига 70 дан зиёд зарофатли шоирларни йиғар экан, гўзал бир ғазал битиб, уларни ўзига хос шеърый мусобақага чорлаган. Тўғриси, Амирий ёзган ғазалларга унинг атрофидаги деярли барча шоирлар татаббу битишга саъй қилганлар. Хусусан,

Лаб уюр тақаллумга, зулфни паришон қил!

*Қанд қимматин синдур, нархи анбар арзон қил!*¹⁵⁸ –

матласи билан бошланувчи мазмунан теран, шаклан етук ғазалига Фазлий Намангоний, Адо, Нусрат, Ҳозиқ, кейинроқ Увайсий, Муқимий, Муҳаййир, Ёрий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий каби ўндан ортик шоирлар назира битганлар. Амирийнинг мазкур ғазали ҳазажи мусаммани аштар (фонлун мафойилун фонлун мафойилун (– V – \ V – – – \ – V – \ V – – –) вазнида ёзилган. Ғазалнинг вазни, қофияси, мавзусини сақлаган ҳолда шоир Муҳаммад Раҳимхон Феруз ҳам мазкур ғазалга назира ёзганлиги маълум. У “Мажмуат уш-шуарои Умархоний” тазкираси орқали Умархон даври Қўкон муҳити шоирлари ижоди билан яхши таниш бўлган. Ушбу назира қуйидаги матла билан бошланади:

Гул юзунг очиб, эй гул, мажлисим гулистон қил,

*Меҳри оразинг узра коқулинг паришон қил!*¹⁵⁹

Шоир Амирийда маъшуканинг ширин, жон бағишловчи сўзларини эшитишни орзу этган ва шундан илтижолари юзага келган лирик қаҳрамоннинг кайфияти борасида сўз борса, Феруз ғазали матласида эса маъшуканинг гул юзи ошиқнинг мажлиси, умуман, ҳаётини гулистон этиши, маъшуканинг қуёшдек порлоқ чехраси ошиққа жон бағишлаши ҳақида фикр юритилмоқда.

Ҳусн шоҳисен, жоно, бу ҳазин ғадоларга,

Кўз учи била боқиб, хайр ила, эҳсон қил!

Амирий маъшуканинг жамолини шу даражада тасвирлайдики, хусн мулканинг подшоҳи, ўзини кўнгли синган сифатида талқин этиб, ошиқ маъшуканинг бир бора киё бокишини марҳамат дея билиб, унинг хайр-эҳсонидан умидвор бўлади:

Ишиқ динига мункир бўлса зоҳиди худбин,

Эй санам, лиқо кўрсат – габрни мусулмон қил!

Ошиқ ўзини дини исломдан мосуво бўлган кишига киёслайди. Агар шундай бўлсам, эй санам, бир жамолингни кўрсатиб, мен кофирни мусулмон қилгин, дея маъшукага мурожаат этмоқда. Феруз эса ушбу

¹⁵⁸ А м и р и й. Қошингга тегузмағил қалами. – Тошкент: “Шарқ”, 2008, 240-бет.

¹⁵⁹ Ф е р у з. Элга шоҳу ишққа қул. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994, 63-бет.

байтнинг мавзусини давом эттириб, Амирийга хос ташбеҳ ва тамсиллар ўрнига бутунлай янгича ташбеҳлар қўллайди.

*Азми гулистон ила зулфинга бериб зийнат,
Рашк ўтига сунбулнинг пайкарини сўзон қил.*

Ферузнинг таъбирича, маъшука сочини паришон айлаб, пардоз бериб, гулистонга киргач, сунбул ўзининг оройишидан хижолат бўлиб, рашк ўтидан ёниб кетади. Шоир маъшуканинг рашк ўтида сунбулни ҳам куйдиришга кодирлигини ана шундай маҳорат билан тасвирлайди ва бу байт ҳам ўзининг янгича оҳорини саклаб қолади. Муболаға усулида битилган мисралар давом этади:

*Кўзунга чекиб сурма, юзинга уруб гоза,
Лола бирла нарғисни ул иковга ҳайрон қил.*

Иккинчи мисрада Феруз шундай бетакрор муболаға усулидан фойдаланадики, шоирнинг маҳоратига таҳсин айтмасдан илож йўқ. Гўё ёрнинг кўзига қўйилган сурма ва юзига сурилган пардоздан боғдаги лолаю нарғис гуллар ҳайрон. Шамшод ҳасрат ўтида ёниши учун ёрнинг ноз-ишваси ила боғаро юрса бас. Гуллар ҳам рашкдан диллари пора бўлиб, очилиб кетади.

*Рашк тигидин қилсун гул юзини юз пора,
Гулиан ичра рухсоринг ҳар тараф намоён қил.
Ҳасрат ўтига қуйсун қоматинг кўриб шамшод,
Қадди нозпарвардек ноз ила хиромон қил.*

Амирийда эса маъшуканинг сирли, ноз ила боқувчи кўзлари қаламга олинади. Лирик қаҳрамон ишвагар маъшуканинг кўзларига ошиқ. Маъшуканинг қадамини кўзга сурма қилиб эъозлашга тайёр.

*Ёр лаълидин ҳарфе айладим, Амир, ишио,
Эй кўнгул, бу гавҳарни жон ичинда пинҳон қил!*

Амирий дилида, кўнглида асраб-авайлаган энг азиз туйғуси, сўзи – ёрнинг лаби ҳақида ёзганлиги, ушбу гавҳар ошиқнинг жони ичида сақланишини таъкидлаб, ғазални якунлайди.

Муҳаммад Раҳимхон Феруз эса ёрнинг марҳаматига кўз тикади лирик қаҳрамон маъшуканинг ошиқ хузурига ташриф қилса, шу азиз жонини ёрнинг босган қадамига қурбон қилишга тайёрлигини айтади.

*Лутф этиб агар ёринг келса базминга, Феруз,
Бу азиз жонингни мақдамига қурбон қил.*

Феруз ўзгина назирасини янгича талқин – агар ёринг лутф қилиб ёнингга келса, ҳар қадамига жонингни нисор қилгин, деган тилак билан якунлайди.

Маълум бўладики, Ферузнинг Амирий ғазалига татаббуси, бир томондан, Амирий ғазалини мантикий давом эттирган бўлса, иккинчидан, бу ғазалга янгича рух, янгича мазмун бахш эта олган.

РЕЗЮМЕ. Маколада Ферузнинг Амирий ғазалига татаббуси анъана ва издошлик нуқтаи назаридан таҳлилга тортилади

РЕЗЮМЕ. В статье татаббу Феруза на газель Амири проанализированы с точки зрения принципов традиционизма и приверженности.

RESUME. The article analyzes Feruz's tatabbu to the Amir's ghazal from the point of view of tradition and succession.

Таянч сўз ва иборалар: татаббу, ғазал, анъана, янгилик, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: татаббу, газель, традиция, новаторство, мастерство.

Key words and word expressions: tatabbu, ghazal, tradition, novelty, skill.

Дилфуза ЗАРИПОВА

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”ДА ҲУКМДОРЛАРГА ОИД ҚАРАШЛАР ТАЛҚИНИ

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарининг 31-боби “Бекликка лойиқ бек қандай бўлишини айтади” деб номланади. Унда жамиятни бошқариш учун ҳукмдорга, яъни бекка катта муҳтожлик борлигидан келиб чиқиб, шоир бу лавозимга лойиқ шахсда айнан қандай инсоний фазилатлар шаклланган бўлиши лозимлиги масаласини бадий-ахлоқий жиҳатдан талқин қилади. Адиб эзгулик жамияти ғоясининг муаллифи сифатида майдонга чиқади ва идеал бир шахс сифатида ўзининг муайян қарашларини баён этади. Шу ўринда айтиш керакки, адибнинг фикрича, мард ва доно раҳбар ишнинг юриши учун ўзидек заковатли ва доно кишини хизматга таклиф этади:

*Басутчи керак эрка йаричилар,
Уқушлуг, билиглиг, бўғу элчилар*¹⁶⁰.

(Мазмуни: Мард кишига ёрдамчилар керакки, заковатли, билимли ва доно элбошчи бўлсин)

Адиб “уқушлуг”, “билиглиг”, “бўғу” сўзларини қўлаб, таносиб санъатидан унумли фойдаланади.

Асарда адиб дунёвий давлатчилик тизимини тасвирлайди. Адолат рамзининг(шоҳ)нинг олдида Ақл тимсолини қўяди. Муаллиф ақлни, яъни Ўғдулмишни энг кўп фаолиятда кўрсатади ва марказий сиймо сифатида тақдим қилади. Адиб бу образ оркали юртни адолат билан бошқарадиган шоҳ ёнида албатта, доно вазирлар, заковатли маслаҳатчилар бўлишини орзу қилади. “Қутадғу билиг”да тасвирланишича, беклар учун жисмоний куч-қудратнинг ўзи етарли эмас. Бек давлатни билим, ақл, заковат билан бошқаради. Саховатпешалик унинг бурчи бўлиши лозим. Беклар халққа билим билан бошчилик қилади. Билими бўлмаса, кўп ишларга ақли етмайди. Бунинг оқибатида у янглишади, беклиги заифлашади, уни даволаш лозим бўлади. Бу беклик дардининг давоси ақл ва билимдир, уни заковат билан даволамоқ лозим. Халқнинг тақдири бекнинг қўлида. Шу боис, бекнинг сўзи билан иши бир, табиатан мулоим, очик чехра бўлиши даркор. Бекнинг одамларини ўз ортидан эргаштира олиш лаёқати унинг саховатпешалигидан, деб билади. Бекликка лойиқ одамнинг ташқи киёфаси ҳам муҳимдир. Чунки “бек бўладиган одамнинг юзи кўркли, силлик, бўйи ўртacha бўлсин; овозаси кетган бўлса яна ҳам яхши:

Қулар юз сучиг соз силиг оз керек,

¹⁶⁰ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971, 125-бет. Кейинги иктибослар ҳам шу нашрдан олиниб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

Қилинчи буларқа тугал туз керек (346).

(Мазмуни: Кулар юз, чучук сўз ва ўзи латиф, феъл-атвори эса шуларга тўла мос бўлиши керак)

Вазир ҳақида сўз юрийтиб, бекка мададкор, беклар юкини кўтарадиган, бекликдаги бебошликларни тартибга соладиган одамдир, дейди. Вазирдан талаб этилган сифатлар ҳам ниҳоятда юксак. Зехни ўткир, билими денгиз сингари зийрак, тадбиркор, тўғри, ишончли, феъл-атвори аъло, заковатли, билимли бўлиши лозим. Вазир ҳам худди бек сингари идеал шахс. Вазир лавозимиға танланадиган одам яна мулоҳазали, уят-андишали, кўзи тўқ, ҳалол, ҳисоб-китобга уста, илмли, ҳар турли ёзувлардан хабардор бўлиши лозим.

Болур аты мангу қарымас болуб,

Болур орны эдгу қарыса улуб.

(Мазмуни: Эй элиг, шу сифатли вазир топилса, бегини роҳатга етказди, фуқароси осойишта ухлайди)

Булур бэг тилэки аындын тугал,

Иши барча этлур қайу эрса ҳал (373).

(Мазмуни: Бек ундан тилакларини тугал топади, қандай аҳволда бўлмасин, ишининг барчаси бажарилади)

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, давлатни идора қилишда ҳамма нарсаси олий даражада бўлиши, уни бошқарувчилар донишманд ва маърифатли кишилар бўлиб, ўзларининг ақл-идроклари, билимлари билан ажралиб туришлари ва айни вақтда ўзларидаги билимларини ўзгаларга етказишлари ва уларни баҳраманд этишлари мақсадга мувофиқ.

Адиб подшо ва унинг атрофидаги ҳукмдорлар қандай бўлишлиғи ҳақидаги мулоҳазаларини “Қутадғу билиг”даги образлар қиёфасида мужассамлаштиради. Ҳукмдор донишманд ва айни вақтда, ҳулқ-атвори, умуман олий фазилатли бўлмоғи лозим. У атрофига шундай кишиларни тўплайди, улар билан кенгашади, мамлакатда тартиб ўрнатади, золимларга танбех бериб, мазлумларни шод қилади. Унинг ана шундай адолатли фаолияти туфайли мамлакатда ижтимоий зиддиятлар, ўзаро келишмовчиликлар барҳам топади, ҳатто қўй билан бўрини инोकлаштиради:

Элин этти тузди боюди будун,

Бўри қўй била сувлади ул удун (209).

(Мазмуни: Элида тартиб ўрнатди, уни тузди, халқ бойиди, у даврда бўри қўй билан бирга сув ичди)

Маълум бўладики, Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асарида ҳукмдор ва амалдорларнинг саховатпеша, адолатли, илмли бўлишига алоҳида урғу бериб, уларнинг маънавий қиёфасини очиб бера олган.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридаги ҳукмдорларга оид қарашлар таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализированы взгляды Юсуфа Хос Хожиба о правителях в его книге “Благодатное знание”.

RESUME. The article analyzes the views of the rulers in Yusuf Hos Hajib's “Kutadgu al-Bilig”.

Таянч сўз ва иборалар: Юсуф Хос Ҳожиб, “Кутадғу билиг”, дидактик адабиёт, талкин, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: Юсуф Хос Ҳожиб, “Благодатное знание”, дидактическая литература, толкование, мастерство.

Key words and word expressions: Yusuf Khas Hajib, “Kutadgu al-bilig”, didactic literature, interpretation, skill.

Умида ИБРАГИМОВА

ҲОФИЗ ХОРАЗМИЙ ИЖОДИДА ТАШБЕҲ САНЪАТИ

Ҳофиз Хоразмий ўз ижодида ташбеҳ санъатининг турли кўринишларидан маҳорат билан фойдаланган. Улар таҳлили мисолида шоир ғазаллари бадинияти хусусида ҳам муайян хулосаларга келиш мумкин. Чунончи:

Гул жамоли сафоси чамангаким тушиди,

Чаман гулин кўринг ўш эмди тоза тар боғлар, –

мисраларида шоир “гўзалликда гулга ўхшаш юзинг” жумласи ўрнига “гул жамолинг” тарзидаги қисқа, аниқ ташбеҳни қўллар экан, у муфассал ҳолдаги ўхшатишга қараганда машука латофатини ёрқинроқ гавдалантиради. Бу ўринда жамол – мушаббих, гул – мушаббихун бих, ваҳжи шабих билан воситаи ташбеҳ тушириб қолдирилган ва бу байтда шоир ўхшатишнинг ташбеҳи муяккад туридан фойдаланган. Шеърятда кўпинча ваҳжи ташбеҳ ва воситаи ташбеҳнинг ҳар иккиси тушириб қолдирилади. Бу ҳолда фақат мушаббих ва мушаббихин бихдан ташкил топган ўхшатиш ташбеҳи муяккад деб аталади.

Юзинг латофатини кўрса офтоб уялур

Шакар бикин тудоқингдин тақи шароб уялур, –

байтида шоир “ташбеҳи мутлак”дан, яъни шакар каби лабинг, шакарга ўхшаш лаб деб аниқ ўхшатишдан фойдаланган.

Тудоқинг бирла тишларингни кўриб,

Лаъли жонпарвар гўҳар дедилар.

Юқоридаги байтда ташбеҳи малфуф қўлланган. Ўхшатишнинг бу турида биринчи мисрада мушаббихлар, иккинчисида мушаббихун бихлар келади: дудок – лаълга, тиш – гавҳарга ўхшатиш.

Кўнглимини оладур яна ул кўзлари кофир,

Гул юзлу, шакар сўзлу, бўйи сарви санобар.

Бу байтда шоир ташбеҳи мафруқдан фойдаланган, яъни ажратилган ташбеҳда мушаббих ва мушаббихун бихлар кетма-кет, бир мушаббих ва мушаббихун бихдан сўнг иккинчи, учинчиси қўлланади. Юз – гулга, сўз – шакарга, бўй – сарв дарахтига ўхшатиш.

Қоши ё, ғамзаси ўқ, кўзлари турки сармаст

Сўзи жон лаъли лаби қанд ила шаҳду шакар, –

байтида ўхшатишнинг ташбеҳи мафруқ, ташбеҳи жам туридан фойдаланилган. Биринчи мисрада ташбеҳи мафруқ қўлланган, яъни қош – ёйга, ғамза – ўққа, кўз – маст туркка ўхшатиш; иккинчи мисрада лаб ҳам қандга, ҳам шаҳду шакарга қиёсланган – бир мушаббих иккита мушаббихун бих бор ва бунда ташбеҳи жам қўлланган.

*Килтак белинг сифатини ман кимга айтайм,
Арбоби ҳолнинг иши чун қийлу қол эмас.*

Байтда “килтак белинг” иборасини қўллаш орқали шоир ўхшатишнинг мутлак ташбех турини қўллаган. Гўзал ёрнинг белини таърифлаганда уни нозикликда килга ўхшатади. -так ўхшатиш қўшимчаси орқали мутлак ташхис санъатидан фойдаланилган.

*Кўнглимни олан дилбари айёра кўрунмас
Сўзлари бало, кўзлари хунхора кўрунмас.*

Юкоридаги мисраларда Ҳофиз Хоразмий ўхшатишнинг ташбехи мафрук туридан фойдаланган: “дилбар”, “сўзлари”, “кўзлари” – мушаббих, “айёра”, “бало”, “хунхора” – мушаббихун бихлар саналади. Байтда мушаббих ва мушаббихун бихлар кетма-кет ишлатилган. Шоир кўнглини олган дилбарнинг айёрлигини, сўзлари балолигини, кўзлари хунхорлигини келтириб ўтади.

*Зулфининг торин сабо чаккан бикин чаксам тею,
Лаълининг ёди била ушшоқи жсон тортторлар.*

Бу ўринда ўхшатишнинг ташбехи киноя тури қўлланган. “Лаб” мушаббихининг тушириб қолдирилиши байт маъносига ҳалал бермаган, аксинча уни янада кучайтирган.

Ҳофиз Хоразмий ғазаллари бадий ифодаси, лексик қатлами билан туркий тилнинг бой ички тузилишини очиб берганлигини ташбех санъатининг турли хил кўринишларидан фойдаланганлигида ҳам кўришимиз мумкин.

РЕЗЮМЕ. Макола Ҳофиз Хоразмий ижодидаги ташбех санъати таҳлилига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается поэтическая фигура «ташбех» (сравнение) в творчестве Хафиза Хорезми.

RESUME. This article discusses the art of "tashbekh" in the work of Hafiz Khorezmi.

Таянч сўз ва иборалар: бадий санъатлар, ташбех, ғазал, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: поэтические фигуры, сравнение, газель, мастерство

Key words and word expressions: fine literary, allegory, ghazal, mastery.

Зокиржон ИСАҚОВ ЮКЛАМА ВА АФФИКСЛАР МУНОСАБАТИ

Юкламалар ва аффиксларнинг шаклий ҳамда вазифавий муносабатига жуда кўплаб тилшунослар эътибор билан қарашган. Бундай қарашларнинг юзага келишига сабаб шаклан уларнинг баъзан бир-бирига яқин келишидир¹⁶¹. В.В.Виноградов юкламаларни сўзликдан қўшимчалikka силжиб бораётган бирликлар деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, муайян сўзга боғланиб қолиши уларни қўшимчаларга яқинлаштиради. Олим бундай ҳолатдаги юкламаларни «прилеп»

¹⁶¹ Н у р м о н о в А. ва б. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001, 49-бет.

(«ёпишма», «ўсимта») деб атаб, рус тилида агглютинация элементлари деб баҳолайди¹⁶². Бу борада И.И.Мешчаниновнинг фикрлари янада қизиқарлидир. У юклама ва қўшимчалар муносабатини алоҳида кўриб чиқмайди. Аммо қуйидаги фикрдан маълум бўладики, уларни жуда яқин баҳолайди: "...юкламалар сўзнинг синтактик шакланувида ҳам, янги лугавий бирликлар ҳосил қилинишида ҳам кенг қўлланилади. Кейингилар сирасига, масалан, *не* инкор юкламалилик сўз ҳосилалар (слово образования) кириши мумкин: *друг* сўзидан *недруг*, *хороший* сўзидан *нехороший*, *хорошо* сўзидан *нехорошо* ва *бошқа*"¹⁶³. Ш.Шаҳобиддиновнинг эслатишича, "Юкламаларнинг морфологик қўшимча эмаслиги, шундан келиб чикиб, морфологик категорияларга бирлаша олмаслиги ҳам аниқ. Морфологик категория аъзолари ўзаро изчил зиддиятлар тизими ҳосил қилади, бир умумий грамматик маънони парчалайди"¹⁶⁴.

Юкламалар ва қўшимчалар муносабати ҳақида фикр юритишдан аввал такқосланувчи бирлик (ҳодиса)ларнинг ўзига хос, муҳим белгилари аниқланмоғи лозим. Ушбу асосий ёки муҳим белгилар асосидагина такқослаш амалга оширилиши лозим. Маълумки, аффикслар уч турга, яъни суффикс (*кишилар*), префикс (*баодоб*), инфикс (араб тилида: *китоб* – *күтүб*) каби кўринишларга эга. Бу таснифда муҳим белги аффиксларнинг жойлашган ўрни – позициясидир. Бажарган вазифаси ёки функциясига кўра аффиксларнинг сўз ясовчи ва шакл ясовчи турлари маълум. Аффикслар тузилишига кўра содда (*ишчи*) ва мураккаб ёки қўшма (*мўлчилик*); келиб чиқишига кўра ўз ва ўзлашма, шунингдек, фонетик структурасига кўра ҳамда каммаҳсул ва сермаҳсул каби турларга ҳам ажратилади. Аффикснинг энг муҳим белгиси унинг сўз шакли ясовчи (морфологик аффикс) ва янги сўз ҳосил қилишидир (сўз ясовчи аффикс). Бундан шу хулоса келиб чиқадики, аффикслар морфемик ва сўз ясалиши сатҳининг бирликларидир. Демак, аффикслар ана шу сатҳларда сўзга қўшимча маъно бериш вазифасини бажаради. Аффиксларни юкламаларга қиёслашда ана шу белгилар диққат марказида туриши даркор.

Юкламаларни аффиксларга такқослаш учун, аввало, уларнинг таркиби, турлари, вазифалари, қайси сатҳга оидлиги масалаларини ойдинлаштириб олиш керак. Акс ҳолда такқослаш, муносабат ўрнатиш мавҳум ва илмий қийматга эга бўлмаган баҳолаш бўлиб чиқади. Сўнгги пайтларда юкламаларга сўрок, кучайтирув-таъкид, аниқлов, айирув, гумон каби турлардан *ташқари энг, жуда, гоят, гоятда; эди, экан, эмиш, эмас; ўлгур, қўлгур, тушмагур; -дай, -дек; кўмакчи* феъллар; модал сўзларнинг ҳақиқий модалликка эга бўлмаган турлари киритилмоқда. Кўриниб турибдики, юкламалар ва аффикслар муносабатини умумий, мавҳум тарзда эмас, ҳар бир юкламанинг маъно тури бўйича олиб бормоқ лозим.

¹⁶² Виноградов В. В. Русский язык. – М.: Высшая школа, 1986. С. 554.

¹⁶³ Мешанинов И. И. Члены предложения и части речи. – Л.: Наука, 1978. С. 373.

¹⁶⁴ Шаҳобиддинова Ш. Айрим қўшимчаларнинг мавқеи хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000, 5-сон, 27–28-бетлар.

Кўп тилшуносларнинг фикрича, юклама ва аффиксларнинг ўхшашлиги уларнинг шаклий ва маъно жиҳатларидадир. Соф аффикслик маъноси жиҳатидан аффиксимон юклама ва морфологик аффикс ўхшашлиги формал жиҳатдадир. Ҳар иккала тур ҳам мустақил сўз ёки гап бўлагига ёрдамчи восита сифатида бирикади. Бу жиҳатдан уларнинг фарқи кескин эмас. Асосий фарқ уларнинг вазифаларидадир: морфологик аффикс гапнинг қурилиш материаллари бўлган сўз шакллари ҳосил қилади, морфологик категория доирасида бўлади. Айрим юклама-аффикслар эса морфологик аффикслар ёрдамида ҳосил қилинган гап моделига (номинатив мазмунга) қўшимча коммуникатив (нуткий) маънолар бериш учун хизмат қилади. Бошқача айтганда, морфологик аффикслар гап ичи қурилиши учун, айрим аффикс юкламалар гап қурилмасини контекстга боғлаш, унга контекстуал – қўшимча маънолар бериш учун хизмат қилади. Масалан, Мен уйга бордим гапида *-га, -ди, -м* – морфологик аффикслар *Мен+ уй+га+ бор+ди+м* семантик структура моделини ҳосил қилади (гапнинг конструктив босқичи). Таъкидлов юклама-аффикслари ана шу моделга турли контекстларда турлича нуткий қўшимча маънолар беради. *Менки уйга бордим... Мен-ку уйга бордим... Мен уйга бордим-ку. Мен уйгагина бордим* каби. Демак, морфологик аффикслар гап конструктив қурилишининг, таъкид юклама-аффикслари эса гап коммуникатив босқичининг қўшимча маъноларини ифодалайди. Кўриниб турибдики, морфологик аффикслар билан аффикслар вазифалари орасидаги фарқ “ер билан осмонча”дир.

Анъанавий тилшуносликда тил ва нутқ фарқланмаганлиги, гап қолипи аниқламаганлиги учун таъкидлов юкламасининг вазифаси – қўшимча маъноси морфологик аффикснинг қўшимча маъносидан кескин фарқланмаган. Бошқача айтганда, юкламанинг маъносини аниқлашда морфологик шакл маъносини аниқлашга ўхшаш йўл тутилган: “сўз маъносини таъкидлайди”, “сўз маъносини кучайтиради” каби. Ҳолбуки, сўз маъносини таъкидлаш шу гапни контекстга боғлаш, гапнинг муайян бўлаги (сўз эмас) оркали жумлага қўшимча маъно ва мазмун бериш бўлган. Тил ва нутқ дихотомияси гап қолипи, матн каби таянч тушунчалар ва матнни (нутқни) ўрганиш методлари асосидагина кучайтирув-таъкид юкламаларининг функционал табиатини очиши мумкин. Шундагина морфологик аффикс билан аффикс-юкламаларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини аниқлаб олиш мумкин.

Энди *-ми* сўроқ юкламасининг морфологик аффиксга муносабатини кўриб ўтайлик. Бу юклама шаклан аффиксга ўхшаса ҳам, аслан аффикслардан вазифаси бўйича кескин фарқланади. Бу юклама гап (сўроқ) тури ҳосил қилиш вазифасини бажаради. Масалан, дарак гапдан сўроқ гап ҳосил қилади. *Амаким келган → Амаким келганми?* Юклама *-мининг* ушбу маъноси (функцияси) нутқ, коммуникатив синтаксис билан боғлиқ. Анъанавий морфология гап ичидаги сўз шакллари, морфологик аффикслар билан шуғулланганлиги учун *-ми* юкламасига “қўшимча маъно берувчи” ёрдамчи сифатида ёндашган. Ҳолбуки, *-мининг* сўзга (масалан, дарак гапга) бераётган маъно табиати бутунлай бошқача табиатга эга: у гапнинг янги мазмун турини ҳосил қилади.

Умуман, сўз-юкламалар, аффикс-юкламаларнинг сўз ясовчи ва шакл ясовчи аффиксларга муносабати тил ва нутқ оппозицияси, матн, коммуникатив синтаксис, гап колипи, контекст гапнинг формал-конструктив ва коммуникатив аспектилари кабилар асосга олингандагина атрофлича ва тўлиқ очилиши мумкин.

РЕЗЮМЕ. Маколада юкламаларнинг шаклий ва мазмуний томондан аффиксларга муносабати ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье идет речь об отношении частиц и аффиксов в плане формы и содержания.

RESUME. The article refers to the relation of particles to affixes in terms of their formation and content.

Таянч сўз ва иборалар: кўшимча, сўз-қўшимча, омонимия, сўз ясовчи, шакл ясовчи, синтактик функция.

Ключевые слова и выражения: аффикс, слово-аффикс, омонимия, словообразовательный, формообразующий, синтаксическая функция.

Key words and word expressions: particle, word-particle, affix-particle, suffix, omonomia, word forming, formation, syntactic function.

Захро ЎРУНОВА

ДЕФЕКТОЛОГИК ТЕРМИНЛАР РИВОЖИГА ДОИР

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сонли Фармонининг ижросини таъминлаш мақсадида 2020 йил 29 январда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги атамалар комиссиясининг фаолиятини ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 40-сонли қарори тасдиқланди. Унга кўра, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Атамалар комиссияси ташкил этилиши белгиланган бўлиб, унда илмий асосланган янги сўз ва атамаларни расмий истеъмолга киритиш; норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларидаги тушунча ва атамаларнинг турлича изоҳлаш эҳтимолини истисно этадиган тарзда қонун ҳужжатларида қабул қилинган маъносига мувофиқ ягона шаклда ва тўғри қўлланишини таъминлаш; норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларида адабий тил қоидалари ва нормаларига, шунингдек, юридик, техник ва бошқа махсус қоидаларга риоя этилишини таъминлаш; бошқа тилларнинг қоидалари туфайли келиб чиқиши мумкин бўлган номувофиқликларни норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар нормаларига зиён етказмаган ҳолда таҳрир қилиш; ўзбек тилига кириб келаётган янги атамаларни қонун ҳужжатларига жорий этиш ва амалда қўллашнинг ҳуқуқий муаммоларини ўрганиш, ушбу соҳадаги муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг ривожланиш йўналишларини аниқлаш кабилар вазифа сифатида белгилаб қўйилган¹⁶⁵.

¹⁶⁵ <https://lex.uz/docs/4561730>

Муайян бир соҳада қўлланиладиган тушунчанинг тўғри таърифлаш ва шунга мувофиқ терминларни ягона шаклда қўлланишини таъминлаш – ўша соҳанинг мукамал ривожига бевосита таъсир кўрсатади. Соҳага доир муайян терминларнинг ягона шаклга эга бўлиши ўша соҳанинг мукамаллашишида нодуруст ҳолатлар келиб чиқишининг олдини олишга хизмат қилади.

“Термин муаммоси тадқиқотчиларининг аксарияти фикрига кўра, терминга фалсафий-гносеологик ёндашувни эътиборга олганда, терминларнинг билиш фаолияти натижаларини қайд этиш, терминнинг янги билимларни кашф этишда иштирок қилиш қобилияти каби белгиларни назарда тутиш мақсадга мувофиқ. Зотан, термин – билиш, дунё қонуниятларини англаб етиш натижаси... Терминлар тараққиёти тарихини фан тарихидан ажратиб тасаввур этиб бўлмайди, терминларнинг тегишли тушунча билан рост таносиби, уларнинг мунтазам тақомили ҳар қандай фаннинг илгарилаш таъйинлари билан уйкаш”¹⁶⁶.

Рус файласуфи П.А.Флоренский ўз даврида терминология ҳақида бир канча мулоҳазарни баён қилар экан, терминларнинг фандаги ўрнини шундай тавсифаган: “Фаннинг моҳияти терминологияни тузиш ёки, аниқроғи, жой-жойига қўйишдан иборат... Ҳар қандай фан терминлар тизимидир. Шунинг учун терминлар ҳаёти фан тарихининг ўзидир”¹⁶⁷.

Дефектология соҳасидаги тушунча ва терминларнинг қўлланилиши ўрганилар экан, ушбу соҳанинг ривожланиш тарихига назар солиш мақсадга мувофиқ. Махсус педагогиканинг ушбу йўналиши даставвал филантропик қарашларнинг устунлиги асосида ривожлана бошлаган. Қатор манбаларда келтирилишича, сурдопедагогиканинг ривожланиш тарихи эрамиздан аввалги 425 йиллардан бошланган. Геродотнинг таърифлашича, Лидия кироли Крезнинг ўғли кар-соков бўлган. Бу масалада Крез Дельфи шахрининг орақулига (ўша даврларда “башоратчи”ларни шундай дейишган) ёрдам сўраб мурожаат қилганида, у гапирмайдиган боланинг гапиртириш воситаларини излашга уриниш уни бахтсиз қилади, шунинг учун унинг имкониятларини изламаслик керак қабилда жавоб беради. Лекин Сордос қалъасини қамал қилиш чоғида форс аскарларидан бири Крезга қилич билан ташланган. Шу пайт Крезнинг кар ва соков ўғли “Крезни ўлдирма” деб бақириб юборган экан. Бу унинг илк сўзлари бўлган экан. Шундан кейин у бошқа одамлар каби нутқни эгаллаган. Лидия подшолиги қулаганидан юз йил ўтгач, Геродотнинг тарихий-эпик асари саҳифаларида ёзилган ушбу воқеанинг қанчалик реал воқеа эканлиги бизга қоронғи, лекин унда кар-соков одам гапира олиши мумкинлиги ҳақидаги илк фикр ўз аксини топган¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Қаранг: Маҳмудов Н. Илмий матн ва термин // Til va adabiyot ta’limi, 2020, 5-сон, 4-бет.

¹⁶⁷ Бу ҳақда қаранг: Кухно И.Ю. Терминология – семиотическая система “второго порядка” // Язык. Словесность. Культура, 2014, №4. С. 41–55.

¹⁶⁸ Басова А.Г., Егоров С.Ф. История сурдопедагогики: Учеб. пособие для студентов дефектол. фак. пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1984. С. 9–10.

Сурдопедагогика соҳасининг ривожланишига дастлаб гапирмаслик, яъни соқовлик сабаб бўлган. Кейинчалик гапирмаслик, яъни соқовлик сабаби эшитмаслик эканлиги аниқланган. Бундай муносабат ҳам анчайин қадимги даврларга тўғри келади. Шундан сўнг эшитмаслик, яъни қарлик сабаблари ўрганила бошланган. Бу даврларда қар-соқов деган деган тушунча кириб келган. XI аср Шарқининг буюк пандномаси “Қобуснома” (уни 1860 йилда форсчадан ҳассос шоир Оғаҳий ўзбек тилига таржима қилган)да шундай ибратли сўзлар бор: “Агар бир ўғлон онадин туғилса, унга ернинг остидан бир жой қилиб сут бериб, ул жойда парвариш қилсалар, онаси ва дояси унга гапирмасалар, у ўғлон ҳеч кишининг сўзин эшитмаса, улўғ бўлғонда лол (соқов) бўлур. Қўрмасмусанким, барча лоллар қар бўлурлар”¹⁶⁹.

Барча соҳаларнинг ривожланиши билан бир қаторда дефектологиянинг ҳам ривожланишида терминларнинг қўлланилиши билан боғлиқ нодуруст ҳолатлар кўп учраган. Масалан, рус тилида ривожланишида у ёки бу камчиликларга эга бўлган болалар дастлаб «нонормал болалар» (1920-йилларда Г. И. Россолимо, Г. Я. Трошина, А. Бине ва А. Симона каби олимлар ишларида кўриш мумкин), «муаммоли болалар», «аномал болалар» (1930- йиллар), кейинчалик «ривожланишида камчилиги бўлган болалар», «руҳий ва жисмоний ривожланишида камчилиги бўлган болалар», кейинчалик «имконияти чекланган болалар», «психофизик жиҳатдан ўзига хос ривожланишига эга бўлган болалар» ва ҳ.к. тарзда қўллашган¹⁷⁰. Терминлар ифодалайдиган тушунчаларни дифференциал ёки категориялар гуруҳларга жамлаш мақсадга мувофиқ. Чунки бадиий адабиётларда мазмунга эмоционал тус беришда сўз бойлиги аҳамиятли бўлса, илмий асарларда мазмуннинг аниқлиги терминлар билан белгиланади. Илмий асарларда бадиий асарлардагидек синонимлардан фойдаланиш мазмунга кескин таъсир қилиши ва унинг ўзгаришига олиб келиши ҳам мумкин. Ҳар қандай илмий термин лисоний-логик характерга эга бўлиб, тушунча моҳияти жиҳатидан аниқ мазмунни очиб бериши керак.

Ҳозирги кунда халқаро қарлар форумларида халқаро имо-ишорали нутқ (“международный жестовый язык”) мулоқот воситаси сифатида қўлланилади. Бу халқаро имо-ишорали нутқда қарлар чиқиш қиладилар ва улар нутқи оғзаки сўзлашув нутқи сифатида «таржима» қилиб борилади. Мисол учун, қарлар томонидан ҳам норасмий учрашувлар ва суҳбатлар айнан шу халқаро имо-ишорали нутқ асосида олиб борилади. Тушунмовчиликлар бир қарашда юзага келмайди, яъни халқаро имо-ишорали нутқ ифодалаш нуктаи назардан ўз таъсир кучига эга. Аниқроқ айтадиган бўлсак, халқаро тадбирларда имо-ишорали нутқда ҳаракатларни тасвирлаш, пантомимика (жестукуляция) элементлари билан тўлдириш ҳолатлари ҳам учрайди. Уларда грамматика кўплаб миллий имо-ишорали тиллар учун умумий бўлган морфологик ва синтактик

¹⁶⁹ Кайковус. Қобусномас. – Тошкент: Мерос, 1992, 37-бет.

¹⁷⁰ Лубовский В.И., Валявко С.М. Терминологические проблемы специальной психологии и специальной педагогики // Культурно-историческая психология. 2010. Том 6. № 1. С. 50–55.

универсалияларга асосланади. Халқаро имо-ишорали нутқни ҳозирги вақтга қадар ҳам илм-фанда тўлиқ мукаммаллаштириш керак бўлган томонлари анча-мунча бор. Бунинг ечимида эса терминларни аниқлаштириш ва муайян гуруҳларга мансуб терминлар доирасини белгилаш талаб этилишини кўриш мумкин.

Баъзи бир олимларнинг ишларида айрим терминларнинг эскирган бўлишига қарамадан, улардаги даврий ифодани кўрсатиш мақсадида уларнинг ишлатилишига кўра аниқлик киритиб кетиш ҳолларини ҳам кузатиш мумкин. Лекин уларни фарқлаш учун замонавий лингвистик ва психолингвистик адабиётларда қўлланилаётган терминларни ўқувчи билиши лозим. Эскирган ва муомаладан чиқиб кетган терминларни қўллашнинг бугунги кун учун мувофиқ эмаслиги маълум. Махсус педагогикага оид адабиётларда “имо-ишорали нутқ”, “имо-ишора тили”, “мимик нутқ” каби терминларни учратиш мумкин. Лекин бундай қўллашлар мутахассис ва, умуман, ўқувчи томонидан матн мазмунини тўғри тушунилишини қийинлаштиради.

Адбатта, сурдопедагог мутахассисларни тайёрлашда ўқув жараёнида терминларнинг тартибга солинмаганлиги қайсидир маънода таълим жараёнини мураккаблаштиради. Муайян бир терминни белгилаш ва унинг синоним гуруҳларини тартиблаштириш маълумотнинг аниқлигини таъминлайди. С.Степанов ҳам ўзининг “Дефектология” номли луғат-маълумотномасида бугунги кун дефектология соҳасидаги терминларнинг кўплиги ўқувчини кўплаб манбаларга мурожаат қилишга мажбур қилиши билан бир қаторда умумтаълим мактабида фаолият юритаётган дефектологик курсни ўқимаган, лекин шу соҳага доир маълумот излаганлар ёки бевосита ривожланишида нуқсонли бўлган фарзанди бор ота-оналарга матнни тушуниш даражасини қайсидир маънода қийинлаштиришини алоҳида таъкидлайди.¹⁷¹

Умуман, ўзбек тилида дефектология терминларининг шаклланиши, тақомили ва, айниқса, уларни тартибга солиш тамойилларини ҳар тарафлама тадқиқ этиш ва тегишли тавсияларни ишлаб чиқиш бугунги кунда алоҳида долзарблик касб этмоқда. Ҳар қандай илмий термин каби дефектология терминологияси тизимини ташкил этувчи бирликлар тегишли тушунчанинг яхлит моҳиятига дахлдор хусусиятларини акс эттириши лозим. Ҳозирги кунда бошқа тиллардаги, масалан, рус тилидаги каби ўзбек тилида ҳам анча-мунча эскирган ёки тақомиллаштирилиши зарур бўлган дефектология терминлари бор.

РЕЗЮМЕ. Мақола дефектология терминларининг шаклланиши, тақомили ва уларни тартибга солиш тамойиллари тадқиқига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена изучению принципов формирования, развития и упорядочения терминов дефектологии.

RESUME. The article is devoted to the study of the formation, development and principles of regulation of the terms of defectology.

¹⁷¹ Степанов С.С. Дефектология. Словарь-справочник. – М.: ТЦ Сфера, 2004. С. 6.

Таянч сўз ва иборалар: дефектология, тушунча, термин, таъриф, сурдопедагог.

Ключевые слова и выражения: дефектология, понятие, термин, характеристика, сурдопедагог.

Key words and word expressions: defectology, concept, term, definition, deaf pedagogues.

А.БОТИРОВА

ОЛАМНИНГ ЛИСОНИЙ ТАСВИРИ ВА СЎЗЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ИХТИСОСЛАШУВИ

Когнитологларнинг умумий карашларига кўра, оламнинг лисоний тасвири борлиқнинг (бунда, *тасвири* сўзини *манзара* сўзи билан чалкаштириш керак эмас) ижтимоий (ёки социал, индивидуал) онгда вужудга келган моделидир. Бу модел индивидуал, ижтимоий, социал ва этник хосланганлиги билан ўзига хослик касб этади¹⁷². ОЛТ миллий, этник, социал ёки индивидуал табиатли фикр, билим, руҳият, муҳит, онг, дунёқараш (стереотип) ҳамда тил қурилиши унсурларининг уйғунлиги ва ўзаро таъсирида содир бўлади. Олам умуминсоний лисоний манзарасини миллий лисоний картинага айлантириш вазифасини ана шу менталитет (психология) адо этади. Тил эса дунёқараш (стереотип) асосида картина элементларини бир хиллаштириш (хотирада сақлаш учун) ва фарклаш (таснифлаш учун) вазифасини бажаради¹⁷³.

Оламнинг ижтимоий лисоний тасвири, аслида тил ва миллат билан тенгдош бўлади. Алоҳида шахсда ҳам туғилишиданок оламни англаш бошланади ва унда нутқ шаклланиши билан лисоний тасвир вужудга кела бошлайди. Нутқнинг шаклланиши хатоликлардан хатосизликларга ўтиб боргани каби шахс хусусий лисоний тасвирини ҳам муттасил қайта ишлаб, мукаммаллаштириб боради. “Болалигимда тушунмас эканман”, “мен буни билмаган эдим”, “яқингача бу ҳақда ўйлаб кўрмаган эканман” деган фикрлар “тасвир”нинг такомиллашиб бораётганлиги ҳақида “мусаввир” – тил соҳибининг иқдорларидир. Умуман олганда, “бешиқдан қабргача илм изламоқ”нинг ўзи ҳам борлиқ лисоний тасвирининг муттасил “рангинлашиб” боришининг исботи. Бир шахсда оламнинг битта ёки бирдан ортиқ лисоний тасвири бўлиши ҳам мумкин. Масалан, бирдан ортиқ тилни мукаммал эгаллаган кишиларда бу ҳолатни кўрса бўлади Шу билан биргаликда, бир лисоний тасвир иккинчиси билан алмашиши мумкин. Бу ҳолат Маутли эртаги ёки ёзувчи Саид Аҳмаднинг “Қорақўз мажнун”и “қаҳрамон”и – ватангадо ўғил тимсолларида жуда юксак даражада бадий баён этилган.

Оламнинг лисоний тасвири ҳақида гап кетганда, кўпроқ лексика ва фразеология бўйича фикрлар билдирилади-ю, грамматика ва фонетика назардан четда қолади. Ҳолбуки, тил яхлит система экан, оламнинг лисоний матрицаси, модели сифатидаги тил фонетик ва грамматик

¹⁷² Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка. – Воронеж, 2006. С. 36.

¹⁷³ Павленко Р. И. Проблема смысла (современный логико-философский анализ языка). – М.: Мысль, 1983. С.3.

воситаларсиз ушбу картинани ҳосил қила олмайди. Борлиқ ҳодисаларини концептуаллаштириш ва категориялаштириш грамматикасиз бўлиши мумкин эмас. Зеро, уларнинг ҳар иккаласи тафаккур маҳсули бўлиб, мантикий тафаккур ва синтактик операцияларсиз юзага чиқмайди. Тилларнинг грамматик қурилишида шу тилда сўзлашувчи халқнинг тафаккур тарзи намоён бўлади. Бу гап бўлақларининг тартиби ва шаклланишида, қўшма гап таркибий қисмларининг боғланишида, боғловчи воситаларнинг қўлланиши ва зиммаларига юклатилган вазибаларини бажаришларида кўзга ташланади.

Тафаккур операциясининг мавҳум ёки аниқлиги тилда ҳам ўз ифодасини топади¹⁷⁴. Масалан, “Абдулла Орипов – шоир” гапи эга ва кесимдан иборат бўлганлиги сабабли ундан англашилган ҳукм ёйиқ гаплар (“Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов – биринчи ўзбек миллий давлат мадҳиясини яратган шоир”)га нисбатан мавҳумлиги билан характерланади. Борлиқ ҳодисаларини категориялаштириш ва шу асосда концептуаллаштиришда ҳукмларнинг аниқ/ноаниқлиги катта аҳамиятга эга. Шу боисдан бирор нарса ҳақида ахборот бераётган кишидан тўлиқ, аниқ, лўнда ва синтактик жиҳатдан мукамал қурилишли гаплар талаб қилинади. Мукамал жумла мукамал фикрдан дарак бериб, янги ҳукм ҳосил қилиш – концептуаллаштириш ва категориялаштиришнинг муваффақиятини таъминловчи омиллардан ҳисобланади.

Хоҳлаймизми-йўқми, тил тафаккурни бошқармайди. Инсон тил “буюргандек” фикрламайди, балки тил “ўргатгандек”, тил воситасида тафаккур қилади. Зеро, инсон борлиқдаги тилда акс этган ёки акс этиши мумкин бўлган ҳамма нарсани эмас, балки нима зарур бўлса, ўша нарсаларнигина тил ёрдамида идрок этади¹⁷⁵. Шунинг ўзиёқ борлиқ, тафаккур ва тилнинг айнан “аслият ва фотонусха” муносабатида эмаслигини кўрсатади. Бири иккинчисига асос, учинчиси иккинчисига восита вазифасини бажаради. Демак, тафаккур борлиқни ўзлаштирувчи, уни категориялаштирувчи бўлса, тил категориялаштириш маҳсулини ўзида ифодаловчи воситадир.

Борлиқнинг лисоний тасвири сўз ва фраземаларда ифодаланади ва сақланади, аммо бу тасвирнинг вужудга келиш жараёни фонетика ва грамматика воситачилигида кечади. Сўзларнинг туркумларга ажралиши ҳам концептуаллаштириш ва категориялаштиришнинг ўзига хос кўринишидир. Концептуаллаштириш ва категориялаштириш тил воситасида кечар экан, иккинчи ҳолат, яъни категориялаштириш сўзларнинг туркумларга ажратилиши билан бирга содир бўлади.

Оламнинг лисоний тасвири кўзгусида тилнинг системавийлиги, бизнинг талқинимиздаги сўз туркумлари ва гап бўлақлари, М.М.Мешчанинов таъбири билан айтганда, гап бўлақлари ва сўз туркумлари муносабатини кўриш ва тавсифлаш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга. Олим талқинидаги морфология ва синтаксис

¹⁷⁴ Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Едиториал УРСС, 2002. С.104.

¹⁷⁵ Леонтьев А. А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл; СПб.: Лань, 2003. – С. 258

муносабатининг, аввал гап бўлаклари, кейин сўз туркумлари тартибида берилиши муҳим методологик аҳамиятга эга. Тилшунос бунда гап бўлакларининг сўз туркумлари шаклланишидаги ўрнини ёритар экан, тилшуносликдаги “товук олдин пайдо бўлганми, тухум” кабилидаги жавобсиздек туюлган “сўз туркумлари олдин пайдо бўлганми, гап бўлаклари” саволига ўз асарининг номланишидаёқ жавоб беради: “члены предложения и части речи”. Буни ўзининг ушбу асарида атрофлича текшириб, тилшуносликка онтологик илмий асосни тақдим этади.

Сўз гап таркибига кириб, синтактик киймат касб этади ва бу вазифага хосланиш сўзларнинг моҳиятини шакллантириб боради. Сўзнинг лексик семантикаси унинг гап бўлаги сифатида қўлланишига асос бўлади. Буни М.М.Мешчанинов қуйидагича талкин қилади: “Сўзнинг лексик семантикаси гап таркибига кириб, ўзининг хос оттенкасига эга бўлади, унинг грамматик шакли ҳам синтактик вазифасига мос равишда ўзгариб туради. Шундай қилиб, сўзнинг шаклий тузилиши ҳақидаги морфологияда сўз ўзининг лексик ва синтактик жиҳатларини яхлит намоён қилади”¹⁷⁶.

М.М.Мешчаниновнинг сўз туркумлари шаклланиши ва ривожланишида синтактик омилнинг ролини мутлақлаштириши, албатта, семантик омилнинг пасайтириб юборилишини билдирмайди. У сўз ўзига хос семантик имкониятлари асосида тегишли синтактик вазифани бажаришга кўпроқ хосланишини, агар маъновий имконият бўлмаса, хосланиш ҳам содир бўлмаслигини уқтиради. Шу боисдан тилшунос В.В.Виноградов “сўз шакл ва мазмунларнинг тизими сифатида тилнинг грамматик категориялари қўшилувчи ва ўзаро таъсирга киришувчи фокусдир”¹⁷⁷ дея сўзга серкирра ходиса сифатида муносабатда бўлиш туркумларга ажратишнинг асоси бўла олишини таъкидлайди ва “сўз туркумларини ажратишдан олдин сўзларнинг асосий структур-семантик типларини аниқлаш лозим”лигини уқтиради¹⁷⁸.

В.В.Виноградов сўзларни гуруҳларга ажратар экан, сўзда семантик, синтактик ва морфологик омилларни яхлит ҳолда кўришга ҳаракат қилади. Масалан, сўзларни сўз-номлар, сўз зарралари ёки ёрдамчи сўзлар, модал сўзлар ва юкламалар, ундовларга ажратар экан, сўзларнинг уч белгисини яхлит кўришга ҳаракат қилади. Семантик, синтактик ва морфологик жиҳатлар ўзаро бир-бирини тўлдирувчи, ҳамкорликда амал қилувчи ходисалардир. Дейлик, мавҳум семантика синтактик асосда муайянлаштирилади. Унга морфология кўмаклашади. Ҳақиқатан ҳам, масалан, *ширин* сўзининг маъноси ўта мавҳум бўлиб, бу мавҳумлик унинг ҳар бир қўлланишидаги ҳар бир сўз билан боғланиши натижасида барҳам топиб боради. *Ширин* сўзи *қовун* сўзи билан боғланар экан, ушбу хусусият муайянлашади. Шу билан биргаликда, *қовун* сўзи ҳам ўзига аниқловчи олиш билан муайянлашиб борган. Бундан тобелаш асосида ва тобеланиш асосида муайянлашувчи сўзлар ўзаро ажралиб, улар орасида

¹⁷⁶ Мешчанинов М.М. Члены предложения и части речи. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1945. С.10.

¹⁷⁷ Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. 3-изд. – М.: Высшая школа, 1986. С.22.

¹⁷⁸ Ўша ерда.

дивергенциялашув кучайиб борган. Фаркланишлар натижасида гурухланишлар вужудга келган. Ва, алалокибат, синтактик нуктаи назардан тобеловчилар ва тобеланувчилар, семантик нуктаи назардан муайянлаштирувчилар ва муайянлашувчилар гуруҳи ажралган.

Демак, айтиш мумкинки, сўзларнинг нимани ифодалаши уларнинг синтактик вазифаларини белгилаган, синтактик вазифаларга хосланишнинг кучайиши сўз туркумларининг шаклланишига олиб келган. Бу эса сўз туркумларининг категориялашуви замирида синтактик вазифаларнинг тақсимланиши ётиши ҳақида хулоса чиқаришга асос бўлади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада оламнинг лисоний тасвири ва сўзларнинг функционал ихтисослашуви масаласи ўрганилади.

РЕЗЮМЕ. В статье изучены вопросы языковой картины мира и функциональной спецификации слов.

RESUME. The article explores the issue of the linguistic description of the universe and the functional specialization of words.

Таянч сўз ва иборалар. оламнинг лисоний манзараси, лексика, фразеология, грамматика, фонетика, лексема, фразема, сўз туркумлари.

Ключевые слова и выражения: языковая картина мира, лексика, фразеология, грамматика, фонетика, лексема, фразема, части речи.

Key words and word expressions: linguistic landscape of the world, lexicon, phraseology, grammar, phonetics, lexeme, phrasema, word groups.

Дониёр ЮЛДАШЕВ

“ҚИСАСИ АНБИЁ”ДА АНТРОПОЦЕНТРИК ТАЛҚИН ИЛДИЗЛАРИ

Ўзбек мумтоз ёдномаларида атоқли отларнинг антропоцентрик талқини тарихини ўрганишда Носириддин Бурхониддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асари алоҳида ўрин тутди¹⁷⁹. Асар тили ўзбек олимлари томонидан бир қадар ўрганилган бўлиб, Б.Абдушукуров тадқиқотларида улар умумлаштирилган тарзда таҳлил қилинган ва олимнинг “Қисаси Рабғузий лексикаси” монографиясида унда учрайдиган атоқли отлар мавзу гуруҳларига ажратилган ҳолда таснифланган¹⁸⁰. Шунингдек, Айсу Ата томонидан бажарилган ишларни ҳам асар юзасидан қилинган энг эътиборли тадқиқотлардан бири сифатида қайд этиш мумкин¹⁸¹.

¹⁷⁹ Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. Нашрга тайёрловчилар: Э.Фозилов, А.Юнусов, Ҳ.Дадабоев, – Тошкент: Ёзувчи, 1990. Бундан кейин мазкур асарга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

¹⁸⁰ Абдушукуров Б. “Қисаси Рабғузий” лексикаси. – Тошкент: Akademiya, 2008, 19–20-бетлар.

¹⁸¹ Nâsırü'd-din bin Burhânü'd-din Rabğûzî. Qisas ü'l-enbiya (Peyğamber kıssaleri) Giriş – Metin – Tıbbıbasım. Dr. Aysu Ata. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Bizim Büro Basımevi, 1997.

Рабғузий ўз фикрларини ўқувчига осон етиб бориши ва таъсирини ошириш мақсадида кўплаб сўзларга, хусусан, атокли отларга изох бериб ўтади. Дастлаб муаллиф “Асмо илми” инсон ўрганган биринчи илм эканини “Қуръони карим” оятларидан ҳужжат келтирган ҳолда баён қилади: “...Мавло азза ва жалла “Асмо илми”ни Одамга ўргату берди” (20). Бундай шарҳлари асар қаҳрамонлари ҳаёт йўли, фаолияти, шахсияти билан боғлиқ тарзда берилади.

Рабғузийнинг номшунослик жиҳатига эътибор қаратган олимлардан бири Н.Хусановдир. Олим асарда Ҳавво антропонимининг “тирик” маъносидagi “хай” сўзига алоқадор тарзда шарҳланганини қўллаб ёзади: “Таврот”да эса “Шундан сўнг Одам хотинининг исмини Ҳаво (яъни Барҳаёт) қўйди”, чунки у ҳамма ҳаёт эгаларининг онаси бўлди (Ибтидо, 6) деб кўрсатилади. Ҳар иккала ёдгорликда, шунингдек, турли адабиётларда Ҳавво “тирик”, “ҳаётбахш” маъносини англатиши акс этган. Ҳаввонинг қадимий сурёнийча Евадан келиб чиққанлиги ҳақиқатга яқинроқдир, чунки Одам ҳам қадимий сурёнича сўз ҳисобланади. Ёдгорликларда Ҳаввонинг луғавий маъноси – “ҳаётбахш”лиги ўзига хос тарзда акс этган:

Ишқнинг зоти жаҳон кўзинга кўрунсун тею

Одаму Ҳавво оламни ҳувайдо қилдилар” (Ҳофиз Хоразмий)¹⁸².

Шунингдек, “Шис иброний тилинча “ҳибатуллоҳ” темак бўлур, яъни тенгри атоси (тухфаси). Ҳобилни олдим эрса, анинг ўрнига Шисни бердим”, – теди” (33).

Асарда Идрис алайҳиссалом ҳақида “Оти Ахнуҳ эрди, уқуш дарс қилмиш учун [Идрис] атанди” – дейилади (36). Ҳақиқатан, Идрис алайҳиссалом “Қуръони карим”да номи зикр этилган пайғамбарлардан бўлиб, сидқ аҳлидан бўлгани (19-сура, 56-оят), Оллоҳ уни олий мақомга кўтаргани (19-сура, 57-оят) ҳамда собитқадамлиги ва сабри мукофотига илоҳий раҳматта ноил бўлгани (21-сура, 85-оят) ҳақида оятлар нозил бўлган. Мусулмон олимлари унинг “Инжил”даги Энош – Enosh исмининг ўзаги юкорида қайд этилгандек, “дарс қилмоқ”, “ўқимоқ” маъносидagi نَاس – дарасалигини айтадилар. Бу фикрга Замахшарий “Ал-Кашшоф”да 19-сура, 56-оят тафсирида, Жаволикий “Ал-мурарраб” асарида қўшилмаслигини билдирадилар¹⁸³.

Рабғузий ўзига қадар яратилган жуда кўплаб манбалар билан таниш бўлганига атокли отларга берган изоҳларини кузатиш асносида ҳам гувоҳ бўламиз. Масалан, Яқуб алайҳиссаломнинг яна бир номи бўлган Исроил исмининг “тунда сафар қилмоқ” маъносидagi سَرَى сараа феълидан келиб чиққан, деган фикрлар бор. Рабғузий эса бу ҳақида қуйидагича ёзади: “Иср” маъниси булун (қул) бўлур, шайтонни бир вақтда булнамиш (асир қилган) эди... Яна бир жавоб ул турур: Иср булун бўлур, эл тенгрининг оти турур. Исроил тенгрининг кули темактур (94)”.

¹⁸² Хусанов Н. Ўзбек антропонимлари тарихи. – Тошкент: Navro‘z, 2014, 36-бет..

¹⁸³ Жеффеи А. Вожаҳойи дахил дар Қуръони мажид. Таржумаи Фаридун Бадарай. – Интишороти Тус. С. 109.

Кўринадики, муаллиф номни турли тамойиллар асосида номланган икки вариантыни сюжет билан боғлаган ҳолда баён қилмоқда.

А.Жеффери *Исроил* антропонимини иврит, юнон, сурёний, хабаш тилларидаги шакл ва маънолари хусусида сўз юритган¹⁸⁴. Исроил антропоними хусусида Н.Хусанов “Исроил “Таврот” ва Берунийда “Худо билан олишувчи” тарзида изоҳланса-да, “тангрининг кули” маъносини тўғри деб ҳисоблаймиз”, – деб ёзади¹⁸⁵. Рабғузий келтирган маълумотлар бугунги кун олимлари томонидан ҳам тасдиқланиши муаллиф асар устида ишлаш жараёнида атокли отларга алоҳида эътибор қаратганини кўрсатади. Масалан, адиб ёзади: “Иброҳим ва Аброҳам. Бу камуғ луғатлар дуруст турур. Абун раҳимун – бағирсоқ ота (раҳмдил ота) темак бўлур”. Бу исм апеллятиви ҳақидаги Рабғузий ва А.Жефферидаги номинацион мотивлар бир-бирга мувофиқ келади. Шунингдек, асарда Ҳожар антропонимининг номланиш мотиви хусусида ўқиймиз: “Ҳажар оти онинг учун берилдиким, Сора айди: “Манинг учун кўп эмгандинг, муни олғил, санга януг (аслида “жавоб”, бу ерда яхшиликларга жавобан мукофот, ажр) бўлсун, – теб. Араб “Ҳо узрака деди, Ҳожар атанди” (73).

Рабғузий Нух алайҳиссалом номи важҳи тасмийси (аталиш сабаби)ни куйидагича изоҳлайди: “Оти Якшир эрди, навҳа бирла йиғламиш учун Нух атанди” (39). Нух антропоними хусусида Н.Хусанов бир қадар кенг маълумот берган¹⁸⁶. Қўшимча қилиб айтиш мумкинки, Нух алайҳиссалом мумтоз адибларимиз ижодида талмех орқали “инсон умри сарҳадли” (Э.Воҳидов) эканини англаш ва англатиш учун доимий воситалардан бири сифатида ишлатилган. Масалан, “Фирдавс ул-икбол”да ўқиймиз:

*Йиллар қавмига кўргузуб Нух тариқ,
Ҳам қавми рисолатига қилмай тасдиқ.
Тўфонда бўлуб дуосидин барча ҳалок,
Охир ани ҳам қилди фано баҳри ғарик*¹⁸⁷.

Рабғузий ўз асарида нафақат пайғамбарлар номлари маъноларини, зарур ўринларда ўқувчи зехнига таъсир қиладиган бошқа ономастик бирликларни ҳам шарҳлаб боради. Масалан, ҳаворийлар ҳақида ёзади: “Исо алайҳиссаломнинг қўлдошлари бор эрди, уларга ҳаворийлар теюрлар. Ҳаворий хос ишлик темак бўлур. Халойик тўнлари оқ учун хаворий атадилар. Оқ этмак(нон)ни хубз ул-хаворий теюрлар” (86).

Рабғузийнинг “Қисаси анбиё”асаридан келтирилган мисоллар ўзбек ономастикаси тадқиқида, хусусан, антропонимларнинг номланиш мотивларини ўрганишда маълум ўрни борлигини исботлайди.

¹⁸⁴ Ўша асар, 121-бет.

¹⁸⁵ Хусанов Н. Ўзбек антропонимлари тарихи, 30-бет..

¹⁸⁶ Ўша китоб, 26–27-бетлар.

¹⁸⁷ Шермухаммад Авазбий мироб ўғли Мунисва Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Фирдавсу-л-икбол. Биринчи китоб. – Тошкент: Sharq, 2019, 88-бет.

РЕЗЮМЕ. Мақола Носириддин Бурхониддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асаридаги атоқли отларнинг антропоцентрик талқини тадқиқига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена изучению антропоцентрического толкования имен собственных в произведении Носириддина Бурхониддина Рабғузи “Кисаси Рабғузи”.

RESUME. The article is devoted to the study of anthropocentric interpretation of famous horses in the work of Nosiriddin Burhoniddin Rabguzi “Kisasi Rabguzi”.

Таянч сўз ва иборалар: атоқли от, антропоцентрик талқин, антропоним, ономастика, мотив.

Ключевые слова и выражения: имя собственное, антропоцентрическое толкование, антропоним, ономастика, мотив.

Key words and word expressions: famous names, anthropocentric interpretation, anthroponym, onomastics, motive.

Азамат УРАЛОВ

ТАРИХИЙ ЖАРАЁНЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ КЕНГАЙГАН ШАКЛЛАР ҲАҚИДА

Тарихий тараққиёт босқичларида турли сўзлар ва аффикслар маълум даражада ривожланади, ўзгаради. Бу тараққиёт тил бирликларининг ўзгариши (кенгайиши, торайиши)га сабаб бўлади. Туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек тилидаги баъзи сўз ва қўшимчалар ҳамда уларнинг бирикуви натижасида ҳосил бўлган бирликлар турлича ўзгарган ёки қисман маъносини, шаклини йўқотган. Шундай бирликлардан бири чиқиш келишиги қўшимчаси *-дан* ҳисобланади. Бу морфема баъзи сўзларда асемантик бирлик сифатида котиб қолган. Ўзбек тилидаги жуда кўп сўзшаклларда *-дан* қўшимчаси асос билан бирликда қўлланар экан, таркибида айни қўшимча бўлган сўзшакллар конверсияга учраб, янги бирликларни ҳосил қилади: *бирдан, тўсатдан, ичдан* ёки сўз таркибида келиб, бошқа вазифа бажаради: *тездан* (тезда ҳам шундай) каби. Бундай котиб қолиш ҳолатлари ва ўзгаришлар тарихан чиқиш келишиги қўшимчаси маъносидан анча йироқлашиб, соддалашган *бирдан, қўққисдан, ўз-ўзидан* (ўзидан ўзи), *узундан-узун, очикдан-очик* сингари сўзларда кузатилади. Бундай бирликлар бугунги кунда ажралмас ҳолатга келиб, бошқа бирлик вазифасини ўтамоқда. Баъзи ҳолатларда маъно кучайтиришга хизмат қилувчи айни аффикс келишик маъно-вазифасини ифодалашдан узоклашган: *камдан кам*. *-дан* аффикси такрорий сўзлар орасида келганда янги маънони вокелантиради: *бирдан – бир* (яккаю ёлғиз). Қолаверса, таъкидлаш (*фақатгина*) маъносини ҳам ифодалайди. Умуман, *-да, -га, -нинг*, ҳатто *-ни* қўшимчаларининг қўлланишида ҳам шу ҳолатни кузатиш мумкин: *бирга, бирда, ўзга* қабилар. Кўринадики, тарихий тараққиёт натижасида бундай сўзлар таркибидаги морфемалар ўз маъноларидан узоклашган ва янги маъно ҳамда вазифалар орттирган.

Морфемаларнинг ўз хусусиятини йўқотиши, тарихий ўзак ва қўшимчалар (*юрак* (*юр+ак*), *қишлоқ* (*қиш+ла+қ*), *бирга* (*бир+га*), *биров* (*бир+ов*), *бутун* (*бут+ун*), *пичоқ* (*пич+оқ*)) хозирга келиб яхлитланиб

қолиши ижтимоий тараққиёт, меҳнат тақсмотининг кенгайиши, жамият ва инсон маънавияти, дунёқараши ривожланиши билан боғлиқ. Айни шу ҳолатларни *-чи*, *-лик*, *-гар*, *-чилик*, *-гарчилик* шакллариининг қўлланиш ҳолатларида ҳам кўриш мумкин:

1. Маълумки, *-чи*, *-лик*, *-гар* сўз ясовчи морфемалар саналади. Улардан *-чи* ва *-гар* шахс оти ясовчи (сувчи, гулчи, савдогар, заргар); *-лик* мавҳум от ва сифат ясовчи (яхшилик, мустақиллик, кўрпалик) аффикслар сифатида қаралади. *-лик* аффиксининг бошқа вазифалари ҳам кўп¹⁸⁸.

2. *-чилик*, *-гарчилик* бирликлари қўшма аффикслар ҳамда кенгайган шакллар сифатида мавжуд. Бунда бу аффикслар яхлит ҳолда учраб, янги бирликларни ҳосил қилади: *қуруқчилик* (қуруқ+чи+лик шаклида эмас, қуруқчи маъно англатмайди), *озчилик*, *савдогарчилик*, *деҳқончилик* *ёгингарчилик*, *намгарчилик*.

3. *-чи*, *-лик*, *-гар*, *-чилик*, *-гарчилик* аффиксларининг бир сўз таркибида кетма-кет келиб, маъно кучайтириши ҳолатлари ҳам бор. Бу ҳолат бўйича номутаносибликнинг турли кўринишларини кузатиш мумкин. Хусусан, *-чи*, *-лик*, *-гар* шакллари мустақил аффикс сифатида келиш билан бирга, кетма-кет бирикиб келиши ҳам мумкин. Бунда сўзнинг грамматик ёки лексик маъносига деярли ўзгариш бўлмайди. Бинобарин, қисман сезилган маъно ҳам сўз маъносини кучайтиришга ҳаракат қилади. Масалан: *аҳмоқлик* – *аҳмоқчилик* – *аҳмоқгарчилик*; *беодоблик* – *беодобчилик* – *беодобгарчилик*; *бемазалик* – *бемазачилик* – *бемазагарчилик*; *бандалик* – *бандачилик*, *камбағаллик* – *камбағалчилик* кабилар.

Ўзбек тилида фузиянинг кенг тарқалганлиги, унинг қонуниятлари бизнинг тилимизда ҳам борлигини тил далиллари тўлиқ тасдиқламоқда. Масалан, *қочоқ* сўзини кўриб ўтайлик. Бу сўз тарихан *қоч+қоқ* шаклидан иборат бўлиб, *-қоқ* аффикси қисқариб, фузияга учраган ва *-оқ* шаклига келиб қолган; дастлабки “қ” “сингиб” кетиши натижасида соддалашув рўй берган. Аслида, бу сўзнинг таркиби мутлақо бошқачадир: *қоч+иқ+оқ* таркибига эга бўлиб, *-оқ* қўшилганда *қочиқ* қисмидаги *и* тушиб қолган, кейин *-қ* *-оқ* билан яхлитлашиб *-қоқ* шаклланган. Бизнингча, ундаги олд *қ*-тушиб қолиб, *-оқ* нинг ўзи қолган. *Бил-ик-ир* – *билгир* ёки *қис-иқ-ич* – *қисқич* кабилар.

-чил морфемаси *-лик* морфемаси билан муносабатга киришганда, баъзан фузияга учрайди: *оз+чил+лик* шаклидан *оз+чилик* шаклига ўтган, лекин *изчиллик* шаклида асл ҳолат сақланиб қолган.

Сифатлардаги озайтирма даражанинг *-имтир* варианты бугунги кун нуктаи назаридан қўшма аффиксдир. Оғзаки нутқ ва шеваларда унинг *қўқимтил*, *оқимтил* шакллари учрайди.

-чоқ, *-лоқ*, *-гина* морфемалари ҳам, аслида, *-ча+қ*, *-ла+қ*, *-зи+на* шаклида бўлган ва маъно-вазифани кучайтириш эҳтиёжи туфайли фузия ҳодисасига учраган. Негаки, жаҳон тилларида маъно вазифаси ўхшаш, маънодош қўшимчаларнинг ўзаро бирикиши кўп учрайдиган ҳодисадир. Бу хил қўшимчалар аффиксал плеоназм жараёнининг маҳсулидир.

¹⁸⁸ Ш о а б д у р а х м о н о в Ш. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1980, 180–181.

Ўзбек тилига хос бўлган агглютинатив-аналитик тузилишдан келиб чикиб, шуни қайд этиш ўринлики, икки сўзнинг ёнма-ён, ёндош келиши натижасида иккинчи сўз ўз маъно-вазифасидан узоклашиб, дастлаб кўмакчи сўзга, сўнг эса қўшимчага айланади. Бу жараёнга феъл сўз туркуми нисбатан кўп тортилади. Масалан, *бориб турур – борибдур – борадур – боради; кела турур – келадур – келади* каби мисолларда икки сўзнинг бирикиши тил морфем қурилишида *-ади* морфемасини ҳосил қилган.

Тарихий тараққиёт босқичларида турли асос морфемалар ва аффикслар маълум даражада ривожланади, ўзгаради. Бу тараққиёт тил бирликларининг ўзгариши (маъноси, вазифаси ва шаклининг кенгайиши, торайиши)га сабаб бўлади. Морфема ва сўзларнинг бундай шакл ва мазмун муносабати узок тарихий жараёнларнинг маҳсулидир.

-моқлик шакли. Бу кенгайган шакл икки қисмдан иборат бўлиб, *-моқ* феълнинг ҳаракат номи қўшимчаси, *-лик* қисми ҳозирги ўзбек адабий тилида фаол от ясовчи бирлик саналади.

-моқ қўшимчаси Ўрхун-Енисей битикларида ҳаракат номи кўрсаткичи сифатида амал қилмайди, фақат каммаҳсул келаси замон сифатдоши билан бирга учрайди: *-тақсї: атмақсї – “ёлғонга мойил” > “ёлғончи”*¹⁸⁹.

-моқ шакли *-чи* қўшимчаси ҳамда *бўл* кўмакчи феъли билан ёки яқка ҳолда муайян ҳаракатни бажариш мақсад – истаги, бажарилиши кутилган, мўлжалланган ҳаракат маъноларини англата бошлаган: эски ўзбек тилида: *бизга қошулмақ болдї* “у бизга қўшилмоқчи бўлди”; қозоқ тилида: *кәлмәкші адам* “у бизга келмоқчи бўлган одам”; ўзбек тилида: *“бир нарсани олмоқчи бўлсин”*¹⁹⁰.

Демак, ҳозирги ўзбек тилида мақсад майли маъносини англатувчи ҳаракатни бажариш истаги, хоҳиши маъносини мустаҳкамлаш учун *-чи* шаклини орттириш туфайли пайдо бўлган. Кўринадики, *-моқчи* шакли ҳам тил тараққиётининг маълум даврларида кенгайган шакл мақомида бўлган. Кейинчалик майл парадигмасига тортила бориши билан мақсад, истак маъноси (*-чи* қисмидаги маъно)нинг устунлиги кучайган ва *-моқ* шаклидаги келгусида ҳаракатни бажариш истаги маъноси орттирилган истак-хоҳиш маъноси (*-чи* шаклидаги) билан синтезлашиб, майл кўрсаткичига айланган. *-моқда* шакли замон кўрсаткичи сифатида *-макта турур* – аналитик формантининг қисқаришидан юзага келган.

А.М.Шчербак ҳаракат номи шакллари ҳақидаги анъанавий қараш, яъни уларнинг от ҳамда феъл оралиғида турувчи ходиса каби талқинига муносабат билдириб, уларнинг аслида феълга қараганда от (исм)ларга яқин туришини таъкидлайди¹⁹¹. Бу яқинлик шундаки, озарбайжон ва турк тилларидан фарқли ҳолда сўз ясовчи ҳамда шакл ясовчилар (сон, эгалик, келишиқ қўшимчалари)ни қабул қила олиш қобилияти туфайли ўзбек,

¹⁸⁹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII–IX вв.). – Л., 1980. С. 93.

¹⁹⁰ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). – Л., 1977. С. 162.

¹⁹¹ Ўша асар, 158-бет.

козок, кирғиз, коракалпок, уйғур тилларида субъектив ҳаракат номлари деб тавсифланади¹⁹². Айни шу қобилият туфайли *-моқ* ҳаракат номи қўшимчаси сўз ясовчи *-лик* қўшимчаси билан мураккаблашиш хусусиятига эга. А.Ғ.Ғуломовнинг таъкидлашича, “инфинитивнинг баъзан *-лик* аффиксини олган шакли ҳам учраб қолади: *бормоқ-бормоқлик*. Принципиал қараганда, бу аффикс инфинитивнинг маъносига деярлик таъсир кўрсатмайди”¹⁹³, “фақат унинг отлик белгиларини кучайтиради”¹⁹⁴.

-лик қўшимчаси ҳозирги туркий тилларда умумийлик-мавҳумлик маъносидаги от ясалмалар ҳосил қилади. Шу билан бирга, ҳаракатдаги шахс, иш-ҳаракат қуроли, нарса-буюм, ҳудудий мансублик, касб-хунар оти, хизмат мавқеи номи каби маънолардаги сўз ясади: *кўзлик* (озарбайжон тилида: *кўзойнак*), *оталик* “тарбиячи”, *бошлик*, *чўпонлик*, *кишлоқлик*, *мудирлик*... Унинг дастлабки, генетик маъноси асосдан англашилган нарсага эгалик маъноси (значение обладания) бўлган. Умумийлик-мавҳумлик маъноси айни шу маънодан ўсиб чиққан¹⁹⁵. Ҳозирги тилларда сўз ясовчи *-лик* қўшимчаси кўп маъноли, кўп вазифали бўлиб, ўрни билан феълнинг айрим шакллари ҳам қўшилиш хусусиятига эга.

Демак, *-моқ* аффиксининг кенгайган шакли бўлган *-моқлик* ҳам ўз пайдо бўлиш ва қўлланиш тарихига эга. Бу тарихий тараққиёт йўли тил тизимидаги ўзаро маъно-вазифа жиҳатидан ўхшаш, нисбий шакллarning ўзаро муносабати, қўлланилиш ўрни, рақобатда бўлиши, услуб жиҳатидан фарқланиши каби омиллар билан боғлиқ.

РЕЗЮМЕ. Мақолада кенгайган шакллар ҳақида сўз бориб, *-чилик*, *-гарчилик*, *-моқлик* сингари кенгайган шакллarning ҳосил бўлиши, ривожланиши ва тараққиёти ҳақида фикрлар билдирилиб, тегишли хулосалар чиқарилган.

РЕЗЮМЕ. В статье идет речь о расширенных формах, сделаны определенные заключения о развитии и возникновении расширенных форм *-чилик*, *-гарчилик*, *-моқлик*.

RESUME. There is describing about extended forms in the paper. Besides, in the paper were done thoughts and conclusions about development and appearance of extended forms such as *-чилик*, *-гарчилик*, *-моқлик*.

Таянч сўз ва иборалар. кенгайган шакл, ёйиқ шакллар, грамматик структура, тежамлилиқ, кучайтирувчи элемент, семантика, суффикс.

Ключевые слова и выражение: расширенная форма, распространённая форма, грамматическая структура, экономия, элемент усиления, семантика, суффикс.

Key words and word expressions: extended forms, grammar structure, sparing, intensifying element, semantics, suffix.

¹⁹² Ўша асар, 159-бет.

¹⁹³ Ғуломов А.Ғ. Феъл. Ҳозирги замон ўзбек тили (Ф.Камол таҳририда). – Тошкент, 1957, 458-бет.

¹⁹⁴ Гулямов А.Ғ. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Ч.1. Аффиксация. АДД. – Т., 1955. С. 33.

¹⁹⁵ Щербак А.М. Кўрсатилган асар, 106-бет.

Шохистахон ШАМСИЕВА

ЭВФЕМИЗМЛАРНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАБИАТИ

Миллий тилшунослигимизда XX асрнинг 60-йилларидан диссертацияларга объект бўла бошлаган эвфемизмларнинг лингвистик хусусиятларини тадқиқ қилиш ҳозирги кунда янада долзарблик касб этмокда. Бу йўналишдаги тадқиқотлар кўпайиши баробарида лингвистик таҳлиллар чоғида бундай тил бирликларининг асосий моҳиятидан узоқлашиб фикр юритиш ҳоллари ҳам учрамокда. Жумладан, А.Омонтурдиев “Мол суяклари билан боғлиқ эвфемизмлар” номли мақоласида эвфемизм бўлмаган сўз ва ибораларни ҳам эвфемалар сифатида ўрганади ва бундан эвфемизмнинг лисоний чегараси қолмагани англашилади. Унда куйидагиларни ўқиймиз: “*Ошиқ, қовурга, жағ суяк, илик, тўпик*” каби сўзлар ўз маъноларидан ташқари кўчма маъноларда келиб, инсон ҳаракатига – фаолиятига нисбатан эвфемик маъно билдиради. Масалан, “фалончи”нинг омади келди, иши юришиб кетди маъносида *ошиғи олчи* эвфемаси қўлланилади: Қодировнинг ошиғи олчи, дўпписи яримта (Ш.Рашидов). Илоҳо, ошиғингиз олчи бўлаверсин, болам (“Меъмор”). Аслида *яхши кўрмоқ, севиб қолмоқ, муҳаббат* тушунчаси маъносидаги *ошиқ* (ошиқ-маъшук) ҳам мол суяги билан боғлиқ”¹⁹⁶.

Агар мақола муаллифи айтганидай, *ошиғи олчи* ибораси эвфема бўлса, у – қайси табулашган ёки кўпол ва дағал тушунчанинг юмшатиш ифодаси?! Ўзбек лисоний маданиятида “иши юришди”, “омади келди” иборалари маданий мулоқот талабига жавоб бермаса ёки табулашган бўлса, шундагина *ошиғи олчини* эвфема ҳисоблаш тўғри, унда ҳам маълум бир нуткий вазиятдагина эвфемиклик намоён этилади.

“Шоҳига урсанг, танасига зил кетади” эвфемаси андишасизлик, ўйламай иш қилмок, гапирмок каби тушунчаларни англатади: Култой Ёдгорни хўрлаётганларга қараб: *Шоҳига урма, танасига зил кетади, деди* (“Алпомиш”) ¹⁹⁷. А. Омонтурдиев эвфема деб келтирган ушбу паремнологик бирлик дағалроқ туюлган маънони юмшатган, умуман кўпгина мақоллар фикр эвфемизациясига хизмат қилади.

С.Ҳожиёвнинг “Ўзбек тили ва адабиёти” журналида эълон қилинган мақоласида ҳам эвфемия ҳодисаси юзасидан мақбул фикрларни билдирилганлигини эътироф этган ҳолда, мазкур мақолада эвфемия ҳодисасининг лисоний табиати тўғри англамаганлигини ҳам қайд этиш зарур. Мулоҳазаларимиз асоссиз бўлиб қолмаслиги учун ушбу мақоладан салмокчи иқтибос келтиришни лозим топдик: “Эвфемизмлар ҳақида умумтилшуносликда жуда кўп фикрлар илгари сурилган. Туркий тиллардаги эвфемизмлар ҳатто диссертациялар мавзуси бўлган. Бу борада тилшунослар ўртасида анча мунозарали масалалар ҳам вужудга келган. Улар эвфемизмнинг табиатини табу ҳодисасига яқинлаштирадилар. Уларнинг фикрича, эвфемизм табу ўрнида қўлланувчи луғавий бирикмалар ҳисобланади. Бунга қўшилиб бўлмайди. Чунки эвфемизм

¹⁹⁶ О м о н т у р д и е в А. Мол суяклари билан боғлиқ эвфемизмлар \\\ Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 5-сон, 86-бет.

¹⁹⁷ Ўша мақола, 87-бет.

ходисасида қўполроқ, уятлироқ сўзни бошқа бир майинроқ, чиройлироқ атама билан алмаштирилади. Масалан, *ўлмоқ* сўзининг ўрнида ишлатиладиган *вафот этмоқ*, *жони узилмоқ*, *ҳаётдан кўз юммоқ*, *оламдан ўтмоқ* каби бирикмалар эвфемизмлардир. *Чаён* сўзининг ўрнида *номи йўқ*, *беном*, *эшак*; *илон* сўзининг ўрнида *арғамчи* (ипнинг бир тури) сўзларининг қўлланиши табу ҳодисасидир. Кўринадики, эвфемизм ҳодисаси тилдаги, аниқроғи, сўздаги маъно қўполлигини юмшатади. Табу ҳодисасида эса айтилиши мумкин бўлмаган сўзлар бошқа сўзлар билан алмаштирилади”¹⁹⁸.

Ушбу иктибосда эвфемизм ва эвфемия тушунчалари ўзаро қориштириб қўлланган, асли эвфемия фикрни юмшатиш, маданий мулоқот талабига мослашдан иборат лингвистик ҳодиса ҳамда мазкур ҳодисани тилда ифодаловчи бирлик эвфемизмдир. Демак, муаллиф ҳодиса ва лисоний бирлиكنи ифодаловчи терминларни фарқламаган. Шунингдек, табу ўрнида қўлланган бирликларни эвфемизмлар дейиш тўғри ва шу маънода ўзини оқлайдики, табу – у ёки бу сўзни қўллашга қўйилган этномаданий тақик бўлиб, эвфемизмлар энг аввал шундай бирликлар – табулар ўрнида қўлланишни бошлаган. Кейинчалик эвфемизмларга хос вазифа – фикрни маданий мулоқот талабларига мос тарзда қўллаш туфайли нутқда қўпол, дағалроқ маънони ифодалайдиган сўз ва иборалар ўрнида қўлланилишга ўта бошлаган. Вақтлар ўтиб, кишиларнинг онги ошиб, тушунчани табулаштириш ҳолатлари камайиши билан эвфемизмларнинг дастлабки ишлатилиш ўрни – табулашган бирликларни алмаштириш хусусияти хиралашган ҳамда маданийлик қуюшқонига сиғмаган сўзлар, ибораларнинг ўрнида қўлланилишга ҳосланиб қолган. Қолаверса, мақола муаллифи айтганидек, *ўлмоқ* сўзининг ўрнида *жони узилмоқ* фразеологизмининг ишлатилиши эвфемия ҳодисаси эмас, (*вафот этмоқ*, *ҳаётдан кўз юммоқ*, *оламдан ўтмоқ* кабиларнинг эвфемик вазифани бажариб келгани тўғри, буни тан олиш керак), чунки ҳозирги кунда жони узилди фразеологизми семантикасида эвфемиклик – юмшатиш хусусияти қолмаган, аксинча ушбу фразеологизм дисфемистик ҳаракатдаги фразеологизмлардан ҳисобланади. Мақолада таъкидланганидек, *чаён* сўзининг ўрнида *номи йўқ*, *беном*, *эшак* сўзлари; *илон* сўзининг ўрнида *арғамчи* (ипнинг бир тури) сўзининг қўлланиши табу эмас, айнан эвфемиядир ва эвфемияни вокелантирган тил бирликлари эвфемизмлардир. Табу эса *чаён*, *илон* сўзларини нутқда қўллашнинг тақикланишидир.

Демак, эвфемизмлар эвфемия ҳодисасини юзага чиқарувчи тил бирликлари бўлиб, унинг икки хил пайдо бўлиш омили бор: 1) бирор халқ этномаданиятида муайян нарс-ҳодиса номини айтишнинг тақикланиши ёки бу каби бирликларни қўллашнинг лисоний анъанадан қолиши; 2) муайян тушунчанинг жамиятда қарор топган этик-эстетик анъаналарга тўғри келмай, маданийлик қуюшқонига сиғмай қолиши. Ҳар икки омил туфайли келиб чиқадиган чекловни қондириш мақсадида тил соҳиблари эвфемизмлардан фойдаланади.

¹⁹⁸ Ҳ о ж и е в С. Эвфемизм ва эпитетларнинг шаклланишида кўчимнинг ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти, 5-сон, 2006, 90-бет.

Эвфемизмларнинг дастлабки пайдо бўлиш эҳтиёжи, омили табу туфайлидир. Кейинги омили эса жамият маданиятининг қарор топиши, ўзаро муомалада маданий анъаналарнинг шаклланиши ва бу жиҳатларнинг лингвистик воситалардан фойдаланишга ҳам таъсир этишидир. Бунинг яққол ифодасини олдин эвфемизм мақомида турган бирликнинг вақт ўтиши натижасида эвфемизмлик хусусиятини йўқотиши ёки сусайишида кўринади. Чунончи, ўзбек тилида *бўғоз* сўзи маданийлик қуёшқонига сиғмай қолган вақтда бу тушунчани ифода этиш учун *иккиқат* сўзидан фойдаланила бошлаган. Маълум вақт ўтиб, яъни ўзбек лингвомаданиятида *иккиқат* сўзи ҳам ўзи ифодалаган тушунчадаги қўполлик – уятлиликни намоён эта бошлади. Шундан сўнг ўзбек тили соҳиблари унинг ўрнида *ҳомиладор* сўзини қўллашга ўтдилар. Бу сўз ҳам кейинчалик яширилган белгини намоён эта бошлагач, *ҳомиладор*лик тушунчасини яна пардалаб айтиш мақсадида *оғироёқ* сўзини қўллаб бошлаганлар. Ҳозирги вақтда мазкур сўз семантикасидан ҳам уятлилик семаси юз кўрсата бошляпти. Шу боисми, *юкли* сўзи ишлатиляпти. Ана энди дастлабки эвфемизмдан охириги эвфемизмгача бўлган жараёни кузатайлик. Биринчи эвфемизм (яъни *иккиқат* сўзи) яққол дисфемистик тушунча билдирадиган сўзни алмаштирган. *Ҳомиладор* сўзи ҳам бирмунча камайган дисфемик белгини юмшатган. *Оғироёқ* сўзи дисфемик белгиси янада камайган сўзни алмаштирган. Кўринадики, дастлабки ҳолатда эвфемизмнинг зиди дисфемизм бўлган (*бўғоз* – *иккиқат*), охириги ҳолатда (*ҳомиладор* – *оғироёқ*) эса ундай эмас. Бу эвфемизмларнинг пайдо бўлиш тарзини кўрсатади.

Дунё тилларининг аксариятида табу ёки табулашган тушунча ўрнида эвфемизмларнинг қўлланишининг қарийб тўхташи ёхуд камайиши, бизнингча, тил эгаларининг ҳаёт воқеликларида реал муносабатда бўлаётганлиги, мифологик дунёқараш таъсиридан чиқиб, ақлий ва рухий жиҳатдан баркамоллашадигани туфайли бўлса керак. Маданийлик қуёшқонига сиғмаган тушунчалар ўрнида ҳар хил эвфемизмларнинг пайдо бўлаётгани эса тил эгаларининг маданий даражасига боғлиқ, чунки тил бирикларининг бундай алмашинуви – этик-эстетик даражаланиши шу тил эгаларининг маданий олами янада теран тортаётганидан дарак беради.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ўзбек тилидаги эвфемизмларнинг лисоний табиатини аниқлашга оид қарашлар таҳлил қилинган, ўзбек тилида эвфемизм юзага келишининг омиллари халқ маданияти билан боғлиқ равишда тушунтирилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются взгляды, касающиеся выявления языковой природы эвфемизмов в узбекском языке, факторы возникновения в узбекском языке эвфемизмов изучены в непосредственной связи с народной культурой.

RESUME. This article analyzes the views on the linguistic nature of euphemisms in the Uzbek language, explains the factors of the emergence of euphemisms in the Uzbek language in relation to folk culture.

Таянч сўз ва иборалар: тил, эвфемия, эвфемизм, табу, мулоқотнинг маданий талаби, лингвомаданият.

Ключевые слова и выражения: язык, эвфемия, эвфемизм, табу, культурное требование общения, лингвокультура.

Key words and word expressions: language, euphemism, euphemism, taboo, cultural demand for communication, linguoculture.

Ҳ.АҲМЕДОВА

“МАХБУБ УЛ-КУЛУБ”ДА НАВОИЙНИНГ НУТҚ МАДАНИЯТИГА ОИД ҚАРАШЛАРИ

Нутқ, тил одамлар ўртасида алоқа, муомала воситаси бўлиш (коммуникатив функция)дан ташкари, халқ маданияти ва маънавияти, рухий олам кўзгуси ҳамдир. Алишер Навоий айтганидай: “Аҳли саодатлар рухбахш зуломига манбаъ ҳам тил, аҳли шақоват наҳс кавкабига матлаъ ҳам тил”. Аҳли саодатлар учун тил – уларнинг соф дили, руҳияти кўзгусидир, эзгу, савоб ишлар эшигини очувчи сеҳрли калитдир. Аҳли шақоват (такаббур, золим, бадфеъл, бахил, ҳасадгўй, шафқатсиз, бағритош одамлар) ҳам шу тилдан ўзларининг тубан ва разил ишларида фойдаланадилар.

Мутафаккир тил хосиятлари ва офатлари ҳақида фикрини давом эттириб: “Тилига иқтидорлиғ ҳаками хирадманд, сўзига ихтиёрсиз (яъни тилини тиймай, оғзига келганини ўйламай-нетмай гапирувчи) – лаими нажанд (бахтсиз, шўрпешона). Тилки, фасих (фасоҳатли, гўзал, нафис) ва дилпазир бўлғай, хўброқ бўлғай агар кўнгул била бир бўлса, яъни тили ва дили бир бўлғай”¹⁹⁹, – деб ёзади.

Шоир сўзнинг маъно товланишларини билишга даъват қилиб, бундай дейди: “Чучук тилки, аччиғликка эврулди, зарари оммавий бўлди. Қандники, мускир – бода килдилар, харом бўлди. Чучук сўз соф кўнгулларга қўшдур, барча атфол табъига мулоим халвофурушдур”. Яъни ширин сўз кўнгилларга роҳат беради, чучук сўзни эшитган одам гўё халвофурушни кўриб қувониб кетган болалардай яйраб кетади.

Сўз санъаткорининг яхши тиллилик ва ёмон тиллилик ҳақидаги фикрлари нотик учун биринчи галдаги йўлланмадир: “Ямон тиллик андоғким, эл кўнглига жароҳат еткирур, ўз бошига ҳам офат еткирур... Хушгўйким сўзни рифк ва мусово била (дўстона ва аҳиллик билан) айтғай, кўнгулға юз ғам келадурғон бўлса, анинг сўзидан қайтғай (яъни ғам қайғу кетғай). Сўзда хар яхшиликлари (нг) имкони бор, мунда дебдурларки, нафаснинг жони бор. Масихоким, нафас билан ўлукка жон берди, гўё бу жиҳатдан эрди (яъни яхши сўз билан жон бағишлар эди)” (94).

Муаллиф фикрича, бекорчи гапларни хунук овозда узок гапириш (ҳарзаси тавил ва овози қариҳдур), ўз “савати” била қурбақаға шабихдур (ўхшашдур). “Тилига иқтидорлиғ – ҳаками хирадманд, сўзига ихтиёрсиз – лаими нажанд (пасткаш, шум.) Тилки, фасих ва дилпазир бўлғай, хўброқ бўлғай, агар кўнгул бирла бўлғай”. Яъни нотик тили фасоҳатли, чиройли сўзловчи ва самимий бўлса, кўнгилдан чиқариб айтилган бўлса,

¹⁹⁹ Алишер Навоий. Махбуб ул-кулуб // Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 14-жилд. – Тошкент. Фан, 1999, 93–94-бетлар. Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

тингловчиларнинг ҳам дилларига етиб, тўлқинлантиради. Нутк мазмундорлиги ҳақидаги бу фикрлар ҳар бир нотик учун, ўқитувчи учун дастуриламал бўлса яхши.

Асарда баён этилган одоб, тавозе, ҳилм, хушмуомалалик – ифодали нуткнинг энг гўзал намунасидир. Шоир инсонийлик ҳақидаги теран фикрларини гўзал ташбеҳлар, ўхшатишлар билан далиллар экан, бунда тил ва нуткнинг гўзаллиги талаб этилишини таъкидлайди. Н.Маҳмудов ёзганидек, “Зотан, тўғри ёки аниқ бўлмаган, бўш ёки мантикий бўлмаган нуткнинг таъсирчанлиги ҳақида гапириб бўлмайди. Лекин, айни пайтда ифодалилик сифатининг алоҳида, ҳатто ҳал қилувчи ўрин тутишини таъкидламоқ жоиз”²⁰⁰.

Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарида нутқ маданияти, яхши ва ёмон сўзларнинг таъсир кучи ҳақида ажойиб умумназарий, ахлокий ва эстетик фикрларини билдиради: “Кўнгулда тил синони (найзасининг) жароҳати бутмас, анга ҳеч нима марҳам (малҳам) ерин тутмас (ўрнини боса олмас). Ҳар кўнгулки, тил синонидин (найзасидин) жароҳатдир, ҳам юмшоқ сўз ва ширин тил анга марҳам (малҳам) ва роҳатдур” (93). Мутафаккир яна маъносиз ёки бекорчи гапларни айтувчиларни қоралайди, у“ сергап, эзма одамлардан нафратланади: “Ҳарзағўйким, кўп такаллум сургай, итдекдурким, кеча тонг отқунча ҳургай”. Яъни ҳарзағўй – беҳуда, кераксиз, енгил-елпи, саёз ва сийқа, бемаъни сўзларни айтувчи одамнинг кўп гапиргани тун бўйи ҳураётган итга киёсдир. Бу ерда мутафаккир зиддиятларни ҳал этиш қуроли – диалектик фикрлаш ва силлогизм – киёс усулидан фойдаланади. Агар шу фикрни риторика санъатида хос силлогизм – киёсдан фойдаланмай, оддий қилиб, “Кўп ва бемаъни сўзларни айтиш яхши эмас”, деб қўя қолса, унчалик таъсирли чикмайди, тингловчининг, ўқувчининг қалбига етиб бормайди. Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”да кўп гапиришни ҳам иллат, тубанлик дейди: “Оз демак – ҳикматқа боис ва кам емак сиҳхатқа боис. Оғизга келганни демак нодон иши ва оллига келганни емак хайвон иши.

Байт:

Кўп демак бирла бўлмагил нодон,

Кўп емак бирла бўлмагил хайвон” (108).

Бу ерда табиий ҳамда ижтимоий ҳодисалар ўртасидаги аналогия – ўхшашлик адиб диққат марказига олинган. У кўплик тушунчаси атрофида жамланган. Кўплик ва унга интилиш инсон учун хос ва мос тушунчадир. Аммо адиб бу ерда кўпликнинг ижобий эмас, балки салбий жиҳатларига урғу бермоқчи. Шунинг учун ҳам “кўп гапириш” ва “кўп ейиш” ҳодисалари махсус ажратиб олинган. Уларни яқинлаштирадиган жиҳати бор. Бу уларнинг инсон деган юксак номга, шарафли номга доғ туширишидан иборат. Уларнинг биринчиси кишини жамиятнинг энг қуйи, яъни инсонликка номуносиб бўлган қатламига туширса, иккинчиси уни жамият аъзолари ичида бўлишига умуман имкон қолдирмайди, энди у бошқа ном билан аталиши керак. Бу ном эса байтда “хайвон” сўзи билан ифодалаб берилган.

²⁰⁰ Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007, 33-бет.

“Сўз борким, эшитгувчи танига жон кийирур ва сўз борким, айтгувчи бошин елга берур. Тилинг бирла кўнглунгни бир тут, кўнгли ва тили бир киши айтган сўзга бут (ишон). Агарчи тилни асрамоқ кўнгулга меҳнатдур, аммо сўзни (ҳар ерда ва ҳар вақт) сийпаламоқ – бошга офатдур. Айтур сўзни айт, айтмас сўздин қайт. Оқил чиндин ўзга демас, аммо барча чинни ҳам демас оқил иши эмас” (124–125).

Ёлғончи уйкуда такаллум сурувчи, яъни ёлғон гапирувчилар хуши жойида эмас, уйкуда гапиргандай, одамлар уйкудаги одамнинг гапига ишонадими? “Ёлғон айтгувчи гафлатдадур” (94). Афсуски, кўпчилик ёшлар рост сўзнинг кадр-кимматини, ёлғончилик оғир гуноҳ эканлигини билмайдилар. Сўзларнинг энг ёмони – ёлғондир:

“Сўзнинг аснофи (сўз турлари, навълари) бағоят чўқдур (кўпдур), ёлғондан ёмонроқ синфи (тури) йўқдир”. Демак, сўзнинг барча турлари орасида ёлғони энг ёмонидур.

“Тил ва кўнгул хўброқ аъзодур инсонда, савсан ва ғунча марғуброқ раёхиндурлар бўстонда. Одаме тил била сойир ҳайвондин мумтоз бўлур ва анинг била сойир инсонга сарафроз бўлур” (94). Бу ерда Навоий тил сўзини икки маънода қўллайди. Биринчиси, одамзодни ҳайвондин фарқловчи умуман тил. Иккинчиси, одамларни бир-биридан фарқловчи ширин сўзлар ва аччиқ сўзлар маъносида. Чуқур маъноли, кўнгулга шодлик бағишловчи сўзлари билан ва енгилтак, кўпол сўзлари билан ҳам одамлар бир-биридан фаркланадилар. “Тил мунча шараф била нутқнинг олати (воситаси, қуроли) ва ҳам нутқдурки, агар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офатидур” (94). Яъни ботинан теран маъноли бўлса-да, зоҳиран кўпол кўринувчи сўз инсон бошига офат келтиради.

Пандномада воизлар ҳақида ҳам алоҳида фасл ажратган. У “Насихат аҳли ва воизлар зикрида” деб номланади. Унда воизга қўйиладиган биринчи талаб сифатида имонли ва эътиқодли бўлиш кўрсатилади. Уларда элга насихат қилиш имкони бор. Шунинг учун унинг ўзи шахсий намуна кўрсатиши керак. Зеро, “Ўзи киргондин сўнгра насихат била элни ҳам кивурса”. Бунинг сабаби бор: “Юругмаган йўлга элни бошқармоқ – мусофирни йўлдан чиқармоқдур ва биёбонга кетурмақ ва бодияда итурмақдур” (32). Шоир фикрича, панд-насихат билан халқни тўғри йўлга солиш илмда етук, маънавияти юксак воизлар, устозлар, муаллимлар ишидур. Ва аксинча, “йўлни юрмай кирган йитар ва ғайри мақсуд ерга етар”. Яъни тариқат, маърифат, йўлига кирмаган пир, устоз бу йўлда йўқолар.

Буларнинг барчаси Алишер Навоий ижодида нотиклик санъатига оид гўзал намуналарнинг ниҳоятда кўплигини, таълим-тарбия жараёнида улардан фойдаланиш имконларининг нақадар чексизлигини кўрсатиб турибди. Улар билан атрофлича танишиш талаба (ўқувчи)ларнинг бу борадаги тасаввурларини, билимларини кенгайтиради, улардаги кўникма ва малакаларнинг шаклланиши ва такомиллаштишига муносиб замин яратди. Навоий асарларининг матнини нотиклик санъати нуқтаи назаридан ўрганиш бўлажак мутахассисларни ҳам, ўқувчи ёшларни ҳам ўз нутқларининг бой ва гўзал бўлиши, нуткий баркамолликка эришишлари учун энг муносиб восита ва омил вазифасини адо этади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Алишер Навоийнинг тил ҳосиятлари ва офатлари, тилдан ўринли фойдаланишнинг фазилатлари ҳақидаги фикрлари шарҳланган.

РЕЗЮМЕ. В статье автор комментирует взгляды Алишера Навои относительно особенностей и бед языка, преимуществах его рационального использования.

RESUME. The article comments on Alisher Navoi's views on the characteristics and disasters of language, the qualities of rational use of language.

Таянч сўз ва иборалар: ширин сўз, яхши тил, ёмон тил, ёлғон сўз, самимий сўз, ифодали нутк, юмшоқ сўз.

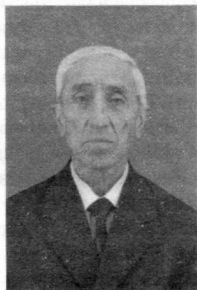
Ключевые слова и выражения: хорошее слово, хороший язык, сквернословие, ложь, искреннее слово, выразительная речь, доброе слово.

Key words and word expressions: sweet words, good language, bad language, lying words, sincere words, expressive speech, soft words.

ФАНИМИЗ ЗАҲМАТКАШЛАРИ

ОЛИМ УМРИНИНГ ЗИЙНАТЛАРИ

Ҳаётдан завқ олиб яшаш учун нималар қилиш керак? Бу саволга ҳар ким ҳар хил жавоб қайтариши табиий. Чунки ҳамманинг ҳаётда ўз “қредо”си – маслаги бор. Ана шу маслак, дунёқараш уни умри давомида бошқаради, турли ишларга ундайди. Инсонлар хилма-хил бўлгани каби маслақлар ҳам турличадир. Лекин бу фоний дунёда шундай бир тоифа одамлар борки, уларнинг бош маслаги инсонларга сўз қудрати, нафосати, ҳарорати, турфа эврилишларини англашиш ва ана шу сўз воситасида уларни эзгуликка чорлашдан иборатдир. Адабиётшунос олим, таниқли мунаққид Йўлдошхўжа Солижонов ана шундай улуг маслак соҳибларидан биридир.

“Олим” ва “олам” сўзлари битта ҳарф билан фарқ қилади, ҳолос. Лекин ҳамма ҳам оламни англаган одамгина олим бўла олишини тасаввур қилолмайди” – деб ёзади мунаққид²⁰¹. Демак, илм аҳли учун энг муҳим фазилатлардан бири оламни англашдир. Оламни англамай туриб, олимлик даъво қилиш курук сафсатабозликдан бошқа нарса эмас. Айниқса, ўта мураккаб бўлган бадияят оламини англаш, унинг ҳар бир киррасини синчковлик билан кузатиш, ҳатто баъзан ижодкорнинг ўзи ҳам англамай қолган энг кичик деталларгача эътибор қаратиш, ундан бир олам маъно топа олиш ва уларни ўқувчилар ҳукмига ҳавола этиш, китобхонларни ҳар бир асарга сингдирилган сиру асрорларга ошно этиш Йўлдошхўжа Солижонов умрини безаб турган энг гўзал зийнатларидан биридир. Шу фазилатлар самараси ўларок олимнинг илм аҳлига тортиқ этаётган ҳар бир мақола ва рисоласида бадияят оламининг турфа манзаралари ўзининг ҳаққоний баҳосини топади. Бу борада ҳар йили республика матбуотида эълон қилинаётган ўнлаб мақолалари, “Улуг санъаткор”, “Шеърининг сирли жилвалари”, “Нутқ ва услуб”, “Тонг юлдузлари”, “Олимнинг олами”, “Фарғона адиблари”, “Зулматдан нур кидирганлар”, “Мен сиздан сабоқ олдим”, “Сўз сеҳргари”, “Ҳақиқатнинг синчков кўзлари”, “Ватан озод, турмуш обод, кўнгиллар шод”, “Мўъжизалар сеҳри”, “Кўзгудаги ҳаёт”, “Замонамизнинг забардаст шоири”, “Лирика латофати ва насрининг назокати”, “Сўз сеҳри ва меҳри”, “Чингиз Айтматов – адолат ва ҳақиқат куйчиси” каби монография ҳамда адабий-танқидий тўпламларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Шунингдек, устознинг “Сув келтирган азиз”, “Ўғлим, сенга айтаман”, “Сен ширмон юзлигим”, “Умрим бекатлари” каби шеърӣй ва насрий асарлари ҳам китоб муҳлислари жавонидан муносиб ўрин олган. Бу асарларидаги илмий ва адабий-танқидий мақолалар

²⁰¹ Солижонов Й. Мўъжизалар сеҳри. – Тошкент: Адиб, 2013, 123-бет.

суҳбатлар, ибратли ҳикоялар, лавҳалар, талкин, таҳлил, ҳайрат, адабий ўйлар, шеърлар, пародиялар олимнинг бадий адабиётнинг барча соҳаларини тинимсиз кузатиб бораётганидан ва ўзбек адабиётида вужудга келаётган шаклий-мазмуний янгилликлар, анъана ва новаторликни ўз вақтида пайкаб, ҳар тарафлама тадқиқ этаётганидан далолат беради.

Мунаққиднинг ҳар бир олим ибрат олишга арзигулик фазилатларидан яна бири у ёки бу асарнинг бадийати, унда бадий ҳақиқатнинг ҳаёт ҳақиқатига қай даражада мослиги, адибнинг образ яратиш, бадий деталлардан ўринли фойдаланиш ва китобхонни ишонтира олиш маҳоратини илмий жиҳатдан чуқур далиллар асосида ёритиб беришидир. Бу ҳақда устоз шогирдлари билан бўлган суҳбатларидан бирида шундай деган эди: “Шуни унутмангларки, илм сохталик, ёлғон, баландпарвозлик ва эҳтиросни ёқтирмайди. Олим ҳар бир сўзини ўйлаб, илмий ва мантикий хулосалар асосида гапириши шарт, акс ҳолда унинг тадқиқоти бир пулга қимматдир. Мен раҳматли Ўткир Ҳошимовнинг “Баҳор қайтмайди” қиссасидаги қалдирғоч деталига аниқлик киритиш ва унинг ҳаёт ҳақиқатига қай даражада мос келишини аниқлаш мақсадида қалдирғочнинг юртимиздан кетиш вақтини атайлаб кузатганман. Шунда бир нарсга амин бўлдимки, ҳаво илиқ келган йилларда қалдирғочлар сентябрь ойининг йигирма иккинчи кунигача, ҳаво бироз совуқ келиб, ёғингарчилик бўлганда эса бир-бир ярим ҳафта олдинроқ учиб кетишар экан. Қиссада ҳаво анча иссиқ келган йил тасвирланганлигини ҳисобга олсак, бу деталь жуда ўринли ишлатилганига амин бўламиз”. Бу суҳбат биз учун устознинг оламини англамай туриб олим бўлиш мумкин эмас деган хулосаси замирида ётган теран маънони янада чуқурроқ уқиб олишимизда муҳим бир сабоқ бўлди.

Й.Солижонов бирор асарни қўлга олар экан, аввало, унинг номланишига эътибор қаратади, кейин асар замиридан шу номга мос қирраларни излаб топади. Ҳаттоки, унинг айтишича, асар номланишидан муаллиф ижод жараёни эволюциясини ҳам аниқлаш мумкин. Бу жиҳатдан олимнинг Ўзбекистон халқ шоири Усмон Азим ижодига бағишланган “Покиза ниятнинг нурли йўллари” номи мақоласи характерлидир. У шундай ёзади: “Бу номлар (Усмон Азим китобларининг номлари – Т.Р.) муаллифнинг ижодий ўсишини, бадий-эстетик принципларининг такомиллашувини босқичма-босқич англатиб ҳам туради”²⁰².

Олим умрининг зийнатларидан яна бири ижод ахлини тоифаларга бўлмаслигидир. Унинг учун таникли улкан сўз устаси ҳам, эндигина бадият оламига кириб келиб, тетапоя қилаётган хаваскор ҳам бир. Мунаққиднинг фикрича, муҳими, қўлига қалам олган ҳар бир ижодкор “адабиёт эстрада сахнаси эмас”лиги, шунинг учун “ижод сахнасига, энг аввало, одам бўлиб чиқиш талаб қилиниши” ҳамда “муаллиф” сўзи ғоятда мукаддас эканлиги, “ижодда тўғрисиёз ва туганмас илм захирасига эга бўлиш” кераклигини англаб етишида. Й.Солижонов ана шундай талаблар асосида битилган сўзни кўрганда “ўзини кўярга жой топа олмай

²⁰² Солижонов Й. Кўзгудаги ҳаёт. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2013, 84-бет.

қоладиган”, қалбини забт этган ҳайрату изтиробларни “ёзмаса тинчий олмайдиган” мутахассислар хилидан.

Мунаққидни безаб турувчи яна бир зийнат борки, у ҳам бўлса, бадий асар тахлилида ҳолислик ва ҳаққонийликдир. Шу боис ҳам у “кейинги йилларда адабиётни шон-шухрат минбарига айлантириб, довруқ қозониш ишқи билан ёнганлар кўпайиб кетган”лигидан ташвишга тушади. Сўзни асраш, уни ҳуда-беҳуда ишлатишдан тийилишга чакиради, зеро олим назарида “... сўз мўъжизадир. Сўз ўзганинг ҳолатини, қалбини англаш воситасидир. Сўз – инсон сезгиларини ўзгага юктирадиган сеҳрли қурол. Сўз – инсонга ҳос ички ва ташқи дунёнинг таржимони”²⁰³. Бинобарин, унга ўта эҳтиёткорлик ва зукколик билан муносабатда бўлиш лозим.

Маълумки, бадий адабиёт санъатнинг бошқа турларидан фарқли ўлароқ, инсоннинг ички дунёсида кечаётган турфа эврилишларни ҳам энг нозик кирраларигача очиб бера олиш қудратига эга. Унда инсоннинг қалбида кечаётган чексиз жараёнлар – уни қийноққа солаётган изтироблар ҳам, ҳайрату қувончлар ҳам, орзу-умидлар ҳам – бари-барини акс эттириш мумкин. Ижодкор, айниқса, шоир, энг аввало, ўзи хис қилган, бошидан кечирган унинг нима эканлигини англаб етган кечинма ва ҳодисаларни тасвирлаши зарур. Акс ҳолда мунаққид таъкидлаганидек, “... кўпчилик шеърлар тўкиб чиқарилган тасодикий фикрлар, сунъий ўйланган ташбеҳлар ва тайёр қолипдаги сўзлар тизмасидан иборат” бўлиб қолади²⁰⁴. Шунинг учун ҳам у олим сифатида ҳам, оддий бир китобхон сифатида ҳам ижод илинжида шеър битган ва битаётган ҳар бир қалам аҳлига қарата: “Ҳақиқий шоир ўз қадрини ҳам, сўз қадрини ҳам билиши керак. Чинакам шоир ҳузурини ўйлаб, ҳозири учун яшамайди. Балки ўзини азоб ўпқонига ташлаб, унинг туб-тубидан не-не қийинчиликлар ила топган сўз дурларини териб, мангуликка дахлдор шеърлар яратади”, – дея бонг уради²⁰⁵. Бу мунаққид умрини безаб келаётган яна бир зийнат – сўзни илоҳий мўъжиза деб билиши ва уни қадрлашидир.

Маълумки, вақт – умр инсонга берилган энг бебаҳо неъматдир. Инсон моддий томондан қашшоқланиб қолса, бир йўлини қилиб бойлик орттирар, эски уйи бузилса, ўрнига янги бир қаср бунёд этар, қийими йиртилиб қолса, турфаранг либослар олиб қияр, аммо умрининг ўтган бирор лаҳзасини ҳам ортга қайтара олмайд. “Умр оқар дарё”, – деб бежиз айтмаган доно халқимиз. Дарё-ку ўз йўлида не-не боғ-роғлар, далаларни суғориб, тўғонлардаги машиналарни айлантириб элга нафи тегиб оқар, инсон-чи?! У ўз умрини нима билан безаяпти? Олим фақат ўзини эмас, халқини ўйлайди, унинг келажаги, тақдири билан яшайди. Атрофидаги бирор кишига лоқайдлик билан қарамайди. Умри беҳуда ўтаётган кимсаларни кўрганда ачинади, ташвишга тушади ва: “Баҳор уйқуси дединг, ухладинг. Ёз иссиқ дединг, дам олдинг. Кузда қувватим кам дединг, ётдинг. Қиш бекорчилик деб, хордик чикардинг. Қачон уйғонасан,

²⁰³ С о л и ж о н о в Й. Шоир кўп, аммо шеър-чи? \\\ Ҳақиқатнинг синчков кўзлари. — Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2009, 159–160-бетлар.

²⁰⁴ Ўша асар, 161-бет.

²⁰⁵ Ўша асар, 161-бет.

эй ғофил инсон?!” – дея хайкиради²⁰⁶. Кўриниб турибдики, олим умрининг яна бир безаги ҳамиша уйғоқлик, ҳаётнинг бирор лаҳзасини ҳам беҳуда сарфламаслиқдир. Зеро, у таъкидлагандек: “Умр инсонга ўзини яхши безаклар билан зийнатлаш учун берилади”²⁰⁷.

Дунёга келган ҳар бир инсон борки, албатта кимдандир ҳаёт сабоғини олади. Кимнингдир тарбияси, панду насихатлари, бегараз кўмаги туфайли дунёкараши шаклланади, у ёки бу соҳада етук бир мутахассисга айланади, натижада шахс сифатида ҳаётда ўз ўрнини топади. Шундай вазиятлар бўладики, фарзандга оталик меҳри устун келибми ёки орадаги ота-болалик чегаралари туфайлими, ўз отаси айтолмаган айрим ўғитларни ўша киши етказди. Шунинг учун ҳам бундай захматкаш инсонларни халқимиз азал-азалдан улуғлаб, оталар қаторига қўйган ва устоз дея атаган. Й.Солижонов бугун ўзи ана шу мартабага эришган, юзлаб шогирдларга сабоқ бераётган устоз бўлишига қарамай, ҳалигача шу йўлни танлайди ва илмда шу даражага эришишига сабабчи бўлган устозларини ардоқлаб келади. Уларнинг ҳаёт йўлидан ибрат олади ва шогирдларини ҳам шунга ундайди. Чунки унинг таъкидлашича, “Устоз ва шогирдлик ришталари жуда нозик бўлиб, сал қалтис ҳаракат қилинса, узилиши, кейин уланганда ҳам тугун қолиши мумкин. Ана шундай ҳол рўй бермаслиги учун, аввало, шогирд устозга чексиз меҳр қўйиши, ишониши, унинг ҳар бир сўзи, хатти-ҳаракатини тушуниши, унга риоя қилиши шарт”²⁰⁸. Олим табиатидаги бу фазилат унинг умр безакларидан энг бебаҳосидир.

Й.Солижонов тинимсиз изланишлари туфайли “XX асрнинг 80–90-йилларида ўзбек насрида бадиий нутқ поэтикаси” мавзусидаги тадқиқотини тугаллаб, 2003 йилда филология фанлари доктори илмий даражасини олишга муяссар бўлди. Мазкур тадқиқотда у рус адабиётшуноси М.Бахтин томонидан кашф этилган бадиий нутқнинг уч хил типини ўзбек романлари мисолида тадқиқ этиб, аслида беш хил типни мавжудлигини илмий жиҳатдан асослаб берди. Олим аниқлаган бадиий нутқ типлари қуйидагилардир: 1. Муаллиф нутқи. 2. Қаҳрамон нутқи. 3. Монолог. 4. Диалог. 5. Ўзганинг нутқи. Бу Й.Солижонов адабиётшунослик фани муаммоларига янгича нигоҳ билан қараб, эскича – анъанавий қолипларни янгилаш ниятида доимий изланаётганлигидан далолат беради.

Адабиётшунос олим, мунаққид, захматкаш устоз, сўз кадрига етувчи заргар Йўлдошхўжа Солижоновнинг умр йўлига назар ташлар эканмиз, ундаги зийнатлар жилоси кўзларни камаштиради. Биз ҳали устоз умидларини оқлай олмаган оддий бир шогирд сифатида бугун устоз умрини безаб турган бу қимматбаҳо зийнатлардан бир нечасинигина санаб ўта олдик, холос. Устоз шеърятнинг сирли жилваларидан хайратланиб, узок тунларни мунаввар тонг юлдузларига улаб, ҳаётга ҳақиқатнинг синчков кўзлари билан назар ташлаб, ундаги мўъжизалар сеҳрини чуқур англаб, бадият кўзгусидаги ҳаётни теран тадқиқ қилиб,

²⁰⁶ Солижонов Й. Мўъжизалар сеҳри, 123-бет.

²⁰⁷ Ўша асар, 123-бет.

²⁰⁸ Солижонов Й. Ватан озод, турмуш обод, кўнгиллар шод. – Фарғона: Фарғона, 2013, 31-бет.

Ватан озодлиги, турмуш ободлиги ва кўнгиллар шодлиги йўлидаги изланишларида янада улкан зафарлар тилаб қоламиз.

Толибжон РЎЗИБОВ

ВАҲОБ РАҲМОНОВ

Ўзбек мумтоз адабиётининг зукко ва серғайрат тадқиқотчиси ва тарғиботчиси, филология фанлари номзоди, доцент Ваҳоб Раҳмоновнинг илмдаги заҳматли меҳнатлари Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими фахрий унвони, Халқаро Бобур мукофоти ҳамда бир қатор ёрликлар билан тақдирланган. Уни нафақат Ўзбекистонда, балки кўшни давлатларда ҳам адабиётшунос, матншунос, навоийшунос, бобуршунос, машрабшунос, лугатшунос, тасаввуфшунос, шеършунос ҳамда зукко таржимон сифатида яхши билишади ва қадрлашади.

В.Раҳмонов Хўжанд шаҳрига кираверишда жойлашган Ёва кишлоғида туғилиб вояга етган. Табиати гўзал ва мафтункор бу кишлоқ Сирдарёга туталиб кетган. Кишлоқ аҳли меҳнаткаш ва меҳмондўст, бир-бирларига меҳр-оқибатли бўлиб, айниқса, уларнинг икки (тожик ва ўзбек) тилда бир хилда бемалол гаплаша олишлари ҳавас қилишга арзигулиқдир. Ёваликлар ўзларидан етишиб чиққан маърифат фидойилари билан ҳамиша фахрланиб юришади. В.Раҳмонов ҳам шу элнинг ўз меҳнати билан эътибор қозongan азиз фарзандларидан бири. Бўлғуси олим дастлаб кишлоқдаги ўрта мактабда, сўнг нуфузли олий даргоҳлардан бўлмиш ҳозирги академик Б.Ғафуров номидаги Хўжанд давлат университетида таҳсил олди. Сўнг шу илм даргоҳида ишлаш билан бирга, мумтоз адабиётдан номзодлик ишини муваффақиятли ҳимоя қилиб, фан номзоди деган шарафли номга сазовор бўлди.

В.Раҳмонов олий даргоҳда “Ўзбек адабиёти тарихи” ҳамда “Ифодали ўқиш” фанларидан дарс берган. Мана, орадан ярим аср вақт ўтган бўлса-да, ҳозирга қадар ҳам шоғирдлар устоз дарсларининг завқини айтиб адо қилишолмайди. Бундайлар орасида раҳбар ходимлар, фан докторлари ва фан номзодлари, халқимизнинг сеvimли ёзувчилари, таникли санъаткорлар, журналистлар, тажрибали ўқитувчилар ҳамда турли касб эгалари мавжуд. “Биз шоғирдлар устоздан жуда кўп нарсаларни ўрганганмиз. Хусусан, мумтоз асарлардаги зоҳирий ва ботиний маъноларни белгилаш ва тадқиқ этиш, шеърни таҳлил қилиш ва ифодали ўқиш, татаббу ва тақлидни фарқлаш, лугат билан ишлаш ва ундан фойдаланиб, матн хатоларини аниқлаш қабилирнинг талабаликдаёқ устоздан ўрганганмиз...”, – дейди бу ҳақда миннатдор шоғирдларидан бири профессор Абдусалом Абдуқодиоров.

Кўплаб шоғирдлар В.Раҳмоновнинг туғма ўқитувчилик қобилияти, улардаги қуввайи ҳофизанинг ниҳоятда баланд ва мустаҳкамлиги, ҳар бир муаммо ва мавзунини ёритишдаги изчиллиги, янги факт ва материалларга таяниши, айниқса, назарий масалалар муҳокамасида келтириладиган

мисолларнинг мутлако жозибали бўлишини ҳозиргача мароқ ва ҳузур билан эслашади. Домланинг мумтоз ва замонавий адабиётдан, форс-тожик классиклари мероси намуналар ўқигани эшитган талабаларнинг назарида устоз адабиёт тарихининг жуда катта қисмини ёддан билишига гувоҳ бўлишган.

В.Раҳмоновнинг кейинги иш фаолияти Ўзбекистон Республикаси Гулистон ДУ билан боғланди ва узок йиллар бу даргоҳда самарали педагогик фаолият олиб бориш билан бирга илм борасида ҳам салмоқли ютуқларни қўлга киритиб, заҳматкаш олим сифатида танилди.

Олимнинг бадий санъатларни ўрганишига сабаб ўтган асрнинг 70-йилларида таникли адабиётшунос Ёқубжон Исроқовнинг шеърӣ санъатларга доир "Ўзбек тили ва адабиёти" журналида эълон қилинган туркум мақолалари бўлган. Устозга ҳавас қилиб, у кишига издошлик қилган В.Раҳмонов "Шеър санъатлари" (1972) деб номланган илк китобини нашр қилади. Китоб ўз даврида машҳур бўлиб, илм аҳлида катта қизиқиш уйғотади. Ундаги бадий матнлар ўзбек, тожик ва рус шеърӣятидан саралаб олинган энг характерли намуналар бўлиши билан бирга, шеърӣ санъатларга доир ҳар битта назарӣ маълумот содда ва тушунарли тарзда, раво услубда баён этилганлиги билан характерли. Ўзбекистонда кейинги ярим аср давомида бадийат илмига доир ҳимоя қилинган илмӣ ишларнинг деярли кўпида "Шеър санъатлари"га мурожаат қилинганига гувоҳ бўласиз. Бу ҳол мазкур нашрнинг ҳам назарӣ, ҳам амалӣ жиҳатдан мукамал ва муҳим эканлигидан далолат беради.

Кейинроқ эса устознинг луғатчиликка меҳри тушди: "Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат" (1983), "Мумтоз адабий манбалар луғати" (2009), ҳамкорликда яратилган 4 жилдлик "Алишер Навоӣ асарлари тилининг изоҳли луғати" (1983–1985), "Мумтоз асарлар луғати" (2019) ана шу меҳрнинг муносиб натижалари сифатида юзага келди. "Бадий санъат жозибаси" (хаммуаллифликда), "Матншунослик" каби китоблари ўқувчилар қўлига етиб борди. "Мумтоз сўз сеҳри" (2015) номли салмоқли мақолалар тўпламининг нашр этилиши маънавий ҳаётимиздаги муҳим воқеалардан яна бири бўлди. Уч қисмдан иборат тўпламнинг биринчи қисмида ҳозирги навоӣшуносликдаги долзарб масалаларга эътибор қаратилган бўлса, иккинчи қисмида бобуршунослик билан боғлиқ масалалар ёритилган. Учинчи қисмида эса замонавий матншуносликдаги мавжуд муаммолар олимона нуктадонлик билан тадқиқ этилиб, бу соҳадаги мавжуд камчиликлар ҳам кўрсатилиб, галдаги вазифалар белгиланган.

В.Раҳмоновнинг матншунос олим сифатидаги фаолияти ҳам эътиборга лойиқ. "Эски ёзувни билган ҳар қандай киши матншунос дегани эмас. Бу соҳанинг нонини ейиш учун биргина ёзувни билишнинг ўзи камлик қилади, – дейди устоз суҳбатларида. – Ҳақиқӣ матншунос бўлиш учун ёзувдан ташқари араб ва форс ҳамда қадимӣ туркий тиллардан ҳам хабардор бўлиш талаб қилинади. Шунингдек, тарих, динлар тарихи, тасаввуф таълимоти, ёзув тарихи, тилшунослик бўйича ҳам муайян даражада маълумотга эга бўлиш зарур...". Шу жиҳатдан устознинг Хожа Аҳмад Яссавӣ, Алишер Навоӣ, Заҳриддин Муҳаммад

Бобур, Бобораҳим Машраб, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Муҳаммад Аминхўжа Муқимий, Зокиржон Фурқат каби мумтоз шоирлар асарларининг нашри диққатга сазовор. Устознинг асосий мақсади мумтоз асарларни халққа хатосиз етказишдан иборат.

Устоз журят ва жасоратли олимлар сирасига киради. Турли давра суҳбатлари, анжуманлар, хусусан, матбуот саҳифаларидаги кўплаб чиқишлар фикримизнинг ёрқин далили бўла олади. Мана шундай ҳолатларда устознинг билимдонлиги, донишмандлиги, зукко ва сўзга чечанлиги янада очиқроқ намоён бўлади. В.Раҳмоновнинг шеърӣ талқинлари ҳам ўзига хос. Айтайлик, Алишер Навоӣнинг машҳур “Қаро кўзим” ғазали бўйича таниқли олимлар ва шоирларнинг ўндан ортик таҳлиллари мавжуд. Уларнинг ҳар бири шоирнинг маҳорат сирларини англашга ёрдам бериши, аниқ. Аммо уларнинг бирортасида домла В.Раҳмонов эътибор қаратган бадий санъатлар оламига назар ташланмаган эди. Мазкур ғазалнинг фақат биринчи байтининг ўзидаёқ ўндан зиёд (тажнис, тарди акс, нидо, сифатлаш, амр наҳий, ийҳом, тақрир, иштиқок, тажнис, ташбех) маънавий ва лафзий санъатлар маҳорат билан истифода этилгани, уларнинг ҳар бири байтда мазмундорлик, кўпмаънолилиқ, таъсирчанлик, ҳушоҳанглилик, ифодалилиқ, шунингдек, шеърхонни фикрий ҳайратга солишдек муҳим вазифаларни бажаргани нуқтадонлик билан кўрсатиб берилган.

В.Раҳмонов заҳматкаш навоӣшунос сифатида мутафаккир адиб асарлари матнининг мукаммаллашиб боришига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Хусусан, “Ҳамса” дostonларининг нашрлари бу жиҳатдан эътирофга лойик. Шунингдек, соф тасаввуфӣ мазмундаги “Лисон ут-тайр” дostonини насрий баёнини яратиб, тасаввуфӣ маъноларни тушунилишидаги кўплаб мураккаб назарӣ масалалар аниқ ҳамда равшан бир тарзда изоҳлаб берилган. Китобдаги “Кўнгиллар ҳамрози” номли салмоқли сўзбошининг ўзи янги илмӣ кузатишларга бойлиги ва янгилиги билан ажаралиб туради. Шунингдек, Алишер Навоӣнинг тилшуносликка доир “Муҳокамат ул-луғотайн” (“Икки тил муҳокамаси”) асарининг ҳозирги ўзбек адабий тилидаги таъдилини ҳам яратди. У шу кунга қадар хали ҳеч ким қўл урмаган “Бобурнома”дек қомусӣ асарни ҳам таъдил қилиб (ҳаммуаллифликда), нашр эттирди (2008). Айни таъдил Бобур меросини замондошларимиз томонидан янада чуқурроқ англаниши учун яқиндан ёрдам бериб келмоқда. Машрабшунос олим сифатида ҳам салмоқли ишларни амалга оширгани ҳар жиҳатдан ибратга лойик. Бундан 40 йил муқаддам шоир девонини таёрлаб, нашр этгани ўша йиллардаги муҳим ишлардан бири эди.

Зукко олим замонавий адабиёт бўйича ҳам салоҳиятли мутахассислардан ҳисобланади. Абдулла Қодирий ижодиги бўйича “Ўзбек романчилигининг шох асари” деб номланган мақоласи ва мустақилликнинг дастлабки йилларида адибнинг икки тарихий романини илк нашрлари асосида (Абдулла Қодирий. Рўмонлар. Ўткан кунлар, Меҳробдан қаён. – Тошкент, 1994) чоп этилиб, китобхонлар қўлига етиб боришида устознинг қамтарона хизматлари борлигини алоҳида таъкидлашимиз зарур.

Заҳматкаш устознинг кейинги йиллардаги таржимонлик фаолияти ҳам таҳсинга сазовор. Жумладан, Муҳаммад Хайдар Мирзонинг “Тарихи Рашидий” (2010 йил) асарини форс-тожик тилидан ўзбек тилига қилган таржимаси фикримизнинг далилидир. Устознинг меҳнаткашлиги, ижтимоий фаоллиги ҳалигача ҳаммамизнинг ҳавасимизни келтиради.

Азиз ва меҳрибон устоз ҳамон тетик ва бардам, серғайрат олим сифатида бу йил муборак 80 баҳорни қарши олмакда. Маънавий етуклик ҳамда улуглик ёши билан нуктадон олимни кўпсонли шогирдлар, мухлислар номидан муборакбод этиб, у кишига тинчлик ва хотиржамлик, соғ-саломатлик ва узоқ умр тилаб, илмий парвозлари янада бардавом бўлишини чин дилдан истаб, у кишига икки дунё саодатини орзу қилиб қоламиз!

Бокижон Тўхлиев, Бахтиёр ФАЙЗУЛЛОЕВ, Мавлонберди СУЮНОВ

НОМДОР МУНАҚҚИД

Илм аҳли орасида шундай соҳибқаламлар борки, улар фаолиятининг ибтидосида қандай муаммога қўл урган бўлсалар, умр бўйи шу йўлда заҳмат чекиб, янги-янги чўққиларни забт этиб, камтарона умргузаронлик қиладилар. Закий мунаққид, филология фанлари доктори, профессор, Самарқанд адабий-илмий мактабининг фидойиларидан бири Жумакул Ҳамроев ана шундай олимлар сирасига қиради.

Бўлажак нуктадон адабиётшунос Жумакул Ҳамроев 1947 йилда Қашқадарё вилояти Дехқонобод туманининг Сангмула қишлоғида зироаткор оиласида таваллуд топган. 1962 йили мактабни “аъло” баҳоларга тугатган Жумакул дастлаб Тожикистоннинг Регар шаҳридаги бир йиллик ўқитувчилар тайёрлаш курсига кириб ўқиди. Таҳсилдан сўнг Тожикистон халқ таълими вазирлиги йўлланмаси билан Норак туманидаги 8 йиллик мактабда бошланғич синф ўқитувчиси сифатида педагогик фаолиятини бошлади. Лекин жуда тиришқок, илмга чанқок Жумакул ўқишни давом эттириш ниятида 1984 йилда Самарқанд томон йўл олди ва университетнинг ўзбек ва тожик филологияси факультетининг талабаси бўлишдек бахтга муяссар бўлди. Унинг ҳозирга қадар бутун ҳаёт йўли мана шу даргоҳ билан боғлиқ ҳолда кечмоқда. Гап шундаки, дорилфунун хатмидан сўнг бир неча йил шаҳардаги 8-билим юртида мураббийлик қилган Жумакул Ҳамроев СамДУ кутубхонасининг кўлөзмалар бўлимида хизмат қилди. Аммо унинг фикри-зикри адабиётшунос олим бўлиш, ҳозирги адабий жараённинг долзарб муаммоларини тадқиқ этишда эди. Унинг университетдаги илк фаолияти Педагогика-психология кафедрасининг ассистентлигидан бошланди. 1979 йил Тожик тили ва адабиёти кафедрасининг ассистенти, сўнгра катта

ўқитувчиси, доценти вазифаларини адо этди; ўн йилдан зиёд вақт давомида университет факультетининг декани сингари масъулиятли вазифани бажарди. Унинг раҳбарлиги даврида факультетнинг моддий-техник таъминоти яхшиланди, кафедраларнинг салоҳияти кучайиб, илмий самарадорлиги ошди. Талабчан, серғайрат раҳбар айти пайтда узлуксиз илмий изланишлар билан банд бўлди; ҳозирги адабий жараёни, адабий танқид ҳолатини изчил кузатиб борди.

Ўқиш-ўқитиш, маърифий-тарбиявий ишларни илмий-тадқиқот билан узвий боғлаб олиб борган Жумақул Ҳамроев ҳозирги тожик насрининг тараққиёт йўллари жиддий ўрганиб, адабий танқидчилик жараёнларини кузатиб борди. Натижада ўзбек ва тожик тилларида қўллаб мақолалар ёзди, университет ҳамда халқаро анжуманларда илмий маърузалари билан иштирок этди. Кўп йиллик заҳмат ўз меvasини бера бошлади. Ёш мунаққид дастлаб ўтган асрнинг 60–70-йиллари тожик насри танқидчилиги мавзусида номзодлик, кейин эса “XX асрнинг 60–80 йиллари танқидчилиги” мавзусида докторлик диссертацияларини ҳимоя қилди, алоҳида монографиялар чоп эттирди, профессорлик унвонини олишга эришди.

Серғайрат мунаққид, филология фанлари доктори Ж.Ҳамроев факультет декани, кафедра мудири вазифаларини уддалаш билан бирга тинимсиз ижод қилиб келмоқда. Унинг фаолиятига назар солсангиз, муттасил равишда нимадир яратиб, иншо этиб, ўзбек, тожик тилларида мақолалар ёзиб, касбдошлари ҳукмига ҳавола қилиб келаётганини сеза оласиз. “Қадимги юнон танқидчилиги ва тожик шеърини” (Самарқанд, 2002), “Адабий жараёнлар” (Самарқанд, 2003), “Нақд насри бадеъи тожик” (Душанбе, 2005), “Нақд шеър” (Тошкент, 2006), “Тожик адабий танқидчилиги тарихи” (Душанбе, 2006), “Адабиёт” (Тошкент, 2010) сингари асарлар шулар жумласидандир. Бу асарлари Ж.Ҳамроевнинг номдор мунаққид, ўзбек ва тожик халқлари маданий, адабий алоқалари ривожига муносиб улуш қўшиб келаётган забардаст олим эканлигини кўрсатади.

Бугина эмас, филология фанлари доктори, профессор Ж.Ҳамроев Ўзбекистондаги тожикзабон мактабларнинг юкори синфлари ўқувчилари учун олий ўқув юртларидаги “Тожик филологияси” бўлимлари талабаларини адабиёт фанидан дарслик ва қўлланмалар билан таъминлаш йўлида фидойилик кўрсатиб келаётган муаллифлардандир. У киши томонидан тожик мактабларининг муайян синфлари учун тузилган “Адабиёт” дарсликлари бир неча маротаба қайта-қайта нашр этилди. 2015 йилда “Тамаддун” нашриёти унинг олий ўқув юртлари талабалари учун ёзган “Ҳозирги тожик адабиёти тарихи” дарслигини нашр эттирди.

Дарслик ва ўқув қўлланмалари одатда умумлаштирувчи моҳиятга эга бўлади. Яъни дарслик муаллифи соҳа бўйича олиб борилган энг сўнгги тадқиқотларни дастур доираси ва талаблари асосида ўрганиб, ўз қарашлари асосида умумлаштириб, баён этади. Ж.Ҳамроев ўзи нашриётчи-танқидчи бўлгани учун деярли барча адабий ҳодисаларни мустақил ўрганиб, ўзига хос усулда таҳлил этиб, умумлаштириб берган, ҳар бир ёзувчи ижодини янгича нуктаи назардан кузатиб, таҳлил қилган, ҳолис баҳолаган. Дарслик дастур асосида ёзилган бўлса ҳам муаллиф

иложи борица ҳар бир адиб таржимаи ҳолини тўлароқ баён этишга, унинг Ватан адабиёти тараққиётига қўшган ҳиссани аниқ-равшан баён этишга интилан. Ўша ёзувчининг дастурда қамраб олинган асарларини мавзу, ғоявий йўналиш, образлар тузилиши, услуби, энг муҳими, ҳар бир асарнинг ўзига хос поэтик хусусиятларини изчил таҳлил қилган, зарур илмий-назарий ҳулосалар изҳор этган. Демак, китобга мурожаат қилган талаба қаламга олинган ёзувчи ёки шоирнинг санъаткор сифатидаги сиймоси ҳақида мукамал тасаввурга эга бўлади, керагича адабий-эстетик завқ олади. Дарсликда ҳозирги тожик адабиёти тарихини анъанадан воз кечиб, замон тақозоси, мустақиллик, миллий истиклол мафкураси талабларидан келиб чиқиб, янгича қараш асосида даврлаштирилганлиги ҳам қўллаб-қувватлашга аризуликдир. Дарсликнинг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, муайян фаслларда Ўзбекистон ҳудудида туғилиб вояга етган Юсуфжон Ақобиров, Саттор Турсун, Баҳром Фируз, Адаш Истад сингари бир қанча адибларнинг ҳозирги замон тожик адабиёти раванкига ҳисса қўшиб қалаётганлари талқинига ҳам алоҳида эътибор берган. Китобнинг бундай саҳифаларини мутолаа қилган талаба қалбида халқлар дўстлиги, маънавиятлар ҳамкорлиги, миллий ғурур туйғусининг жўш уриши табиийдир.

Профессор Ж.Ҳамроев юртимиздаги тожикзабон ижодкорлар фаолияти ва асарларини тадқиқ ва таҳлил этишга ҳам алоҳида эътибор бериб келмоқда. Унинг “Шоир шеърятининг сехри” деб аталган монографияси бу йўналишдаги катта ютуқдир. Зероки, китобда Паймоннинг мукамал илмий биографияси яратилган, санъаткорлик маҳорати ҳар жиҳатдан пухта, теран, изчил таҳлил қилинган; зарур назарий умумлаштирувчи ҳулосаларга келинган. Асар ёш тадқиқотчилар, шеърфаҳм ўқувчиларга илм беради, оламжаҳон адабий-эстетик завқ бағишлайди. Шунинг учун ҳам китобнинг таълимий ва амалий қиммати бекиёс. Демак, Ж.Ҳамроевнинг юртимиздаги тожикзабон адиблар ҳаёти, ижодини тадқиқ этиб, тарғиб қилиб боришдаги доимий хизмати ҳам ибратлидир.

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ

МУНДАРИЖА

Тилшунослик

Н.Маҳмудов. Тил: илм, таълим ва тарғиб.....	3
Ё.Одилов. Тил ва жамият таъсирлашуви.....	10
А.Мамажонов. Бинар кўшма гаплар ва уларнинг функционал-семантик хусусиятлари.....	17
Р.Давлатова. Ўзбек тилида ижтимоий ҳолат дейксиси ва унинг олмошлар орқали ифодаланиши.....	21

Адабиётшунослик

Д.Куронов. Чўлпон шеъриятида тиниш белгилари.....	26
Н.Жабборов. Алишер Навоий асарларида фугувват ғоясининг бадий тарқалиши.....	33
А.Улуғов. Мақолларнинг бадий-эстетик вазифасига доир.....	39
Э. Очилов. Муқимий ижодида Навоий анъаналари.....	45
Б.Ражабова. Темурийлар Ренессанси атамаси ҳақида.....	49
О.Қаюмов. Ўзбек маросим фольклорига шомон инициацияси удуми таҳлилига доир.....	54

Илмий ахборот

Г.Эрназарова. Ойбек шеърятига хос медитатив хусусиятлар.....	60
Қ.Йўлчиев. Лирик шеърда бадий макон муаммоси.....	63
Д.Холдоров. Бадий услубнинг назарий асослари.....	67
С.Матяқунов. Шеърятда диалог ва унинг тарқалишига доир.....	71
Н.Чўлиева. Бадий асарда сюжет ва хронология.....	74
Л.Ўсарова. Абдулла Орипов шеърятига она образи.....	80
З.Амонова. Навоий ижодида Насимий оҳанглари.....	85
Н.Қодинова. Баҳс-мунозара жанрида муаллиф услуби.....	88
Ғ.Бобожонов. “Ҳайрат ул-аброр”да “балогат илми” истилоҳлари.....	92
О.Абобакирова. Анвар Обиджон ҳикояларида миллий руҳият тасвири.....	95
Р.Саидова. Бадий матнда бинар оппозиция.....	98
Д.Жумаева. “Юсуф ва Зулайхо” дostonларининг асосий образлари.....	101
Ш.Раҳмонова. Замонавий шеърятда ғазалнавислик анъаналари.....	105
М.Ҳожиева. Татаббуда анъана ва издошлик.....	109
Д.Зарипова. “Қутадғу билиг”да ҳукмдорларга оид қарашлар тарқалиши.....	111
У.Ибрагимова. Ҳофиз Хоразмий ижодида ташбеҳ санъати.....	113
З.Исаков. Юклама ва аффикслар муносабати.....	114
З.Ўрунова. Дефектологик терминлар ривожига доир.....	117
А.Ботирова. Оламнинг лисоний тасвири ва сўзларнинг функционал ифодаси.....	121
Д.Юлдашев. “Қисаси Рабғузӣ”да антропоцентриқ тарқин илдизлари.....	124
А.Уралов. Тарихий жараёнлар билан боғлиқ қенгайган шакллар ҳақида.....	127
Ш.Шамсиева. Эвфемизмларнинг лингвистик табиати.....	131
Ҳ.Аҳмедова. “Маҳбуб ул-қулуб”да Навоийнинг нутқ маданиятига оид қарашлари.....	134

Ғанимиз захматқашлари

Т.Рўзиев. Олим умрининг зийнатлари.....	138
Б.Ғайзуллаев, М.Суюнов. Ваҳоб Раҳмонов.....	142
Ҳ.Ҳомидий. Номдор мунаққид.....	145

СОДЕРЖАНИЕ

Языкознание

Н.Махмудов. Язык: наука, образование и пропаганда.....	3
Ё.Одилов. Взаимовлияние языка и общества.....	10
А.Мамажонов. Бинарные сложные предложения и их функционально-семантические особенности.....	17
Р.Давлатова. Дейксис социального положения в узбекском языке и его выражение с помощью местоимений.....	21

Литературоведение

Д.Курунов. Пунктуация в стихах Чулпана.....	26
Н.Жабборов. Художественное толкование в произведениях Алишера Навои идеи гуманизма.....	33
А.Улугов. О поэтико-эстетических функциях пословиц.....	39
Э. Очилов. Традиции Навои в творчестве Мукими.....	45
Б.Ражабова. О термине “темуридский ренессанс”.....	49
О.Каюмов. Анализ шаманской инициации в узбекском обрядовом фольклоре.....	54

Научное сообщение

Г.Эрназарова. Медиативная особенность поэзии Ойбека.....	60
К.Йулчиев. Проблема художественного пространства в лирике.....	63
Д.Холдоров. Теоретические основы художественного стиля.....	67
С.Матякупов. Диалог в поэзии и его толкование.....	71
Н.Чулиева. Сюжет и хронотоп в художественном произведении.....	74
Л.Усарова. Образ матери в поэзии Абдуллы Арипова.....	80
З.Амонова. Мотивы Насими в творчестве Навои.....	85
Н.Кодирова. Стиль автора в жанре “мунозара”.....	88
Г.Бобожонов. Термины учения “балогат” в “Священии праведных”.....	92
О.Абобакирова. Изображение национального духа в рассказах Анвара Обиджона.....	95
Р.Саидова. Бинарная оппозиция в художественном тексте.....	98
Д.Жумаева. Основные образы в дастане “Юсуф и Зулайхо”.....	101
Ш.Рахмонова. Традиции газелетворчества в современной поэзии.....	105
М.Хожиева. Традиция и приверженность в написании татаббу.....	109
Д.Зарипова. Толкование взглядов о правителях в “Благодатном знании”.....	111
У.Ибрагимова. Сравнение в творчестве Хофиза Хоразми.....	113
З.Исаков. Связь частиц и аффиксов.....	114
З.Урунова. О развитии терминов дефектологии.....	117
А.Ботирова. Языковая картина мира и функциональная спецификация сло.....	121
Д.Юлдашев. Истоки антропоцентрического толкования в “Кисаси Рабгузий”.....	124
А.Уралов. О расширенных формах, обусловленных историческими процессами.....	127
Ш.Шамсиева. Лингвистическая природа эвфемизмов.....	131
Х.Ахмедова. Взгляды Навои о культуре речи в книге “Сердца влюбленных”.....	134

Деятели науки

Т.Рузибоев. Прелести жизни ученого.....	138
Б.Файзуллаев, М.Суюнов. Вахоб Рахмонов.....	142
Х.Хомиди. Известный критик.....	145

CONTENT

Linguistics

N.M.Mahmudov. Language: science, education and promotion.....	3
Y.Odilov. Language and society interactions.....	10
A.Mamajonov. Binary joint sentence and their functional-semantic properties.....	17
R.Davlatova. Social situation in Uzbek language and its expression through pronouns.....	21

Literature studies

D.Kuranov. Punctuation in Cholpon's poetry.....	26
N.Jabborov. Literary interpretation of the idea of <i>futuvvat</i> in the works of Alisher Navoi.....	33
A.Ulugov. On the literary and aesthetic function of proverbs.....	39
E.Ochilov. Navoi traditions in Mukimi's work.....	45
B.Rajabova. On the term of the Timurid Renaissance.....	49
O.Kayumov. On the analysis of the ritual of shaman initiation in Uzbek ceremonial folklore.....	54

Scientific information

G.Ernazarova. Meditative features of Oybek's poetry.....	60
K.Yulchiev. The problem of literary space in lyrical poetry.....	63
D.Kholdorov. Theoretical foundations of literary style.....	67
S.Matyakupov. On dialogue and its interpretation in poetry.....	71
N.Chulieva. The plot and chronotope in the poetry.....	74
L.Usarova. The image of the mother in the poetry of Abdulla Aripov.....	80
Z.Amoonova. Nasimi's melodies in Navoi's works.....	85
N.Kodirova. Author's style in the debate genre.....	88
G.Bobojonov. The terms "science of puberty" in "Hayrat ul-abror".....	92
O.Abobakirova. The image of national spirit in the stories of Anwar Abidjan.....	95
R.Saidova. Binary opposition in the literary text.....	98
D.Jumaeva. The main characters of the epics "Yusuf and Zulaykho".....	101
Sh.Rahmonova. Traditions of ghazal writing in modern poetry.....	105
M.Hojieva. tradition and follow-up in tatabbu.....	109
D.Zaripova. Interpretation of the views of the rulers in "Kutadgu al-Bilig".....	111
U.Ibragimova. The art of <i>tashbeh</i> in the works of Hafiz Khorezmi.....	113
Z.Isakov. The relationship of particles and affixes.....	114
Z.Urunov. On the development of defectological terms.....	117
A.Botirova. Linguistic representation of the universe and functional specialization of words.....	121
D.Yuldashev. The roots of anthropocentric interpretation in "Kisasi Rabguzi".....	124
A.Uralov. About the expanded forms associated with historical processes.....	127
Sh.Shamsiev. The linguistic nature of euphemisms.....	131
H.Ahmedova. Navoi's views on the culture of speech in "Mahbub ul-kulub".....	134

Doers of Science

T.Ruzibaev. The adornments of a scientist's life.....	138
B.Fayzullaev, M.Suyunov. Vahob Rahmonov.....	142
H.Homidiy. A well-known critic.....	145

МЧЖ «STANDARD POLIGRAPH BOOKS»

босмахонасида чоп этилди. Буюртма № 48/4-02.20

Манзил: Тошкент шаҳар, Учтепа тумани, Фозилтепа кўчаси, 12-Б уй.

Қоғоз бичими 70x108 1/16. Офсет босма.

Офсет қоғози. Times New Roman гарнитураси.

Шартли-босма т.8,5. Тиражи 500 нуска.

11704

Тотраксур